

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

БОРИС ГРІНЧЕНКО:

САМ ПРО СЕБЕ Й У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Хрестоматія

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 26 жовтня 2023 року)

Упорядники:

Марина Будзар, Анна Гедьо, Олег Іванюк, Євген Ковальов

Рецензенти:

Марина Палієнко, завідувачка кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторка історичних наук, професорка;

Валерій Томозов, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник, доктор історичних наук

Б84 Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 360 с. — іл.
ISBN 978-617-658-115-4

У хрестоматії зібрано джерела особового походження — автобіографічні й мемуарні тексти, що містять важливі матеріали для біографії Бориса Грінченка (1863–1910), визначного українського громадсько-політичного діяча, педагога, літератора, філолога, етнографа, фольклориста. Звернення до таких суб'єктно орієнтованих наративів, як автобіографія та спогад, розкриває перед дослідником соціальні, політичні й культурні особливості Грінченкового світу, тобто України кінця XIX — початку XX ст., і показує сприйняття цих особливостей самим Грінченком та іншими людьми його доби. З цих джерел можна довідатися про суспільно-політичні переконання, педагогічне, літературне і громадське служіння Грінченка, його комунікаційне коло (рідних, друзів, співробітників, недругів), а також про ставлення до нього сучасників.

Матеріали, подані у хрестоматії, мають на меті розширити навчально-дослідницькі обрії студентів-грінченківців для глибшого осмислення ними української минушини. Хрестоматія стане в нагоді всім поціновувачам історико-культурної спадщини України, хто цікавиться життєвими практиками та ідейними шуканнями українців на межі XIX і XX ст.

УДК 821.161.2.09(082)

© Київський університет ім. Б. Грінченка, 2023
© М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов,
упорядкування, 2023

ISBN 978-617-658-115-4

ЗМІСТ

Ковальов Є. Борис Грінченко в автобіографічному та мемуарному дискурсах 4

Борис Грінченко. Автобіографія 13

Данило Пісочинець (Ткаченко). На дружню могилу.
Мої спомини та вражіння 19

Іван Липа. Ессе Номо (Пам'яті Бориса Грінченка) 36

Дмитро Грінченко, Марія Грінченко.
Матеріал до біографії Грінченка Бориса Дмитровича.
Спогади батька 45

Іван Білоусов. Із спогадів про Б. Д. Грінченка 49

Микола Чернявський. Кедр Ливана.
Спогади про Б. Грінченка 55

Марія Загірня (Грінченко). Школи, де вчителював
Борис Грінченко 86

Марія Грінченко. Чернігівська українська громада.
Спогади 190

Сергій Єфремов. Про дні минулі (Спогади) 195

Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907) 226

Дискусія Є. Чикаленка та С. Єфремова
в їхньому листуванні щодо трактування образу
Б. Грінченка у Чикаленкових «Спогадах» 263

Олександр Лотоцький. Сторінки минулого 279

Іван Єрофєєв. Із спогадів про Бориса Грінченка 283

Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє минуле
(1901–1914 роки) 287

Григорій Григор'єв. У старому Києві 297

Завдання для навчання та досліджень студентів 299

Вибрана бібліографія (для додаткового читання) 301

Глосарій 303

Іменний анований покажчик 306

Предметний анований покажчик 330

Світлини 339

БОРИС ГРІНЧЕНКО В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТА МЕМУАРНОМУ ДИСКУРСАХ

Тільки стережися і дуже пильнуй свою душу,
щоб не забув ти тих речей, що бачили очі твої,
і щоб вони не повиходили з серця твого по всі
дні життя твого, а ти подаси їх до відома синам
твоїм та синам твоїх синів...

*П'ята книга Мойсеєва:
Повторення Закону. 4:9*

У розмаїтті історичних джерел вельми важливими для дослідника є документи особового походження, що тепер дедалі частіше йменують его-документами (від латин. *ego* — «Я»). До них належать спогади (автобіографії та мемуари), щоденники й листування (епістолярій). Через ці тексти виявляється особистий досвід оповідача, обумовлений його світосприйняттям і соціальним статусом.

Плідним є дискурсивний аналіз его-документів. Дискурсом є спосіб опису світу, в якому твориться особистий життєвий досвід людини, це сукупність понять, за допомогою яких усе суще наділяється сенсом. Дискурс — це ті мовленнєві засоби, за допомогою яких формується світогляд. Іншими словами, це те, про *що* та *як* треба мовити, або ж мовно-смісловий канон. Французький філософ Мішель Фуко писав про «систему дискурсивності», що полягає у «можливостях та неможливостях формування висловлювань»^{*}. Контроль над дискурсом водночас є контролем над світоглядом, себто інтелектуальною владою над людьми. «...Дискурс є не тільки те, через що проявляються змагання або системи панування, — зауважив Фуко, — але й те, заради чого змагаються, те, чим змагаються, сила, якою прагнуть оволодіти»^{**}. Тож метою

дискурсивного аналізу є, по-перше, виявлення мотивації автора тексту, зокрема мемуариста, по-друге, з'ясування, яким саме мовленнєвим інструментарієм він скористався (поняттями, метафорами тощо), та, по-третє, якою була його наративна стратегія (спосіб розповіді для реалізації мотивів, тобто виділення головного й другорядного, тлумачення подій або ж їх замовчування). Крім того, треба брати до уваги контекст та інтертекстуальність (зв'язки між текстами — цитування, ремінісценції та алюзії (наятки), парафрази (переповідання власними словами) тощо).

Его-документи мають важливе значення для осмислення ролі Бориса Грінченка в українській історії. У нашій розвідці йдеться про Грінченкову самопрезентацію в автобіографічному жанрі та конструювання його образу в мемуаристиці.

Насамперед необхідно з'ясувати видові особливості цих джерел. Автобіографія та мемуари мають чимало спільного, але є між ними й істотні відмінності.

Автобіографія є власним життєписом, формою самопрезентації автора, причому як для інших, так і для самого себе, а також його самоідентифікації — визначення ним власного місця у суспільстві та сенсу існування. Ким я був і став? Навіщо я жив? Ось найважливіші питання, на які зазвичай намагається дати відповідь людина в автобіографії.

Від автобіографії варто відрізнити мемуари. Якщо в автобіографії основним об'єктом дослідження є особистий досвід людини, що освоюється через саморефлексію — звернення до самого себе, то мемуарист більше уваги приділяє тому, що відбувалося навколо нього, розповідає про події, учасником або свідком яких був, про людей з кола свого спілкування.

Головним джерелом спогадів є пам'ять, але для створення автобіографій та мемуарів можуть залучатися різноманітні документи, передовсім щоденники та листування. Наприклад, до спогадів Марії Грінченко про її чоловіка включено чимало епістолярних матеріалів. Проте неодмінно треба брати до уваги, що у щоденниках і листуванні містяться «свіжі» враження, ідеться про події, що сталися нещодавно, тоді як спогади зазвичай віддалені від цих подій тривалим часовим проміжком, впродовж

^{*} Фуко М. Археологія знання. К.: Основи, 2003. С. 207.

^{**} Foucault Michel. L'Ordre du discours. Paris: Gallimard, 1971. P. 12.

якого світогляд людини міг істотно змінитися, тому трактування «по гарячих слідах» і з часової відстані можуть значно різнитися.

Публікація спогадів може викликати резонанс у читацькій спільноті — бажання доповнити чи спростувати описані в них події чи їх трактування. Та сама М. Грінченко значну частину своїх спогадів присвятила полеміці проти того, як Христина Алчевська представила у мемуарних нотатках взаємини з Б. Грінченком. Також цікавими є критичні зауваги Сергія Єфремова щодо характеристики Грінченка у спогадах Євгена Чикаленка, які висловлювалися у їхньому листуванні.

У цьому виданні наводимо Грінченкову автобіографію, написану 1898 р. на замовлення видавництва «Вік», але опубліковану лише 1910 р., вже після смерті Бориса Дмитровича. Цей текст написано від третьої особи, він має невеликий обсяг і цікавий здебільшого підбором фактів і подій, що їх сам Грінченко вважав значущими для власного життєпису. Оскільки автобіографія писалася на замовлення видавництва, аби вказати читачам лише на найважливіші віхи життєвого шляху автора, й мала бути стислою, фактаж у ній здобув явну перевагу над рефлексією.

Мемуарна грінченкіана почала складатися одразу після смерті Бориса Дмитровича. Важка втрата змусила багатьох його товаришів і знайомих написати про нього спогади, частина яких увійшла до зредагованого С. Єфремовим збірника «Над могилою Бориса Грінченка» (виданий у Києві 1910 року). Однак спогади, які з'явилися одразу чи невдовзі після смерті Грінченка, скидалися на некрологи — нариси, написані на пошану щойно померлої людини. Некролог є своєрідним літературним жанром і має власні канони, що відрізняються від мемуаристики. Ще античний спартанський мудрець Хілон висловив знамениту етичну максиму, донесену до нас у запису історика Діогена Лаєрського: «Мертвих не ганьби»^{*}, перетворену з часом на прислів'я: «Про мертвих або добре, або нічого». Це означає, що у некрологічних спогадах не слід критикувати небіжчика, а треба створити його позитивний образ. Саме такими, зокрема, є спогади про Грінченка Дани-

^{*} Diog. Laert. I. 70.

ла Пісочинця (Ткаченка) та Івана Липи, написані й опубліковані з нагоди смерті Бориса Дмитровича.

Дискурс, створений авторами некрологічних спогадів, мав продовження у мемуарах Миколи Чернявського, написаних у 1917–1918 рр., що відзначаються белетризованістю, тобто увагою до художньої якості тексту, та М. Грінченко, яка писала нотатки про свого чоловіка впродовж 1910–1920-х рр.

Усі ці тексти поєднує вихідний мотив їх написання — прагнення створити суто народницький образ Грінченка. Головними рисами цього образу є боротьба з ворожим соціальним середовищем, що розпочалася ще замолоду і тривала до кінця життя, а також засадниче протиставлення «народу» (трудящих) і «панів», що долається просвітницькою працею демократично налаштованої інтелігенції, метою якої є утворення соціально й культурно однорідної української нації. Тому Грінченко позиціонується як незламний борець за здійснення народницьких ідеалів. Усе невідповідне такому канону відкидалося. Наприклад, М. Грінченко не йняла віри спогадам Грінченкового батька про молоді літа Бориса Дмитровича — щасливе дитинство хлопчика з дворянсько-поміщицької родини, оскільки це, на її думку, видавалося занадто «панським». Треба зазначити, що народницький образ Грінченка, створюваний мемуаристами, збігався з власними Грінченковими громадсько-політичними переконаннями, квінтесенцією яких була самоназва, вживана Борисом Дмитровичем щодо себе і своїх однодумців, — «народолюбці-націонали»^{*}, а також з його автобіографічною самопрезентацією.

^{*} Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 79. «...Хочуть українські націонали-народолюбці самостійного національного життя і думають сього досягти, з одного боку, сприяючи всяким легальним заходам одмінити сьогочасний режим взагалі в Росії на кращий, більш людяний (але, роблячи се, вони ставатимуть завжди як українська партія), а з другого, — дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмілості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада» (Там само. С. 82).

Від спогадів, присвячених Грінченку, де він є головною дійовою особою, необхідно відрізнати мемуари, в яких Борис Дмитрович є лише одним з багатьох персонажів. Ідеться про український мемуарний гранд-наратив ХХ ст. — «Спогади» Євгена Чикаленка, вперше надруковані 1924 р. в українській газеті «Свобода» у США й перевидані у Львові у 1925–1926 рр., «Про дні минулі (спогади)» Сергія Єфремова, написані у 1920–1921 рр., але опубліковані майже через сторіччя після їх створення, «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького, видані у 1932–1939 рр. у Варшаві, та «Мої спомини про давнє минуле» Дмитра Дорошенка, опубліковані у Вінніпегу (Канада) у 1949 р. Усі ці мемуаристи були більш-менш близькими знайомими Грінченка, знали громадську та приватну сторони його життя і не були так скуті «Хілоновою максимою», як автори некрологічних спогадів, тому їхні судження про Бориса Дмитровича могли бути гострішими. Ці мемуарні тексти показують складність Грінченкової вдачі, в якій поєднувалися виключна відданість справі поступу української національної культури, подиву гідна працьовитість, пильність до честі й гідності, своєї та інших, справедливість, що нерідко межувала з безкомпромісністю, владність, гранична вимогливість до себе і співробітників, наполегливість в обстоюванні власних переконань, що інколи нагадувала догматизм. Зазначимо принагідно, що будь-яка видатна особистість викликає суперечливі судження сучасників, і Грінченко щодо цього аж ніяк не є виключенням.

Наприклад, Є. Чикаленко у своїх мемуарах віддає належне Грінченковим чеснотам, проте не приховує того, що спричинювало напругу в їхніх стосунках. Чикаленка вельми цікавили враження від його спогадів, особливо тих, про кого він писав. У листі С. Єфремову від 8 травня 1925 р. він повідомляє: «...Ви-слав Вам свої “Спогади” і цікавий, що про них Ви скажете»^{*}. У наступному листі, від 25 червня, Чикаленко з тривогою пише, що чув від Д. Дорошенка, що Єфремов невдоволений «Спогадами»,

^{*} Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. К. : Темпора, 2010. С. 237.

і просить Сергія Олександровича пояснити, що ж саме йому не до вподоби^{*}. Єфремов відповів розлогим листом від 29–30 червня, в якому докладно виклав свої зауваження, причому особливо його не вдовольняв образ Грінченка, створений Чикаленком:

Я й сам за найбільшу ваду у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка. Про це я вже Вам писав, посилаючи Ваш рукопис, і дуже жалкую, що Ви тих моїх слів не взяли під увагу й дали образ людини, дуже далекий од правди. Саме цими днями я читав (у рукопису) згадки В. П. Степаненка — і він з таким пістетом говорить про Грінченка... А у Вас читач набереється вражіння, що то був неможливий гдира, інтриган, самолюб, якась надзвичайно злостива фігурка. Ви ж самі знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення. Я зовсім не прихильник фарисейського правила, що *de mortuis nil nisi bene* [про мертвих нічого, крім доброго (лат.)]; я знаю й хиби Грінченкові, але думаю, що навіть його хиби були ніби відпором проти наших громадських хиб, що причина конфліктів, зрештою на теперішню мірку дрібних і незначних, лежала не в йому часто, а в противній стороні. Коли я, напр., навпроти Грінченка поставлю «старогромадську публіку», то не вагатимусь сказати, на чиєму боці була правда. А ту сторону Ви не хочете цінити по заслугі...^{**}

Єфремов ретельно проаналізував Чикаленкові спогади і вказав на численні фактографічні та концептуальні похибки, які стосувалися Грінченка (точніше, на те, що він вважав похибками).

Чикаленко мусив виправдовуватися:

Я виразно підкреслив позитивні риси Грінченка: його безмежну відданість відродженню української нації, його працьовитість, працездібність, його твердість, сміливість і його

^{*} Там само. С. 238.

^{**} Там само. С. 247.

миле поведження в компанії, але, здається мені, в м'яких тонах освітив і його негативні риси характеру: честолобність, абсолютизм, негромадськість; я завважив, що Грінченко був подібний по характеру до Куліша та Грушевського, але дрібніший за цих двох велетнів*.

Імовірно, що таке тлумачення Грінченкових вчинків і вдачі обумовлювалося тією важливою обставиною, що в українському громадсько-політичному житті Чикаленко перебував на правіших позиціях, ніж Грінченко (як, до речі, й Д. Дорошенко, чие ставлення до Грінченка нагадує Чикаленкове)**.

Не можна сказати, що це тлумачення є помилковим. Просто у Чикаленка був свій образ Грінченка, а у Єфремова — свій.

Цей діалог Єфремова з Чикаленком доводить, що контрольність іманентно притаманна мемуарним репрезентаціям. У мемуаристиці годі шукати якогось об'єктивного знання, лютого історикам-позитивістам з позаминулого сторіччя, і поготів марно намагатися з'ясувати, як, мовляв, «усе було насправді». Ні, йдеться про інше: через мемуаристику проявляється пам'ять, яка є мозаїкою суджень, що висловлюються у певних дискурсивних межах. І Грінченків образ у спогадах сучасників може правити за добрий приклад цього.

Із утвердженням в Україні сталінського тоталітарного режиму в 1930-х рр. творчий доробок Грінченка було піддано тенденційній критиці. Він оголошувався одним з ідеологів пресловутого «українського буржуазного націоналізму»***. Близькі до нього люди стали жертвами комуністичного терору, зокрема мемуаристи С. Єфремов і М. Чернявський. За таких обставин поява нових спогадів про Грінченка в радянській Україні стала неможливою. Лише, мабуть, завдяки піднесенню українського патріотиз-

* Там само. С. 262.

** Суперечки між Є. Чикаленком і С. Єфремовим щодо Чикаленкових «Спогадів» докладно проаналізував Ігор Гирич. Див.: Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга, 2012. С. 105–114.

*** Див., напр.: Большая советская энциклопедия. Т. 19. М., 1930. С. 396.

му за часів Другої світової війни Івану Єрофеєву вдалося в 1945 р. опублікувати у радянському часопису «Україна» розповідь про знайомство з Грінченком у свої студентські літа на ґрунті фольклористичних студій.

Тільки з настанням хрущовської «відлиги» творча спадщина Грінченка була почасти реабілітована. Неупереджене вивчення радянськими науковцями його громадсько-політичних ідей залишалося неможливим, але принаймні почалося перевидання Грінченкових художніх творів та їх літературознавче дослідження. Тому уможливилася поява нових спогадів. Григорій Григор'єв видав у 1960-х рр. низку нарисів про Київ початку ХХ ст., з-поміж яких знайшлося місце й оповіданню про знайомство мемуариста у дитинстві з Грінченком. Його достовірність викликає сумніви (Борис Дмитрович, мовляв, знайомиться у театрі з одинадцятирічним хлопчиком, якого запрошує до себе додому для розмов про мистецтво, причому все це відбувається восени 1909 р., за декілька місяців до Грінченкової смерті), проте, попри це, оповідь Григор'єва означала, що у той час радянський літератор-мемуарист міг дозволити собі пишатися знайомством з Грінченком, справжнім або навіть удаваним.

Отже, очевидно, що автобіографії та мемуари є напроцуд цікавим історичним джерелом, яке, однак, вимагає до себе критичного ставлення, як і будь-яке історичне джерело взагалі. Щодо самого Грінченка, то з цих текстів ми можемо довідатися про його суспільно-політичні переконання, педагогічне, літературне та громадське служіння, кола взаємодії у різні періоди його життя (рідні, друзі, співробітники, недруги), а також, і це головне, про те, як до нього ставилися сучасники.

Зібрані у цьому виданні матеріали призначаються насамперед для науково-дослідної роботи студентів — написання курсових і дипломних робіт, проведення дискусій на семінарських заняттях з низки навчальних дисциплін, що викладаються у Київському університеті імені Бориса Грінченка, як-от нова історія України, джерелознавство, історичні студії. Увага до грінченкознавчих студій є невід'ємним складником корпоративної ідентичності в університеті, який носить ім'я цього визначного українця.

Тексти наводяться у хронологічній послідовності їх написання. Правопис наближено до сучасного, але упорядники прагнули зберегти авторські стилістичні особливості. У квадратних дужках містяться вставки упорядників, [...] — означає скорочення тексту.

Спочатку вміщено Грінченкову автобіографію, а далі подаються спогади, в яких ідеться про Бориса Дмитровича, повністю або у відповідних фрагментах, що показує, як склалася і розвивалася репрезентація Грінченка у мемуарному дискурсі. До текстів додані стислі відомості про їх авторів, час написання та публікації, а також коментарі, що мають на меті полегшити розуміння цих джерел сучасним читачем. Додатково наведено витяги з листування Є. Чикаленка та С. Єфремова, які розкривають мотивацію та засоби створення мемуарного образу Грінченка. Крім того, видання містить навчально-методичний порадиш з орієнтовною тематикою студентських науково-дослідних робіт, питаннями для обговорення та бібліографічними рекомендаціями для подальших самостійних занять, глосарій (тлумачення застарілих слів і понять), ановані покажчики — іменний та предметний.

Робота над цією книгою тривала не один рік. Участь у ній брали співробітники кафедри історії України, а також студентки Анастасія Биструшкіна, Єлизавета Буток, Софія Клименко, Дар'я Романенко, Марія Ходос, які разом із своїми викладачами розшукували й опрацьовували тексти (збирали матеріали для коментарів тощо). Таким чином здійснювався важливий принцип організації освітнього процесу — навчання через дослідження.

Усі, завдяки кому ця книга з'явилася, присвячують її 160-річчю з дня народження людини, ім'ям котрої названо наш університет, — Бориса Дмитровича Грінченка.

БОРИС ГРІНЧЕНКО

АВТОБІОГРАФІЯ

Борис Грінченко написав автобіографію у 1898 році на замовлення київського українського видавництва «Вік». Її було опубліковано 1910 року, вже після смерті Грінченка. Він мовить про себе у цьому тексті у третій особі.

Друкується за: Автобіографія Бориса Грінченка. У кн.: Над могилою Бориса Грінченка / Упор. С. Єфремов. К., 1910. С. 6–13.

Борис Грінченко народився 27 листопаду (XI.27) р. 1863-го в бідній панській сім'ї на х. Вільховий Яр у Харківському повіті. Вчився дома, потім у харківській реальній школі, кілька місяців служив у канцелярії в харківській казенній палаті, десять років був народнім учителем у Харківщині та Катеринославщині, років півтора земським статистиком у Херсонщині, а з р. 1894-го служить у чернігівській губернській земській управі: спершу завідував земською оцінкою та народньою освітою, а тепер служить секретарем. Навчившись писати й читати щось років п'яти, хлопець із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були йому Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де Він'ї, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкін, Некрасов, Кольцов. Забившись в гущавину лісову, малий хлопець 7–8 років упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за їми сумну дійсність. Але опріче цього читалася всячина: романи Альфонса Карра, Дюма-батька, Боборикина, Лажечникова та інш., «История государства российского» Карамзіна, чиясь історія інквізиції, чиясь історія Наполеонових війн, «История русской литературы» Полевого, життєписи славетних людей, життя святих, церковні проповіді, мандрівки Одюбона, журнали: «Вестник Европы», «Дело», «Ремесленная газета», науково-популярні народні книжки всякого змісту, російські часописи — така безладна мішанина містилася в хлопцевій голові, була йому лектурою до 10 років.

Велике вражіння зробили на хлопця, як йому було років 7–8, могучі постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка* з їх боротьбою за козацьку волю, Жан Вальжан та інші «нещасні» з твору Гюго («Les misérables»)** та сцена релігійних утисків в історії інквізиції та в романі Альфреда де-Вінї «Сен-Мар». З життєписів уразив його найбільше життєпис Байрона: чогось цікаво було хлопцеві вчитувати, як на Байрона всі нападали, а він проти всіх сам був.

В сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському. І перші писання хлопцеві були по-великоруському. Почав шести років з віршів, тоді «видавав» на своєму хуторі кілька «журналів», докучаючи їми батькові, матері й дідові Андрієві — старому пічникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою. Ця обмежена публіка (як підріс брат та сестри — вона побільшила) мусила читати або слухати вірші, оповідання, наукові розвідки й інші писання вельми плодючого «автора».

По-українському читав хлопець ще дома Гребінчині байки, «Борода та чуприна» Думитрашка, а у «Вестнике Европы» розвідку д. Рудченка про чумаків з уривками з українських пісень (потім передруковану в книзі «Чумацкие песни»), а в Харкові, буди в першому класі, — «Енеїду» Котляревського. Це на його не зробило вражіння; твори Гребінчині, Думитрашкові та «Енеїду» вважав він за кумедійні жарти. Але одного разу (був тоді в третьому класі) почув, як одна панія похвалила при йому українську мову й Шевченка. Став писати по-українському, а дома знайшов «Кобзаря» у батька в скрині (якось випадком туди потрапив), прочитав його, і вражіння від цієї книги покрило всі вражіння, які досі мав од книг... Почав писати по-українському всячину: вірші, повісті, драми, навіть складав словарь український, видавав для товаришів-школярів журнали по-великоруському й по-українському. Зазнавав за все те чимало глузування, а часом і карі.

Все, що міг добути Куліша, М. Вовчка, Костомарова, Котляревського, Квітки, Левицького та інших українських авторів, також «Основу» — поперечитував, а що здолав — придбав на власність.

* Персонажі повісті М. Гоголя «Тарас Бульба».

** Роман В. Гюго «Знедолені».

Поруч з цим ішло читання всяких уславлених авторів інших народів — без ніякого ладу; в четвертому класі буди, зацікавився хлопець спершу літературною критикою і зачитувався Писаревим (почасти Белінським та Добролюбовим) та сам писав «критичні розвідки» по-українському й по-великоруському, а потім потягло його й до інших питань, — і пішла безладна мішанина з таких творів, як: «Ассоциации» Михайлова, «Этюды» Бокля, чиясь історія французької революції, «Комедия всемирной истории» Шерра, «Исторические судьбы женщин» Шашкова, педагогічні статті Ушинського й інших педагогів, публіцистичні, критичні й наукові статі з старих і нових журналів: «Современник», «Русское слово», «Отечественные записки» і така інша лектура — не завжди добре зрозуміла цікавій голові четвертокласника...

Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народнім учителем. Вільний час уживав ва самоосвіту, на писання і... на блуканину по лісах, які дуже любив змалку. Марив про видання дешевих українських книжок для народнього читання, але плати мав десять карбованців на місяць і через те міг тільки марити...

До 17 років був зовсім самотній на своєму шляху, а тоді, не стерпівши тої самотності, послав деякі свої вірші до І. С. Левицького-Нечуя. Д[обродій] Левицький ласкаво привітав нового автора і послав його вірші до галицького місячника «Світ», там їх і друковано з підписом «Іван Перекотиполе», починаючи з №10-го року 1881-го. В Росії перші вірші видруковано в «Раді» р. 1888, того ж року з'явилася й перша науково-популярна книжечка «Про грім та блискавку» з підписом «Василь Чайченко». Р. 1885 видрукував Грінченко невеличку збірку віршів — «Пісні»; прихильні рецензії на неї підняли автори духа. Далі пішли друкуватися окремими книжечками віршовані й прозові Грінченкові писання. Сам автор думає, що його тодішня літературна неосвіченість відбивалася на формі цих писань, і йому довелося потім чимало дечого попереробляти, а дещо й позакидати.

Р. 1881-го побачив Грінченко галицький часопис «Діло», а 1883-го — «Зорю» і почав посилати до їх свої писання. Редактори кидали їх до коша, звичайно без відповіді. А проте раз тодішній

редактор «Зорі» Ом. Партицький одповів таки авторові друком, написав про його вірші (що дуже пройняті були духом Шевченка й Некрасова) таке: «Цінімо високо ваш поетичний талант, тільки ж з засади поезій настрою сумного в “Зорі” не поміщаємо. Ті вічні жалі і плачі лиш затроюють душу читателя, а хісна з них ні для народу, ні для літератури ніякого. Для нас ціну мали б поезії історичні або образки з світа женського; того домагаються і читательки нашої “Зорі”» («Зоря», 1888, №13, стор. 220). Ця відповідь не звеселила автора, однак він таки не покидав посилати до галичан свої писання. Часом — дуже зрідка — щось і друкувалося в «Зорі», більшість десь гинула. Ні один галицький редактор ні разу й словом не озивався. Тільки д. Франко раз прихильно закликав працювати до місячника «Поступ», але той місячник зостався проектом... Року 1890 та 1891-го галичане д. д. В. Шухевич, К. Паньківський та В. Лукич забажали ближче зазнайомитися з Грінченком і з того часу писання його (навіть такі, що видобувалися назад із старих редакційних кошів) стали з'являтися скрізь по галицьких періодичних виданнях: у «Ділі», в «Зорі», «Правді», дитячому «Дзвінку», «Бібліотеці для молоді», «Буковині», юмористичному «Зеркалі», педагогічному «Учителі», «Батьківщині», «Літературно-науковому віснику», в американській «Свободі» та в інших; також в альманахах «Ватра», «Зерна», «Вперед!», «Рідний зільник», «Квітка», «Левада» та інш. і окремими книжками видання товариств «Просвіта» й «імені Шевченка» й інш. Одночасно і в Росії друкувалися його писання то окремими книжечками, то в альманахах «Рада», «Складки», «Нива».

Частину своїх віршів зібрав Грінченко р. 1894–1895-го в трьох томиках львівського видання: «Під хмарним небом» — це збірка віршів власного складання з додатком невеликого числа перекладів дрібних п'єс з Гейне, Гете, Шиллера, Мельницького, Плещеева, Полонського, Майкова та інш. (дещо з цієї збірки видруковано р. 1892-го в Чернігові книжкою «Пісні та думи»); «Книга казок віршем» — збірка віршованих казок переважно на позичені в народу сюжети (р. 1896-го передрукована в Одесу двома частками); врешті «Байки», — частину їх видруковано р. 1895-го в Чернігові.

Більша частина оповідань та повістей Грінченкових міститься в трьох томах львівського видання «Твори Василя Чайченка» (1892): десятків зо два оповідань і дві повісті з життя української інтелігенції: «Соняшний промінь» (національний рух) та «На розпутьті» (хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів; цю повість — також і деякі оповідання — перекладено по-чеському). Дещо з Грінченкових оповідань видруковано і в двох чернігівських томиках: «Хатка в балці» (1897) та «Оповідання» (1898).

З драматичних творів надрукував Грінченко: комедії з сільського життя «Неймовірний» (сільські пльотки) та «Нахмарило» (єднання інтелігенції з народом); віршовану драму з колишнього життя українських невольників у Туреччині «Ясні зорі» та історичну драму з часів Хмельницького «За батька». Можна згадати ще віршовані переклади з німецької мови двох Шиллерових драм: «Вільгельм Телль» та «Марія Стюарт» (друковані у Львові).

Писання для дітей уважав Грінченко завсігди своєю повинністю і то любою йому повинністю. Окрім згаданих «Книги казок віршем» та «Байок», містив він чимало прозою й віршем у дитячих журналах «Дзвінок» та «Бібліотека для молоді», також і окремими книжками.

Не менше серйозною й важною повинністю своєю вважає Грінченко писання для народнього читання. В своїх спеціальних розвідках він виявляє ту думку, що не повинно бути двох літератур — одна для пана, а друга для мужика; думає, що література мусить бути одна про всіх; що частину кращих творів славетних письменників: Гомера, Есхіла, Софокла, Езопа, Шекспіра, Байрона, В. Скотта, Діккенса, Бернса, Мольєра, В. Гюго, Шиллера, Гете та інших в простому перекладі і з деякими поясненнями можна дати й тепер до рук читачеві з народу, але як освіту народню дуже в нас занедбано, то щоб полегшити народові розуміти ті твори й перейти згодом до важчих — треба виготовити народові дочасну літературу, найбільше науково-популярну. Через те він завсігди вділяв і вділяє чимало свого часу на писання таких народніх книжок, з їх можна згадати: «Серед крижаного моря», переробка «Робінзона», життєписи Котля-

ревського, Квітки, Гребінки, Гутенберга, Гарфільда, книжки про Фінляндію, Сахару, «Про грім та блискавку», збірки народніх творів: «Думи кобзарські» та «Веселий оповідач» та інш. З року 1894-го почав він у Чернігові видавати (переважно коштом Івана Яковича Череватенка, але і своїм власним) дешеві народні книжки, — досі видано 30 номерів.

Можна згадати ще, що Грінченко містив по галицьких виданнях усякі розвідки змісту педагогічного, історико-літературного, критичного та публіцистичного («Періодичне видання для дітей», «Популярні книжки», «Три жіночі постаті», життєпис Зінківського, «Галицькі вірші», «Кілька слів про нашу літературну мову», «Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети», «Жан Массе», «Було, есть, буде», статі про школи народні, про книжки на селі, рецензії й інше). З року 1895-го друкує він додатком до «Земского сборника Черниговской губернии» (і окремими книгами) «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» — це етнографічні записи почасти його власні, почасти д. д. Гаврилея, Зінківського, Кравченка, Пл. Лукашевича, Ромашкевича, Степаненка й інших. Досі вийшло три томи: I та II-й — проза: казки, оповідання, легенди, приказки й інше (479 номерів), т. III-й — пісні (більш як 1700 номерів, не лічучи варіантів).

Як то всякому звісно, українська літературна робота не дає заробітку. Доводиться жити з служби. Ця службова праця, забираючи більшу частину дня, не дає Грінченкові змоги робити для літератури стільки, скільки йому хотілося б.

ДАНИЛО ПІСОЧИНЕЦЬ (ТКАЧЕНКО)

НА ДРУЖНЮ МОГИЛУ. МОЇ СПОМИНИ ТА ВРАЖІННЯ

Данило Пісочинець (псевдонім, насправді — Данило Оксентійович Ткаченко, 1862–1932) — громадський діяч, педагог, публіцист, дописувач українських галицьких і наддніпрянських періодичних видань «Зоря», «Дзвінок», «Світло», «Рада», «Рідний край», «Сніп», «Літературно-науковий вісник», «Дніпрові хвилі». Потоваришував з Б. Грінченком замолоду в Харкові й знайомство їхнє тривало до Грінченкової смерті, майже три десятиріччя. Автор спогадів і біографічних нарисів про Грінченка, написаних та опублікованих впродовж 1910–1911 років. З них наводимо «На дружню могилу» зі збірки «Над могилою Бориса Грінченка».

Друкується за: Пісочинець Д. На дружню могилу. У кн.: Над могилою Бориса Грінченка / Упор. С. Єфремов. К., 1910. С. 14–36.

Ще втрата! Ще одна свіжа могила! Помер Борис Грінченко. Перший голова Київської «Просвіти», її перший організатор і передовий, невсипущий робітник — він пережив її тільки кількома днями*.

Тепер, біля домовини дорогого небіжчика, невчасно переглядати його діяльність, але усім, хто прихилився серцем до України, хто турбувався культурним відродженням її народу, ім'я Бориса Грінченка добре відоме: на протязі 30 років це ім'я стрічалося на кожному ступіні і в кожній галузі праці для відродження України.

Через оці причини я вважаю за обов'язок подати громадянству свої спомини про життя Грінченка в Харкові, про його перші ступіні на українській ниві і дещо з дальших та останніх часів його віку. Затого цілком це будуть спомини і вражіння від безпосередніх відносин моїх та небіжчика.

* Київську «Просвіту» було закрито 1910 року.

Як каже батько, ще хлопцем, перечитавши Шевченкового «Кобзаря», малий Борис нахиляється серцем не до панів, хоч на цьому боці був його батько, дрібний панок, штаб-ротмістр в одставці, а до селян, і не тягне в москалі за своїми обмосковленими батьками, а виявляє себе хлопчиком українським, навіть складає якісь українські віршики.

На шкільній лаві харківської реальної школи, років 15–16-ти, Борис вже починає мріяти про таку роботу, що одкривала б очі нашому народові та допомагала б йому в його злиднях. Помимо звичайного вчиття та читання, парубок зацікавлюється ще «літературою підпільною», що за тих часів одвертіше та завзятіше казала про таку роботу, ніж звичайне російське письменство.

Батьки Грінченка жили на хуторі, а він був у Харкові на квартирі, де жило і двоє студентів. Від тих студентів Борис і користувався тією «літературою». Давав він їй на перечитання і другим своїм товаришам по школі. Одна з таких книжок, що він дав читати товаришеві, здається Кудрявцеву, попалася на очі батькові того хлопця, а той пожалівся інспекторові. Знялася буча, Бориса потягли до інспектора, до директора школи, а там і до жандармів. Ні сіло, ні впало, як парубок опинився в тюрмі. Почали його тягати по допитах, усе хотіли дізнатися, хто-то йому дав ту книжку. Та дарма, Борис не казав. Тягся час, а його не пускали з тюрми. Аж доки вже, по проханню родичів, устряв у цю справу віце-губернатор та визволив його*.

Але до реальної школи хлопця вже не прийняли, та й до іншої важко було попасти, бо він вже став *людиною небезпечною*.

Так несподівано урвалася освіта Грінченкова. Усе знаття, уся ерудиція, що потім мав і виявив Грінченко, то все вже він придбав самотужки, поза школою.

Коли ми зважимо, яка велика була та освіта Грінченкова, яким він був знавцем нашої мови, письменства, фольклору; як вільно обертався з іншими мовами слов'янськими, німецькою,

* Про обставини ув'язнення Б. Грінченка точніше розповіла його дружина М. М. Грінченко. Див. її спогади «Школи, де вчителював Борис Грінченко» у цьому виданні.

французькою та італійською; які добірні давав переклади з цих мов, — то зрозуміємо, яку силу праці поклав він на цю роботу над собою, праці упертої, безупинної, та ще поруч з звичайною роботою і в школі, і в письменстві, і в суспільстві. Бо справа не чекала, треба було всюди кидатися, скрізь хапатися. «Діла, діла — аж голова біла», — писав він не раз у своїх листах. «Жатва многа, а делателей мало», — казав він, коли я або інші товариші його, мало ще досвідчені, не насмілювалися ставати до літературної роботи та все вичікували чогось. Один він не жахався праці. Він з якимсь запалом кидався на неї скрізь і всюди, один на всі боки. Працьовитість його була надмірна, хист великий і завзяття дуже.

Після реальної школи батько хотів віддати Бориса до військової служби, та перемогти народолюбні потяги юнака було не легко. Він рішучо одмовляється йти батьковою стежкою і, не маючи шеляга за душею, 17-тилітнім хлопцем кидає рідну хату.

Саме в цей час я, що був тоді однолітком Борисові і вчився в білгородському вчительському інституті, зазнайомився з ним через свого товариша Івана Спілку (псевдонім). Останнього він уже обернув на неофіта свідомого українства і шукав ще собі придатних до цього товаришів.

Це було влітку року 1881-го. Грінченко вже здав іспит на сільського вчителя, а поки дадуть місце, примостився за писарчука в харківській казенній палаті. І в тому, і в другому, як я чув, йому допоміг той самий віце-губернатор, бо як «людину небезпечну» Бориса могли не прийняти на іспити, та так саме й на посаду в казенній інституції...

Два місяці Грінченко не мав ніякої плати, а далі йому призначили по 10 карб. на місяць. Був ще у Бориса дядько Земборський, що служив у тій самій палаті, і деякий час хлопчина у його і жив, і харчувався**. Це була людина ще молода, одинока, та в думках і замірах вони не погожувалися з Грінченком, то останній і його

* Євангеліє від Матвія, 9:37.

** Д. Пісочинець вочевидь плутає Земборського з М. М. Літаревим, дядьком Б. Грінченка з боку матері. Докладніше див. пояснення М. М. Грінченко в її спогадах «Школи, де вчителював Борис Грінченко».

тримався тільки поки того вимагали його гіркі обставини, а як почав одбирати за роботу гроші, то оселився окремо. Батьків він одвідував, але не часто. Мати була ласкавіша до його, а батько все гнівався.

Десь у кінці Кінної чи Старомосковської, в якомусь провулкові Грінченко наймав за 3 карб. на місяць справжню халупчину — з одним віконцем і таку малу, що в їй можна було тільки сидіти або лежати, а ходити ніде. Долівка була глиняна, без помосту. Стіни повикривлювані. Харчувався більше хлібом та чаєм, а зрідка обідав у родичів, у того ж Земборського, або і в їдальні одну якусь страву.

От у цій халупчині збиралися ми часом утрюх побалакати й почитати. Борис був парубок жвавий, моторний, вигадливий, частенько було й порегочимо, але здебільшого тут провадилися поважні розмови, або читання. «Література підпільна» одійшла геть, на бік, читали з «Кобзаря», з Драгоманова, якісь, пам'ятаю, статі про українство в «Русском Богатстві» того часу, — здається, Олексієва якогось — і відповідь на неї за підписом «М. Петрик». (Грінченко казав, що це Драгоманов)*. А іноді, вряди-годи, попадало й число якоїсь закордонної газети: «Батьківщина», «Буковина». Чималу роль грали Кулішеві «Записки о Южной Руси». Красне письменство читали ми самі дома. Грінченко вже записував українські слова, пісні, вчив думи, перечитував народні перекази та оповідання, кажучи разом — виучував народ, історію, мову, потроху починав і писати по-українському віршами або прозою, оповідання, казки, а то ще й розправи на якісь суспільні теми. Слідом за ним те саме робили й ми, його молоді товариші. Пам'ятаю, що моя перша спроба була теж віршами, але Грінченко аж обурився: «Все вірші та вірші. У нас багато вже віршомазів. Треба і поважнішого писання». На його думку, я більше був здатний до публіцистики і мусив був поки що писати дописи до закордонних

* Йдеться про статтю М. Драгоманова «Что такое украинофильство» (підписану «М. Петрик»), надруковану у часопису «Русское богатство» за 1881 р., № 11 у відповідь на дві публікації постійного публіциста цього видання Л. Алексєєва, що з'явилися того ж року.

виданнів. Декілька таких спроб і було мною зроблено. Але про віщо було дописувати? Українського життя, руху не було, а круг життя й думок наших був теж досить обмежений...

Отак навчав він нас, і гуртом ми навчалися. Було в тих заходах та спробах і невдалого дещо, але основа снувалася певна, бо ми ж були хлопці міські і вихованці московської школи; ми навіть балакати не вміли і не балакали по-українському. Тут тільки, у гурті, та мова стала нам обов'язковою і я, наприклад, деякий час вагався ще, не насмілювався балакати нею. Україна ж, українство, особлива мова, історія, завдання та обов'язки, — чи багато є й тепер серед нашої молоді, навіть по університетах, таких, що свідомі того? Зрозуміло, що без якогось ватажка ми ледве чи потрапили б коли на рідний шлях, бо старі громадяне, коли й було їх трохи, то десь робили щось по своїх кутках. То була робота здебільшого така, що тільки задовольняла їх самих. Громадянських потягів у їх не було. Задоволені з себе, вони нікого не шукали, нікого не намагалися навчити, освідомити. Я не виную їх за те. Може, того вимагали умови часу. Може, то були наслідки і умов, і виховання. Але я мушу зазначити, що так воно було. Борис Грінченко перший за тих часів почав усюди кидатися, шукати людей, навчати їх, наvertати до якої хто був тільки здатний громадської роботи, а коли того ще не міг хто, то до освідомлювання, до самовиховання. Та й на тому не край. Він шукав ще способу, шукав, сказати б, трибуни, з якої б він міг промовляти до загалу. Почасти це були наслідки його гарячого бажання корисної праці, почасті ж, підкреслюємо це, наслідки читання «підпільної літератури». Звідти він перенявся запалом, звідти запозичив і деякі заходи і засоби.

Потрібні Борисові книжки він доставав у покійного Володимира Александрова та часті у д. Л[ободовського]. Тими книжками наділяв він і нас. Од тих же добродіїв довідався Грінченко про рух у Галичині й про тамошні видання і почав уже топтати туди стежку. Року 1881 в тамошньому часопису «Світ» було видруковано попереду якийсь його вірш, а тоді оповідання, підписані «Ів. Перекотиполе». Посилаючи туди, Грінченко змовчав і тільки згодом похвалився, визнавши, що видруковано. Інші свої твори він уже підписував — «Василь Чайченко».

Гурток знайомих Грінченка обмежувався отими людьми, що я найменував. Від одних він сам переймав дещо, а другим сам давав або намагався давати, а іншими не цікавився. Жіноцтва або дівчат зовсім не було в нашому гурточку; про них навіть і балачки не знімали ніколи.

Росту він був середнього, русявий, з гострими рисами й якимись рвучкими рухами. В розмові запалювався і говорив з притиском. Зодягався просто й бідненько. Штани в халяви, українська сорочка, здебільшого проста, не вишивана, з стрічкою з якогось кольорового шматочка, та піджачина, пальтечко, шапка чорна, смушева, українська.

Настрій та напрямок Грінченка за цих часів добре одбився в оцьому віршові, призначеному мені й поміченому: «10 жовтня 1881 р. Харків, казенна палата»:

У час той проклятий, коли журба люта
Тебе усього огортає,
Коли, як в неволі, залізом окута,
Душа твоя рветься й ридає;
Коля ти не знаєш, навіщо на світі
Живеш без користи і діла;
Коли так гаряче бажаєш любити
Й немає таких, щоб любили, —
Тоді мені, друже, мій брате єдиний,
Подай свою братню руку,
І вкупі ходімо ми скрізь по Вкраїні,
Щоб люту розвіяти муку!
Однакове серце у нас обох б'ється,
Однакова мука карає, —
Ходімо ж, мій друже! нехай світ сміється,
Ми сміх той дурний занехаєм!
Та й що нам до того, до людського сміху,
До їхньої лайки й докорів?
Вони зрозуміть наше лютее лихо
Не зможуть, не зможуть ніколи!

Їх лайка й догана для нас висвідчає,
Що ми йдемо шляхом правдивим:
Ходімо ж, мій друже! а їх занехаєм,
На шлях непробитий ходімо!...*

Одібрав я цього вірша-листа по пошті в Білгороді, переховував його як святощ яку і читав та перечитував, мов молитву. Читав і декому з товаришів, щоб показати їм наш шлях, кудю йти.

Часом він прислав мені й інші листи, котрі я повинен був перечитувати моїм товаришам по школі. В листах Грінченко доводив, що ми — українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народну українську і робити й тепер що можливо для свого народу. Він і старшим українцям, як от Александров, дорікав часом, що вони не роблять ніякої реальної роботи.

Уже в той час Грінченко добре володів українською мовою і в розмові, й на письмі, гарно знав фонетичний правопис, не кохався ні в нашій одежі, ні в кривавих подіях козащини, а всьому давав належне місце. Це був значний поступ проти української молоді 60-их років. В йому був якийсь твердий реалізм, що разом кликав до певної роботи.

Під певним Грінченковим впливом і проводом ми троє — він, я та Ів. Спілка, склали спілку з певними грошовими вкладками на національну справу, мусили балакати своєю рідною мовою, вчитися мови та історії, писати, робити переклади, складати популярно-наукові оповідання й видавати книжки. Таким чином було видано книжечки: «Бідний вовк» (казка), «З народного поля» (три казочки) — Грінченкове, «На півночі», «На Кубані» — Спільчине, «Свят-вечір» — мій переклад оповідання Ол. Єфименкової, що його оце вдруге видала київська «Просвіта». Дещо попадало до «Батьківщини» й «Буковини». Грінченкові вдалося

* Вірш цей видрукований ніде не був; переховується у мене в оригіналі власноручному Грінченковому (Прим. авт.).

навіть провести популярно-наукове оповіданнячко «Про грім та блискавку», що вдруге оце видала знов же київська «Просвіта».

Тим часом, того ж таки 1881 р., Грінченкові трапилось сподіване місце сільського вчителя в Зміївському повіті на Харківщині по 10 руб. на місяць. Я пам'ятаю, який він радий був тому місцеві та з яким запалом накинувся на шкільну роботу. Пам'ятаю з його оповіданнів, що школі оддавав увесь час, що хлопці, а надто дальні, частенько й ночували у його в школі. З своїх нещасних 10 карб. на місяць він ще варив їм куліш з салом та тим кулішом вони й вечеряли вкупі. Поки куліш варився, то вони сиділи, балакали: і він оповідав хлопцям, і їхні оповідання слухав. Впливати він міг, хлопці його любили і слухалися. Ще тут Борис придбав чимало досвіду про народне життя. Тільки, завважити треба, не любив він про себе оповідати, так хіба випадково щось розкаже, або до речі, або щоб приклад подати.

Не один раз Грінченко звертав нашу увагу на те, як понаписувано оповідання з Ясної Поляни Л. М. Толстого (про Лютера, Гуса, Колумба), що хлопцям оповідали або читали, а потім загадували переказувати ті оповідання на письмі, а повиправлявши, видавали їх.

Цей спосіб подобався йому тим, що тоді і склад, і мова оповіданнів будуть близькі та зрозуміліші народові. Він і сам потім, де було можна, уживав цього способу.

Року 1882 і я, скінчивши школу, поїхав на посаду вчителя до повітового міста на Курщині. За всяким клопотом, якого було чимало при новому ділі і в новому становищі, ми вже не листувалися так часто.

Через рік (р. 1883) я влітку приїхав до Харкова, де мав побачитися і з своїми товаришами, Грінченком та Спілкою. Тут я взяв, що Спілка вже навідувався до мого батька й переказав, що їх обох покликано до Змієва на вчительські курси. Я поїхав туди.

Грінченко на курсах робив гарне враження, як людина добре розвинена й тямуща в педагогічних справах. Це помітило й начальство і після курсів, на осінь, Грінченкові дано кращу посаду в двохкласовій школі в слободі Нижній Сироватці, Сумського повіту, з платою по 25 карбованців на місяць. Для вчителів, що не мали фахової освіти педагогічної, така посада була недосяжна річ. Ма-

буть, уже Грінченко занадто вподобався начальству, що йому таку посаду дано, та ще через такий короткий час його вчителювання.

В Змієві Грінченко більше приятелював з учительками — Марією Гладилиною, що потім стала його дружиною, та Настею В. Зазнайомилися вони тут таки на курсах. Оце вони троє, я, Спілка та ще іноді вчитель П. склали звичайний гурток, в якому й проводили вільний час. Тільки такого часу було дуже мало і він переводився на балачки та проходки.

Обидві ті вчительки під впливом Грінченковим узялися до української роботи, котра і тут вп'ять-таки починалася з учиття мови, бо балакали вони кепсько, історії та читання творів красного письменства. Поруч з читанням повинно було йти й писання, попередю перекладів, хоч невеличких, задля виучування мови, а згодом і таких, що кудись придалися б для друку.

Про роботи М. Гладилиної не буду більше згадувати, бо вона усім досить відома, а Настя В. написала згодом оповіданнячко з змістом навчаючим, ніби популярно-наукове, але в тій формі, яка єдина й була тільки можлива тоді. Оповіданнячко те — «У неволі» — було й видано у Харкові таки.

І направляти таких неофітів, і виправляти їхні не досить ще стиглі праці та відповідати на всякі щодо сього запитання доводилося Грінченкові.

Я вже навів раніш вірш Грінченків, призначений з такою метою направлення мені, до Насті ж В., скільки я пам'ятаю, призначений був вірш: «Не гордуй ти життям молодим», який видруковано в збірникові поезій Грінченка «Під хмарним небом», виданому у Львові в р. 1893-му, і помічено 1884 роком.

Незабаром після того Грінченко одружився з Марією Гладилиною, про віщо повідомив мене восени того ж 1883 р., але вчителювали ще вони в ріжних школах.

З дальших листів Грінченкових я знаю, що в Нижнє-Сироватській школі, де школярами були українські хлопці, він не вагаючись повів можливу українську роботу*. Грунт був добрий,

* Звідси саме, я пам'ятаю, й писав він оте: «Діла, діла...», що я згадував уже раніше (Прим. авт.).

сам він дуже радий був, що нарешті потрапив-таки в українське село. Але на шкоду йому в двохкласовій школі він був уже не один, а мав товариша, котрий до того ж був старшим, «завідуючим», і мав доглядати за школою та вчиттям взагалі. Це був звичайний на Україні тип учителя, мало свідомого і науки навчання, і ширшої освіти взагалі, вихованого на бюрократичних вказівках казенних інспекторів, шкільних та інших циркулярах.

Поміж двома вчителями виникли суперечки. Товариш пожалівся шкільному директорові про українські прихильності Грінченка («украинофільство») та «агітацію» в школі. Грінченко не одмагався. Він міг би ще покаятись і спокутувати свій «гріх» доброю роботою в іншій школі, та він сього не схотів і мусив уступитися з посади.

Після того Грінченко опинився статистиком у Херсоні, потім учителем на шахтах, а далі знову на земській роботі в Чернігові. Але докладних відомостей про те, як це саме було і як він там жив, я не маю, бо листувалися ми зрідка й кожного разу по якійсь річевій справі. Я вдавався до його за всякими порадами, коли що перекладав або складав, тим паче, що жив увесь час на Московщині, а він охоче давав ті поради й виправляв, що було треба. Щоразу він присилав і кожне своє видання та підбадьорював до праці.

Живши в Чернігові, Грінченко розвив дуже жваву діяльність, видаючи популярно-наукові та інші книжки. Діло розпочалося з нічого, бо які вже там гроші могли бути у Грінченків, як їм доводилося перекидатися з одного місця в друге та ще вишукуючи посади. Потім допоміг Ів. Череватенко, що жив у Великій Росолі, Острогозького повіту.

Було їх три брати, мали вони майно й жили багатенько. Ів. Череватенко скінчив реальну школу у Вороніжі. Українські прихильності розворушили в йому українські вистави та відомий український філолог Митрофан Дикарев, що служив тоді у Вороніжі секретарем губернського статистичного комітету. На жаль, Ів. Череватенко помер дуже молодим. Але тоді ж він, за порадою Дикарева (псевдонім в українському письменстві — Крамарен-

ко), одказав одну тисячу карбованців на видання українських народних книжок і передав ті гроші Грінченкові*.

Дбаючи про поширення української путньої народної книжки, — а такою були в той час самі-йно чернігівські видання та оповідання Грінченкові, — він присилав мені тих книжок для продажу по Вороніжчині.

Наприкінці 80-х років зазнайомив я з Грінченком Трохима Зіньківського, з котрим ми були товаришами, як він ще був у Харкові (про це я в свій час подавав докладні відомості Грінченкові і вони увійшли до життєпису Зіньківського, виданого у Львові при його творах). Вони добре поприятелювали й листувалися. Грінченко допомагав Зіньківському своїми порадами та кріпив його щирим прихильним словом.

Досить характерно для Грінченка, що, пишучи потім життєпис Зіньківського, він ніде не підкреслює тих своїх відносин, хоч про ті відносини добре свідчить саме написання життєпису та впорядкування й видання творів Зіньківського, що зроблено було заходами, клопотом і працею Грінченка.

Усім тепер відомо, скільки робив Грінченко, але він далекий був од того, щоб колись висувати ту роботу на очі громадянства, далекий і від того, щоб хотіти й чекати якоїсь подяки за свою працю. Він вірив, що «праця єдина з недолі нас вирве»**, і працював, не покладаючи рук, уперто, завзято. Ні на кого не покладаючись, упевнено йшов він до своєї мети. Тією метою була йому краща будучина рідного народу; шляхом до неї був вільний розвиток усіх його розумових сил, а єдиним способом — національна освіта. Певний у тому, він ні від кого не сподівався ні вказівок, ні подяки, а уперто й завзято робив своє діло. Що далі жив він, то більше впевнявся в тому, що йде певним шляхом, та й для других знаходив нові докази. Останніми роками він обернувся до писання соціал-демократів і показав нам на прикладах їхніх привідців

* Він і сам написав один жарт українською мовою — «Чорноморець» (Прим. авт.).

** Перший рядок з вірша Б. Грінченка «До праці».

Бебеля, Пернерсторфера, Каутського й ін.^{*}, що і соціал-демократи визнавали національну ідею й роботу на національній основі.

Життя Грінченкове, багате на всякі переслідування та утиски, що зазнавав він за свою працю та напрямок, ясно свідчить, що збочити з того шляху, одхилитись од мети ніщо не могло його присилувати.

В цьому полягає головна й найважливіша риса велетенської постаті Бориса Грінченка.

А ось його ж, звияття завзятого, слова, що їми він підбадьорював тих, що хиталися, теряли мужність і віру, стогнали і нили:

Вийдем без суму і весело, гордо
Глянем в лице ворогам,
Щоб не сказали, що лихо лякає
Змучених в тяжкій борні...

В лихих пригодах життя він казав: «На те й лихо, щоб з тим лихом битись».

Через деякі несприятливі обставини наша приязнь з Грінченком, хоч і не уривалася, але зносини стали не досить часті. Знову поновилися відносини і я побачив, що вони такі ж теплі та щирі, як і раніше, — це тоді, коли він оселився в Києві, а я в Харкові (рр. 1902–1903). Влітку р. 1906 я бачився з ним у Києві, а восени того ж року він був у мене в Харкові. На його вже впало тоді чимало нового лиха: арешт дочки й тюрма, її хвороба, од якої вона й померла потім. Але початок ніби нової ери, громадський рух, можливість вільної культурно-просвітньої роботи, новий конституційний лад, українська преса, «Просвіти», — усе це окриляло новими надіями, кріпило й бадьорило. Шпички, що вже почали знову витикатися, не смутили його, бо й справді, чого варті були якісь там дрібненькі зачіпки після тих утисків, що раніше

^{*} Б. Грінченко опублікував переклади творів німецьких та австрійських соціал-демократів у часопису «Нова громада». Див.: Бебель А. Патріотизм та націоналізм. З передмовою Б. Грінченка. *Нова громада*. 1906. № 1. С. 41–58; Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. *Нова громада*. 1906. № 2. С. 89–108.

зазнавала Україна на шляху власної культурно-просвітньої праці? Вважалося, що це з непривички до нового ладу, що згодом усе гаразд улаштується.

Цього року Грінченко редагував «Нову громаду» й налагоджував роботу Київської «Просвіти», що тільки-но була дозволена. Між іншим, він упорядкував бібліотеку «Просвіти», розбирав та систематизував книжки, складав покажчик і становив книжки по полицях. За цією роботою впорядкування бібліотеки я застав його влітку в Києві. Взагалі і в «Просвіті», як і скрізь, він не був увільнений і не цурався, поруч з важливою, і чорної роботи. І роботи тієї й другої було в його завжди багато. Надто це вражало мене, як Грінченко працював у Чернігові коло видання українських книжок. Рукописи, коректа, зносини з друкарнями та книгарнями, пакування книжок — усе робилося власними руками його та його вірної дружини й співробітниці всіх його праць Марії Миколаївни. Лист, рахунок, напис на пакункові завсігди був написаний коли не самим Борисом, то Марусею Грінченковою. Дехто завважав, що це вже занадто, що навіть не гаразд отак «по-дурному» виснажати сили, потрібні на більш важливе діло, якого, звісно, завсігди досить у такого діяча, та ще й письменника, як Грінченко. Але він був іншої думки: ні на кого було чекати, ні на кого покладатися, «жатва бо многа, делателей же мало», як частенько казав Борис.

Тоді ж Грінченко провадив таки й свою самостійну працю. Він почав видання бібліотеки «Молодість» і «драматичної» та переглядав, упорядковував і видавав свої попередні писання.

У мене, наслідком революційних подій 1905 р., було чимало тяжких пригод з моєю молоддю, а саме — над одним із синів ми чекали військового суду. Борис і розважав, і підбадьорював нас. За нашим лихом Борис ніби забував своє. Виходило, мов би й здоровля дочки Насті не турбувало його; ліки та життя в бору ніби вже досить підкріпили її після пробування в тюрмі. Взагалі, близько знаючися з покійним трохи не 30 років, я не чув од його, щоб він жалівся колись на свої лихі пригоди^{*}.

^{*} В Харкові він одвідав ще Б. Ярошевського, а тоді подався до батька. Одвідувати його останніми роками Борис приїздив щоосені (Прим. авт.).

Інше вражіння було мені, коли я знову зустрівся з Борисом по весні 1909 року. На протязі коротенького часу він поховав матір, дочку й онука, а за ті два роки, що ми не бачилися (1907 та 1908-й), пережив він новий арешт дочки, тяжку хворобу дружини і хворобу дочки, що прокинулася в ній вже з непереможною силою й поклала в домовину. Новий арешт дочки, яку хотіли тягти до суду по відомій справі про «Лубенську самооборону»*, припав саме

* «Лубенська самооборона» чи «Лубенська республіка» — з початком революції 1905 року Лубни стали важливим осередком українського національного руху: для контролю над містом та його околицями було створено комітет, до якого увійшли діячі українських політичних партій лівого спрямування, видавалася газета «Хлібороб», що стала першим українським періодичним виданням на теренах Російської імперії, було організовано бойовий загін. Після придушення революції 1907 року учасники «Лубенської самооборони» постали перед судом, що відбувався у Києві. М. М. Грінченко у спогадах про доньку писала: «17 октября захопило її в Лубнах. Вона поїхала туди на кілька день та й захопив там її страйк залізничний, а потім 18-го октября прийшла “конституція”. Почалися мітинги навіть з дозволу начальства. Вона була в цій делегації, що ходила до справника прохати дозволу на мітинг: Він сказав: “Хорошо, господа, я разрешаю, но только, пожалуйста, чтобы не долго”. Митинг був величезний. Говорила на йому й вона. А після конституції мав початися погром, то організовано було міліцію, на яку потім теж дано дозвіл і, здається, навіть зброю дано од начальства. Погром справді був почався, себто почали в якійсь жидівській халупці бити вікна, але це припинено і більше погрому не було. До міліції пристало чимало лубенської молоді. Дочка оповідала так, що весело бувало, бо чимало народу назбиралося, все молодь весела, їсти було що, бо жиди давали і матері присилали своїм синам, що пристали до міліції. Жили всі на млині Каганова. Вночі по черзі стояли на варті. Бували, правда, й важкі моменти. Так, напр., одного разу частина міліції пішла кудись, бо сповістили, що хулігани заворушилися. На млині зосталася частина міліції, а з “начальства” сама тільки Н[астя]. Коли це прибігає хтось і каже, що хулігани ріжуть міліціонерів, що вже й чоловіка її зарізано. Вона зараз же збрала всіх, що zostалися на млині, і вони пішли на поміч до своїх. Тільки вийшли, аж тут свої йдуть назад усі живі й цілі. Звістка вийшла неправдива. І вже побачивши своїх живих і цілих, почувла Н[астя], що млось обніма її, що сила зникає. Було й так, що хотіли її чоловіка вбити, але вона його обрятувала [...]. Але взагалі було весело і не було нічого “угрожающего целости государства”. І як потім через 2 роки з бажання, здається, слідчого Манжевського почалася судова справа про “Лубенскую самооборону” і Настю до неї притягнуто, то вона казала: “От уже ніколи б не подумала, що доведеться одбувати за тую самооборону. Зібралися люде, пожили якийсь тиждень весело, не дали побити жидів, навіть з дозволу начальства (міліцію дозволив полтавський губернатор), а тепер судити за те мають”» (Загірня М. Спогади. С. 91).

під час слабування жінки; їй робили операцію і вона пробувала в лікарні. Настя теж була вже така слаба, що не вставала з ліжка. Грінченко зазнав дуже багато й тяжкого клопоту, поки добився того, щоб її лишили в ліжкові під домашнім арештом. У слабій душа готова була попроситись з тілом, а варта сиділа й стерегла ту душу, бо вона не одбула ще всіх життєвих митарств. Яке це повинно було чинити вражіння, кожне зрозуміє. Тим часом операція дружині вийшла на добре, і вона мала повернутися додому. Не можна й зміркувати, який вплив зробила б ця картина домашнього арешту на дружину Грінченкову, що тільки що повернулася з лікарні після операції, яка одібрала в неї чимало сили. Грінченко кидався всюди, щоб не допустити такої зустрічі, щоб дочку увільнили від арешту раніше, ніж повернеться мати, і йому нелюдським клопотом удалося взяти її на поруки за тисячу карбованців.

Отакі пригоди, котрих частину тільки списав я тут, перебув Грінченко за останні роки свого життя, і в цих саме пригодах лежить певна причина його ранньої смерті. Це був могутній дуб і велетень бадьорий, і враз його підтято ворожою силою.

Я втрів Грінченка у Києві, в церкві, на похороні Косача*, і живий жаль стис мені серце. Він змарнів, посивів, недобре кашляв, хоч погляд був усе той же — живий, бадьорий, рішучий. Про слабість Бориса я вже знав, але на таке не сподівався.

Початки туберкульозу, як казав сам покійний, помічено у йому ще після перших років учителювання. Ото наслідки тюрми, надмірної праці, поганого харчування за парубоцьких літ, коли організм саме вимагає добрих для себе умов і їжі. Але життя на степу, від час служби статистиком на Херсонщині та вчителем на шахтах, ніби цілком зігнали хворобу, принаймні ми всі знаємо, як він працював після того в Чернігові та в Києві і як бадьоро себе почував.

З церкви ми пішли вкупі, бо він не проводжав небіжчика на кладовище. С. Єфремову, що йшов з нами, на запитання, чи піде на кладовище, Борис відповів: «Як піду, то буде червона хустка», себто знов хлине кров з горла. І ця відповідь ще тяжче вразила мене.

* Йдеться про похорон П. А. Косача, котрий помер у Києві 2(15) квітня 1909 р.

Коли він почав підніматися по сходах у свою квартиру на 4-му поверсі по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, то кілька разів зупинявся, а то й сідав, відпочиваючи. Я зовсім схвилювався, побачивши таке, і прохав його вибачити мені, бо я тільки розворушу його, і краще б мені було не приходити до його. На це Борис почав упевняти мене, що нема чого так хвилюватися, що він і робить ще, і ось на літо поїде в бір, то й поправиться. Дачу вже тоді найнято для його в Боярці, під Києвом, і після Великодніх свят Грінченки мали туди переїхати. Дружина Грінченкова пішла на кладовище, то ми самі пообідали і пробалакали годин зо три. Борис цікавився громадським життям у Харкові, моїм власним життям, розказував про свої роботи (саме тоді вийшло ще кілька книжок драматичної бібліотеки та переклади Настині з Анатолія Франса), показував і ще тільки почату роботу. Увечері він збирався йти на засідання «Просвіти», де він ще був головою, а я мав того ж вечора виїздити додому. Гаряче попрощавшись, ми розійшлися годин у 5 у-вечері.

Бадьорі речі Грінченкові та заспокоювання мало тішили мене, але я не сподівався, що то буде вже остання наша зустріч.

З Боярки я одібрав од нього, вже досить хворого, одного листа, де він турбувався й прохав за одного свого знайомого і питався, як ми живемо і що робимо.

Восени я почув, що Боярка не допомогла Грінченкові, і він з дружиною виїхав на зиму до Оспедалетті, в Італію. Про те, що він думає їхати кудись у теплу сторону, він казав мені ще, як ми бачилися. Їхати з дому за кордон не хотілося; казав він, що там нудно. На запитання про гроші на подорож він пояснив, що грошей, звісно, нема і напозичався вже він досить, але батько десь позичив для його тисячу карбованців.

З Оспедалетті він прислав мені листа, коли почув про мою замітку в харківській газеті «Утро» з приводу хвороби.

Од щирого серця він писав, що я його перехвалив там, що такої похвали він не заробив. До речі сказати, що так саме писав він мені в році 1893-му після моєї рецензії в «Зорі» на його книжку «Під хмарним небом», що тоді вийшла у Львові.

Писав він і про гроші, що у його їх досить: вистарчить на зиму і на подорож до... Києва. Лист був писаний рукою Бориса, але

докінчила його вже дружина Грінченкова, бо у його пішла тоді горлом кров і йшла вона 3 дні. Борис тяжко знесилився й був уже весь час у ліжкові.

Ще раз прислав він звідти листа, але писаного вже дружиною, коли почув, що в аудиторії харківської реальної школи читали народові з малюнками чарівного ліхтаря його оповідання «Без хліба» і згадували про нього та його слабість. Він радів, що в Харкові, на який він взагалі мало надіявся, ніби починається робота коло освіти люду на його рідній мові, яку одну тільки він і почитав за справжню освіту.

До речі буде згадати, що одривати себе од писання українською мовою та писати мовою російською він уважав за гріх і коли звертався до мови російської, то тільки тоді, як того вимагала користь самої української справи, або з службових обов'язків. В 1895 році, приславши мені писану російською мовою книжку «Земские книжные склады» (відбитка з «Земского сборника Черниговской губернии»), він надписав: «Вельми любому добродієві товаришеві неналежною мовою писане».

Забуваючи власне горе, Грінченко питався ще в листі, що то за судова справа мого сина і за віщо його кинуто до тюрми.

Взагалі листи Грінченкові завжди були лагідні, ласкаві. Мета його життя та праця були прості, переконання міцні і сталі. До своєї мети він ішов, не збочуючи й на ступінь і своїми переконаннями і на йоту не поступаючись. Але скільки він був у цьому суворий до себе, стільки м'який та участливий до інших. Коли через деякі неприємні обставини я одхилявся од національної роботи, то він ніколи не докоряв мені, а питав тільки, що я роблю, або радив, чи не можна було б зробити те або те. В усіх тяжких пригодах мого життя він виявляв завжди надзвичайну чулисть. Який він був до мене, такий і до дружини моєї, хоч вони часом і змагалися.

Земля тобі пером, дорогий, незабутній друже! Я і дружина востаннє гаряче вітаємо тебе щирим прощальним вітанням.

Харків.
6.V.1910.

ЕССЕ НОМО* (ПАМ'ЯТИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА)

Іван Львович Липа народився 1865 року в Керчі, здобув фах лікаря у Харківському й Казанському університетах, мав медичну практику на Полтавщині й Херсонщині, тривалий час мешкав в Одесі. На межі XIX–XX відігравав помітну роль в українському громадському та культурному житті: був одним із співзасновників «Братства тарасівців» — таємного патріотичного гуртка, який сприяв поширенню української національної ідентичності серед молоді; багато уваги приділяв літературній творчості — поезії, художній прозі, мемуаристиці. Став активним учасником Української революції 1917–1921 років, зокрема за часів Директорії обіймав посаду міністра візовизнань Української Народної Республіки. Останні роки життя провів у Галичині, де помер у 1923 році.

Спогади про Б. Грінченка Липа написав у 1910 році, для вшанування пам'яті щойно тоді померлого Бориса Дмитровича. Тоді ж їх опублікував київський часопис «Українська хата».

Друкується за: Липа І. Ессе Номо (Пам'яті Бориса Грінченка). Українська хата. 1910. С. 312–318.

Дивлюся на портрет дорогого товариша і вчителя життя Бориса Грінченка і читаю на йому напис:

«Запевне прийде той день, що воскресне рідна країна. Ми віддамо свою силу на те, щоб сей день прийшов якомога швидше. Будемо жити — будемо працювати на користь рідному краю; будемо вмирати — умремо з його ім'ям на вустах. Невідомих одного одному особисто, єднає нас служіння нашій невмирущій великій ідеї».

І Борис Грінченко вмер справді з ім'ям рідного краю на вустах, далеко в Італії.

* Се чоловік (пер. з латини). Слова з Євангелія від Івана: «І вийшов назовні Ісус, у терновім вінку та в багрянім плащі. А Пилат до них каже: Оце Чоловік!» (19:5).

Хто з українців не чув про його? Ім'я його щодня було на вустах у тисячі люда, то тут, то там, скрізь по Україні, бо в яку тільки сферу українознавства не заглянеш, зустрінеш Грінченка.

В красному письменстві, в поезії, в драмі, в науці, в народних виданнях, в перекладах з європейських класиків — скрізь ви знайдете це славетне ім'я. Можна сказати, його знала вся свідома Україна, але ж про його вона так мало досі знає, а між тим його власне життя, як кажуть про життя Б'єрнстерне Б'єрнсона, єсть найкращим і найбільшим його твором.

Ця дочасна смерть, в розцвіті сил і таланту, єсть велика втрата для України, для нас, сучасників, окрім того й болюча.

Я не маю на меті тут важити той духовний скарб, що залишив нам небіжчик, а лиш подаю невеличку згадку з цього великого, хоч і не довгого життя...

Дев'яності роки меж Харківською студентською молоддю починались з виростом національної свідомості.

Українська студентська громада і прихильники збирались нерідко на Основі, бо молоді було так багато, що ніяка хата не вмістила би всіх. Особливо були великі збори перед кінцем навчання, коли нам доводилося роз'їздитися по селах. Тоді переважно обговорювалась справа: кому і скільки українських книжок потрібно для ширення в народі.

На цих зборах я довідався про те, що вже сидять свої свідомі вчителі по селах і там служать українській справі.

Незабаром познайомився з одним таким учителем Іваном Спілкою, що в той час писав у «Зорі».

Частенько нам удвох доводилось ходити по крамницях вишукувати українські книжки, тодішні цензурні недогризки, яких до того було дуже обмаль, і от одного разу я натрапив на «Пісні» Василя Чайченка*.

Іван Спілка зауважив, що добре знає цього поета, що він теж народний учитель, що має посаду в Катеринославщині в школі

* Йдеться про видання: [Грінченко Б. Д.] Пісні Василя Чайченка [псевд.]. Харків : Тип. Окружного Штаба, 1884 [обкл. 1885]. 34 с. Це була одна з перших публікацій поетичних творів Бориса Грінченка.

Хр. Дан. Алчевської, відомої тоді в Харкові українофілки, а в Росії — народної діячки, що склала книжку «Что читать народу».

Розповів мені, що під псевдонімом В. Чайченка пише Борис Грінченко, що він учився у Харкові в реальній школі, що в старших класах, зовсім ще хлопцем, був заарештований, покликаний до відповідальності по якомусь «процесу», після чого йому довелося дуже бідувати, позаяк юнак мав таку горду вдачу, що коли після арешту виникли у нього непорозуміння з батьком, то Грінченко зовсім покинув батька і почав самостійне життя, підготовлюючись на народного вчителя. І не тільки швидко досяг свого, а ще за собою потяг і декого з товаришів.

Така особа мене чимало зацікавила, а коли я прочитав «Пісні», невеличку книжечку з 32 поезіями, видану в Харкові р. 1884, то в душі почув велику прихильність до автора.

Уже само переднє слово мене зворушило, де між іншим сказано так: «Хоч і мало доброго в цій книжечці, але ж усе гадалося, коли не можна всього, то краще хоч що-небудь, хоч лепту удовиці дати, аніж зовсім нічого».

Тут була й та славна бадьора поезія, що потроху стає програмою українців:

Праця єдина з неволі нас вирве,
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святе
Сміливо будемо йти!

І сталося так: те, що тут сказав поет-юнак у 17 год (помічена поезія 1881 р.), те стало його принципом на все життя, з цим прапором він і вмер, держучи його завжди міцно в своїх дужих руках.

Василя Чайченка я вже знав як письменника з «Зорі» і дивувався його надзвичайній продуктивності.

Коли справді взяти «Зорю» початку дев'яностих років, то раз помітно, що Василь Чайченко, Іван Перекотиполе, Б. Вільхівський (псевдоніми Грінченка) заміщають своїми писаннями трохи не половину друкованого там матеріалу. Цей бадьорий,

повний віри в своє діло, голос лунав широко по Україні і був тоді єдиним, що вливав у душі надію.

У Галичині Борис Грінченко почав містити перші свої твори, і далі взагалі більшість з них друкував там, бо тут [у Російській імперії] не було змоги. Останній з його творів «Брат на брата» теж знайшов притулок тільки в Галичині.

Для нас, молоді, він був першим посередником між Галичиною і нашою Україною.

Ось через віщо галичане далеко ліпше знають Грінченка, і давно вже, давно по заслугах ушанували його діяльність.

Окрім усього інтерес наш до особи Бориса Грінченка збільшувався ще й тим, що в Харкові були його товариші, як от Іван Спілка, Олександр Катренко, які тісно стосувалися з українською молоддю. Із їхніх уст ми чули його слова, почували, що недавно він був тут...

Було в Харкові немало видатних українофілів, однак молодь, постерігши нелогічність в самій основі їхньої діяльності, відокремлювалась від них, і ниточка свідомого українства протяглася таки з Харкова до с. Олексіївки, де вчителювало подружжя Грінченків.

Восени р. 1902 я виїхав в Олексіївку. Коли надвечір приїхав на станцію, уже почав шукати очима там Грінченка, хоч він і жив далеченько від неї. Хоч він і не знає, думалося, що я до його їду, а може буде тут якось ненароком?

І ось бачу вродливого ставного моторного інтелігента, навіть симпатичного, ніби й такого, як мені малювали Грінченка. Стежу весь час за ним. Питаю себе, невже це Грінченко? І не хочу, щоб це був він: Борис Грінченко повинен бути якимсь особливим.

Питаю в селі коло станції коней до Олексіївки, розбалакався з жінкою.

— Куди їдете? До кого? За чим?

— До Бориса Дмитровича. Родич його.

— Я зараз же помітила, що ви його родич, мабуть брат.

— Хіба я схожий з ним?

— Говорите так само, як і вони.

— А як само?

— По українському, — вмішалась в розмову молода дівчина.

Тепер таке почути на селі не диво, а тоді для мене, що об'їздив трохи не всю Полтавщину і ніде навіть натяку про Україну не чув, хіба тільки про запорожців, почути таке було дивом.

Потім жінки почали розповідати, як живуть Грінченки, які вони хороші люде і т. п.

Коли я приїхав уже поночі в Олексіївку, побачив Бориса Дмитровича, то мені аж легше на душі стало, що то, на двірці, не він був.

Грінченко справді був особливий.

Уже самі очі його говорили про велике благородство душі, в них не було нічого вульгарного, щоденного. Хто бачив ці очі при різних настроях душі, той не може їх забути. Таких очей удруге не зустрінеш.

Поводження надзвичайно шляхетне, навіть рухи його свідчать про багату інтелектуальність, про високу інтелігенцію особи.

Поскілки Борис Дмитрович був чаруючий у приватних відносинах, постільки він був суворий, навіть жорстокий, коли доводилось обстоювати свої пересвідчення або громадські справи.

З перших же слів ми порозумілися, бо перед цим листувалися.

Мені відразу стало ясно, що тут проживає справжня українська сім'я без компромісів, що в цьому подружжі повне духовне єднання, що обоє складають одну душу, разом роблять одне діло і не легко, може й неможливо розділити працю одного від другого.

Грінченки мені показали все, як і чим тоді жили, нічого від мене не втаїли, як і я від них.

Показали своє листування. Воно було постільки велике і цікаве, що коли заховалося, може служити найкращим матеріалом для історії відродження нашого часу. З своїх власних листів Борис Дмитрович робив копії на спеціальній для того машині. Писав сам перший до всіх, з ким лічив потрібним поговорити з приводу українських справ: тут були листи і московських письменників, і українських, і різних діячів, дуже багато було з Галичини.

Борис Дмитрович до всіх писав по українському своїм великим, твердим, розбірним письмом.

— А як хто не розуміє по-українському? — питаю.

— Нехай учаться! — енергійно відказує. Потім лагідно:

— Коли захочуть, то зрозуміють.

Усі листи, що йшли до його або від його, перечитувались його дружиною, так само як і її листи він перечитував. Часто на листах Бориса Дмитровича дружина робила поправки або додатки за спільною згодою і навпаки.

І так на протязі цілого життя.

Це, мабуть, найбільше поріднювало дві душі.

Тоді саме Борис Дмитрович був заклопотаний тим, щоб пересвідчити Данила Мордовцева кинути московську літературу та писати знов по-українському.

— Шкода, що така сила і марно гине для України, — каже Борис Дмитрович, — я вже його пересвідчував, і докоряв, а він, хитрий дідусь, усе своє: шле до мене жалібні листи, що й радий би послужити неньці Україні, та ніяк не може, бо не знає рідної мови. Ну, я добре розумію: за українські твори грошей не дістанеш.

Борис Дмитрович не тільки не мав з своїх писань ніякого заробітку, а навпаки, багато витрачав грошей на те, щоб його твори десь друкувалися. І чим більше він писав і друкував, тим більше викладав своїх грошей. Одна пересилка рукописів в листах до Галичини, а звідти в листах друкованих творів уже багато грошей забирала.

При невеликих ужитках сільського вчителя, була то справжня жертва, бо видатки йшли не з лишка, а з останнього.

— У мене, — казав Борис Дмитрович, — є думка написати цілу серію історичних романів. Нехай хоч таким способом люде знайомляться з нашою історією.

Біжучі справи, потреба в хлібі насущному, життєві пригоди та різні прогалини у всіх сферах нашого письменства, куди потрібно було направляти свої сили, не дали йому змоги виповнити цей замір, як і взагалі розвинути свій неабиякий талан поета і повістяра.

Він клопотався всіма українськими справами.

— Як би нам видати твори Марка Вовчка? Цензура б і дозволила, так де вишукати автора? Без його дозволу не можна. Пото-

му з цього powodu було у нас листування, однак всі проекти не могли здійснитися.

Багато говорилося про літературу, про політику, за якою пильно слідкував Борис Дмитрович, про українське життя.

З особиста мене дивувало, що він так добре знає Галичину, наче там жив довгі роки, і так з дружиною вони копіювали тодішній галицький діалект, що від сміху у мене аж лиця боліли.

Розглядаючи бібліотеку, можна було швидко постерегти, що тут зібрано сливе все, що тоді було по книгарнях на українській мові, або ж таке на московській про Україну, що годилося для народу. Тут були і такі раритети, що зараз ледве чи де їх знайдеш, були й так звані «перли» української творчості, як от поет Олександров (дід автора «Ой не ходи Грицю»), або Самородок Шибитько малорос і т. п.*

Книжки заведені в палітурки власної роботи, між ними й писані друкованими літерами.

Були й московські про Україну, що пройшли через його редакцію.

Пам'ятаю якесь лубочне московське видання по історії України. Книжка чимала. У ній всі сторінки, де Україна виявлялась не відповідно справжнім подіям, були вирвані, а натомість уклеєні нові картки, писані друкованими літерами.

Сполучаючи на протязі чималої книги текст таким робом і даючи книзі інше освітлення, Борис Дмитрович пускав її в народ.

Про свої видання, що виходили то в Києві (у Гомолинського), то в Москві (Губанова), то в Харкові — Грінченки розповідали, що цензура пускає ледве одну книжку з десяти надісланих та й то

* Мовиться про С. В. Олександрова, слобожанського священника, автора бурлескної поеми «Вовкулака», опублікованої 1848 року в «Южном русском сборнике», виданому в Харкові А. Метлинським. Степан Олександров був не дідом, а батьком українського письменника та члена харківської громади Володимира Олександрова, автора п'єси «Не ходи, Грицю, на вечорниці», згодом переробленої М. Старицьким. Інше видання, згадане І. Липою: Малоросс самобыток Шибитько. Полтава : Тип. Губернского Правления, 1886. 92 с. Це була збірка графоманських поетичних і прозових творів російською та українською мовами, автором яких значиться Назарій Шибитько.

гіршу. Доводилося одне й теж по кілька разів переписувати й засилати під різними назвиськами, подаючи для звороту з цензури різні адреси, бо вже «Главное управление по делам иностранной печати» добре його знало. Я обіщав допомогти йому в підшукуванні адресів для цензури, що було не таким уже легким тоді ділом, і він нас потім закидав своїми рукописами.

Показали мені Грінченки і науку в школі, де вони учителювали. Слухав я, як вони вчать, і диву давався.

При самих тяжких обставинах того часу Борис Дмитрович учив школярів двома мовами: українською і московською. Запровадив у школі таку дисципліну, що коли до ученика хто звертається мовою українською, такою же мовою він і відповідає, коли ж московською, говорить нею (звичайно, як уміє).

Борис Дмитрович, як добрий керманіч, направляє кілька десятків учнів по своєму бажанню, ніколи не дозволяючи плутати ці дві мови.

Я тут же на уроках сам почав питати школярів то одною, то другою мовою, і завжди вони мені відповідали тією мовою, якою я до них звертався.

Окрім того він мені показав школярські українські диктанти, переробки, що систематично робилися поза програмою. Діти добре вміли писати українською мовою, навіть листи до родичів.

Мало того, він по стільку мав авторитет хорошого вчителя, що й піп, дивлячись на успіхи дітей, почав і собі вивчати їм Закон Божий мовою їм зрозумілою.

Найбільше здібних із своїх учеників Борис Дмитрович готував на вчителів. Вони й зараз по Україні продовжують його діло.

Більше десяти років тяжкої праці народного вчителя на селі, при поганих умовах для здоров'я, не тільки не поменшали енергії Грінченка, а вона, навпаки, щоразу зростала.

Про те свідчить уся дальша діяльність його в Чернігові і Києві, що пройшла на очах багатьох людей. Хто її знає, хто вміє розуміти цю велику душу, з сильною волею, той не може не визнати, що небіжчик був і буде для нас прикладом громадянина і робітника: він оддав краєві весь свій розум, весь талант, всю енергію, цілу істоту...

Життя не лякався і вся мета його була — робота для України. А коли перестав робити, — згорів...

І ми поховали його в сиру землю...

[...] Зараз неможливо дати повного уявлення про те життя, що так тісно зв'язане з історією нашого відродження за останні 30 год.

Пройдуть десятки років і нові покоління розглянуть Бориса Грінченка здалека, на історичному тлі того громадського і політичного руху, серед якого йому судилося жити і працювати.

І стане він тоді у весь велетенський зріст як борець непохитний, як титан української справи...

І довго перед людськими очима стоятиме ця висока гранітова скеля, об яку розбивалися всі хвилі життя і яку розірвав лиш огонь внутрішній, підземний...

Пам'ять йому вічна між українським людом!

ДМИТРО ГРІНЧЕНКО, МАРІЯ ГРІНЧЕНКО

МАТЕРІАЛ ДО БІОГРАФІЇ ГРІНЧЕНКА БОРИСА ДМИТРОВИЧА. СПОГАДИ БАТЬКА*

Дмитро Якович Грінченко, колишній військовий, відставний штаб-ротмістр, землевласник Харківської губернії, написав спогади про дитинство та юність свого сина Бориса Дмитровича з нагоди публікації у Харкові 1911 року нарису студента Миколи Плевака «Життя та праця Бориса Грінченка». Мемуарні нотатки Грінченка-батька адресувалися Марії Миколаївні Грінченко, вдові Бориса Дмитровича, котра доповнила їх власними коментарями.

Друкується за оригіналом. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. І. Спр. 32293. 2 арк.

Ялинка щорічно влаштовувалася, з усіма оздобами й смаколиками, для цього обмаль потрібно, щоб задовольнити дітей, а втіха дитяча є наше задоволення. Одного разу ще на Ольховому Борис, як неодмінний ініціатор у всьому, як у пустошах, так й у забавках, запропонував розпочати гру у вартових, відбулася тому нарада, на обговоренні дійшли висновку, що вартовий, авжеж, має щось караулити, після тривалих дебатов вирішили поставити знову ялинку. Дівчинка**, почувши, що буде ялинка, а отже й солодощі, із захватом схвалила проєкт. А оскільки за свята все було знищено з ялинки, й інші ласощі теж, то загорнули цукор у різнобарвні папірці та причепили на ялинку. До речі, у Бориса була маленька рушниця, з якої навіть можна було стріляти, й ось Борис із братиком по черзі були на варті, буцімто караулили ялинку, це тривало кілька

* Переклад з російської мови М. Будзар.

** Ідеться про сестру Бориса Грінченка.

годин, аж доки не зняли заповзятих варткових з поста та не вклали спати. (Це походження ялинки, згаданої у книзі*)**.

Читати Борис навчився легко та швидко, запам'ятавши добре літери, він вмить зрозумів, як складати слова, та почав поволі ліпше й ліпше читати і шести років вже бігцем читав.

Він не міг без хвилювання бачити книги, де б не було, завжди накидався і занурювався у читання. Цікавився газетами, роблячи на них свої зауваги, іноді дуже кумедні, а іноді напрочуд влучні.

На сьомому році він мені підніс вірші в чотири куплети російською, а якось я дав йому Шевченка, ще до вступу в училище, [й він] почав писати малоруською. Дуже шкодую, що не довелося зберегти його дитячі писання.

До десяти років я самотужки його готував до гімназії, займатися з ним було легко, у нього була дивовижна пам'ять і хороші здібності, й він вмить усе засвоював. Ті, хто бачили його восьмирічним, дев'ятирічним, дивувалися, що живе у лісі, без однолітків, і такий розвинений і розумний хлопчик.

1874 року я взяв учителя на два місяці, щоб перевірити його знання та остаточно підготував для складання іспиту у серпні.

* Мовиться про одну з перших друкованих Грінченкових біографій: Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків: Вид-во ім. Бориса Грінченка, 1911. 81 с. Микола Плевако був студентом історико-філологічного факультету Харківського університету й шанувальником Б. Грінченка. Оповідаючи про життя родини Грінченків у їхніх маєтках, хуторах Вільховий Яр і Долбино, де минали дитячі роки Бориса Дмитровича, він пише: «Тут, та й на першому хуторі, дітям влаштовували навіть ялинки. Але що то за ялинки були? Посеред хати ставляли голу сосну і єдиними окрасами їй служили грудочки цукру, загорнуті в папірці з чаю — срібні, з тютюну — червоні та синенькі. Отак прожив Грінченко перші роки свого дитинства» (с. 9–10).

** Батько в цих своїх додатках та виправках до життєпису Борисового не завжди пригадує так, як діялося, старий дуже він, то пам'ять потьмарилася. Я знаю все далеко точніше від Бориса та від мами. Але це все дрібниці. Та ще батькові завжди хотілося показати себе багатшим, ніж він справді був, і панськішим. А воно справді було так, що сім'я дуже бідувала, і грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так саме й цілі чоботи. Може, колись напишу про дитинство Борисове, а може й ні — нащо порушити те, що давно пережилося, нащо робити ці «розкопки» в минулому? (Прим. М. Грінченко).

Але наші припущення не завжди здійснюються, брат матері Борисової, Літарев, виклопотав вакансію дворянським коштом до Полтавського кадетського корпусу, і документи з цієї нагоди знаходилися у воєнному міністерстві й їх не було вчасно повернуто, і через це не поталанило помістити до гімназії. До корпусу ж на іспит я не повіз, тому що був проти військової служби. А якщо б віддав до корпусу, то, можливо, був би досі живий-здоровий, а чесною людиною [бути] і працювати на користь іншим завше можна.

У серпні місяці я доручив готувати Бориса у другий клас студенту Філіп'єву*, бувшому на квартирі у такого собі Бібікова в будинку моєї сестри, але коли у лютому я взяв Бориса додому на кілька днів, то побачив, що у нього з'явилися інші ідеї та пішли інші розмови. Я залишив його вдома. Цього року, тобто 1875, я облаштував цегельний завод на хуторі Долбиному та мав доглядати за роботою, я переїхав з Борисом і взяв учителя, який готував у другий клас. Хоча я ще у червні подавав прохання, але у жодній гімназії не було вакансії, не лише у другий клас, але навіть й у перший, мимоволі прийшлося віддати до реального училища, і не у другий (за нестачею вакансії), а у перший.

1876 року я продав Ольхове й облаштував на Долбиному паровий млин і почав займатися хліборобством та садівництвом, на вакаціях Борис у всьому мені допомагав. 1877 року я переїхав з родиною на Долбине. А Борис був на квартирі під час навчання. У нього були тепер інші зацікавлення, зерна, посіяні Філіп'євим, давали паростки, тим швидше, як я пізніше дізнався, що Філіп'єв повсякчас не залишав Бориса без просвіти і порад певного ґатунку. Як доросла людина, на 14, 15-річного хлопчика мав значний вплив.

Попри усі мої вмовляння, що такі люди нерідко багато у чому помиляються, і що не завжди видима правда суголосою істині, і що тоді лише можна досягнути бажаного, коли самі люди морально зміняться на краще та будуть чесними, попри благання до нього, аби, принаймні, він не брав жодної активної участі

* Насправді — К. Філіппову (правильне прізвище вказує М. Грінченко).

[у підпільній антиурядовій діяльності], і [попри запевнення], що, стикнувшись із життям, життя скаже тобі інше, — нічого не допомагало, він був цілком під гіпнозом визволителів. Філіп'єв давав йому книги для поширення поміж учнями, одну книгу Борис передав приятелю Кудрявцеву, і ця книга потрапила на очі батькові, а той повідомив інспектору, і почалася історія.

Від Бориса лише вимагали, щоб він сказав, від кого отримав книгу, його відмовчування спричинило арешт, і, попри усі мої клопотання та впливових родичів, його тоді лише звільнили, коли сказав, від кого отримав, а сказав, тільки дізнавшись, що Філіп'єв пішов, утік з Харкова*.

Філіп'єв знав, що Борис настільки був шляхетним, що не хотів наражати його на відповідальність, [то] чи не варто було Філіп'єву, як чесній людині, заявити про все і не губити будучності Борисової. Ці пани завжди діють із-за спини інших.

Так, забувся згадати, — коли Борис приїжджав на вакації, то випускав газету, не пам'ятаю, під якоюсь дотепною назвою, — газета виходила на тиждень 2, 3 рази. У ній ніхто не щадився, ані ми, ані сусіди, ані знайомі наші.

* Филиппов виїхав за кордон, і інші причетні теж повиїздили, і Борисові Микола Зімборський (брат у перших Борисові), що теж укупі з ним брав книжки у Филиппова, передав записку Фил[иппова] про те, що всі виїхали і він може назвати квартиру. І Б[орис] назвав квартиру, коли в її уже не було нікого. Здається, навіть вони виїхали швидко (Прим. М. Грінченко).

ІВАН БіЛОУСОВ

ІЗ СПОГАДІВ ПРО Б. Д. ГРІНЧЕНКА*

Іван Олексійович Білоусов (1863–1930) — відомий нині лише фахівцем-літературознавцем російський поет, прозаїк та перекладач. Народився він у сім'ї московського кравця і замолоду мусив займатися батьківським ремеслом, але спромігся стати літератором та увійшов до лав творчої інтелігенції. Білоусов відзначався цікавістю до української літератури, зокрема перекладав поезію Т. Шевченка й чимало зусиль доклав для її популяризації серед російських читачів. Він був членом Літературно-художнього гуртка, заснованого 1898 року за участі письменників та акторів московських театрів, з-поміж яких були визначні діячі культури — Марія Єрмолова, Костянтин Станіславський, Микола Ефрос та ін. Гурток заснував фонд імені А. П. Чехова для надання допомоги нужденним літераторам, акторам, художникам та науковцям. За дорученням фонду Білоусов у 1909 році відвідав Бориса Грінченка, важко хворого, аби передати йому матеріальну допомогу на лікування. Спогади про свою зустріч з Грінченком, наведені нижче, він опублікував у 1913 році у часопису «Украинская жизнь», що видавався у Москві за редакцією С. Петлюри. На схилі життя Білоусов написав низку мемуарних творів, зокрема книгу «Літературне середовище. Спогади. 1880–1928», де також згадав про своє знайомство з Грінченком**.

Друкується за: Белоусов И. Из воспоминаний о Б. Д. Гринченке. Украинская жизнь. 1913. № 7–8. С. 112–115.

Наприкінці зими 1909 року в Москві поширилася поголоска про тяжку хворобу українського письменника Б. Д. Грінченка. Було відомо, що для поліпшення здоров'я йому необхідно виїхати за кордон, але коштів у письменника не було. Пам'ятаю, деякі приватні особи та громадські установи робили відрахування зі своїх коштів і надсилали комусь до Києва як допомогу хворо-

* Переклад з російської мови Є. Ковальова.

** Белоусов И. А. Литературная среда. Воспоминания. 1880–1928. М. : «Никитинские субботники», 1928. С. 200–201.

му письменнику. Це доводить, що ім'я Грінченка, хоча виключно українського письменника, було відоме і в Москві.

Між іншим, одна з громадських літературних установ у Москві вирішила також надіслати допомогу письменнику, але не знала, куди її направити, і звернулася до мене по довідки. Я цього літа збирався жити на дачі під Києвом і знав, що Грінченко ще в Києві. Я взявся доставити допомогу особисто.

З Борисом Дмитровичем я і раніше був знайомий і листувався.

Незабаром я поїхав до Києва, де насамперед почав дізнаватися про Грінченка. Виявилося, він мешкав на дачі в с. Будаївка, поблизу Боярки; я оселився там же, у с. Мільютинці, версти за 4 від Будаївки.

Дізнавшись точну адресу Грінченка, я теплим травневим ранком вирушив із сином до нього. Чудова дорога, версти три, до полотна залізниці йшла старим сосновим і дубовим бором, а через полотно вже починалася Будаївка, — місцина, заселена досить щільно, піщана, курна. Шукати довелося досить довго, бо невелика дачка, в якій Борис Дмитрович займав лише половину, мало кому була відома. Нарешті ми знайшли дачу, підійшли до тераски; на ній нікого не було, тільки на столі лежали й сушилися на сонці якісь рослини. Почувши наші кроки, на тераску вийшла Марія Миколаївна, дружина Грінченка, й запросила нас до кімнат.

Ми увійшли до кабінету. Невелика в одне вікно кімнатка, затишно обставлена: м'який диван, чисто прибраний письмовий стіл, етажерка, заповнена книгами, на стінах портрети письменників, на першому місці Шевченко, поряд — Гейне. Одна стіна була завішана килимом, до якого було приколоте свіже соснове гілля.

На дивані сидів Борис Дмитрович, відкинувши голову на подушку; обличчя змарніле, стомлене. Коли, після звичайних вітань, у нас потроху зав'язалася розмова про літературу, Борис Дмитрович пожвавішав; навіть підвівся з дивану і присів до письмового столу. Я ніяк не міг розпочати розмови про привезену мною допомогу. Нарешті зважився.

«Я не такий вже безпорадний, — сказав Борис Дмитрович, — мені б ось тільки трохи одужати, я став би працювати, — роботи багато. А там, я думаю, у вас є багато людей, яким і жити немає чим, і роботи немає. Я глибоко вдячний вам, але віддайте тому, хто більше за мене нуждается».

Після цієї розмови я нічого не міг говорити про гроші, і розмова знову перейшла до літератури.

«Останнім часом хвороба заважала мені писати, — скаржився Борис Дмитрович, — нещодавно я тільки переклав українською мовою один вірш Пушкіна, який давно мене займав, але якось переклад все не вдавався».

Борис Дмитрович відчинив шухляду письмового столу, дістав аркуш паперу і прочитав мені переклад «Стансів» Пушкіна. Мабуть, тепер тільки людина, що стоїть на краю могили, могла глибоко відчувати цей вірш, що каже про смерть. Борис Дмитрович знову перейшов на диван, загорнув ноги пледом і відкинувся на подушку. Я побачив, що хворий стомлюється, і трохи згодом почав прощатися. Борис Дмитрович знову підвівся, взяв з етажерки томик своїх оповідань, зробив на книзі напис і подарував мені його на згадку.

Так і не вдалося мені виконати взятий обов'язок — вручити Борису Дмитровичу допомогу.

Незабаром я зустрівся з С. О. Єфремовим, близьким знайомим Бориса Дмитровича, й розповів йому про своє побачення з Борисом Дмитровичем.

«Так, — сказав Сергій Олександрович, — я вже з декількох місць отримав кошти, на які можна було б відправити Бориса Дмитровича за кордон, але він і чути не хоче про цю допомогу. Я вже вигадав, як треба зробити, — я вмовився з Борисом Дмитровичем про одну велику роботу, яку він взявся виконати, й ось надіслане я видам йому як аванс».

Я передав Сергію Олександровичу ту суму, яку привіз із Москви.

До осені 1909 р. Бориса Дмитровича відвезли до Італії, де він дожив до весни 1910 р. і помер 23-го квітня.

На початку поточного року я згадав про переклад «Стансів» і написав Марії Миколаївні Грінченко прохання надіслати мені цей вірш. У відповідь отримав наступного листа:

«Надсилаю вам переклад Бориса Дмитровича з Пушкіна. Це, очевидно, ще не була остаточна редакція, оскільки у деяких місцях на полях стоять хрестики — звичайний спосіб позначення того, що треба виправити. Крім цього вірша, Борис Дмитрович почав було перекладати «Нехай помру — печалі мало...», але переклав тільки один куплет.

Переклад «Стансів» не друкувався.

Далі йде переклад вірша.

З Пушкіна
 Чи йду майданами гучними,
 Чи вхожу я у людний храм,
 Чи бенкетую з молодими,
 А впину все нема думкам:
 Я думаю: пролинуть роки
 І всі, — хоч як багато нас, —
 Всі в ями ляжемо глибокі
 І чийсь уже надходить час.
 Самотній бачу дуб могутній
 І думка: патріарх лісів
 Переживе мій вік забутній,
 Як пережив моїх батьків.
 Дитятком любим утішаюсь,
 Кажу йому: прощай! рости,
 Тобі я місцем поступаюся, —
 Мені вже тліть, тобі — цвісти.
 І так щодня і щогодини
 Все маю думку я одну:
 Вгадати хочу ті хвилини,
 Коли поляжу я в труну.
 І де поляжу: на чужині
 Чи в колотнечі бойовій,
 Чи серед хвиль, чи в цій долині
 Спочине труп холодний мій?
 І хоч однаково, де тліти
 Німому тілові в труні,

Та все б хотілося спочити
 У краї рідному мені.
 І край могили над труною
 Хай молоде життя гуля,
 І сяють вічною красою
 Байдужні небо і земля.
 Б. Грінченко.

Тіло Бориса Дмитровича, що помер в Італії, було привезено до рідного йому Києва, де і віддано землі 9-го травня 1910 р. на Байковому цвинтарі.

Як українці любили та поважали свого щирого працівника на ниві народній, це доводить те, що на труну покійного поета було покладено до 50 вінків, а телеграм і листів із співчуттям було надіслано до 125-ти.

Г. П. Григор'єв у своїх спогадах згадав про зустріч з І. Білоусовим у Москві влітку 1927 року та розмову з ним про Бориса Грінченка:

Іван Олексійович відразу пожвавішав:

— Борис Дмитрович... Це була надзвичайна людина. Добрий письменник, знавець світової літератури, майстер поетичного слова, історик, етнограф, видатний філолог, хоч і не мав фахової освіти. А головне — людина надзвичайно працьовита. На роботі й згорів. Я переклав кілька його віршів. Почали листуватись. І раптом дізнаюся з листа його дружини Марії Миколаївни про страшну річ... Грінченко хворий на туберкульоз. Сам він про це в листах ніколи не згадував. Я був тоді скарбником Товариства любителів російської словесності. Випросив чималу суму для хворого письменника. Лікарі радили йому їхати до Італії.

Влітку 1909 року вирішив пожити біля Києва. Зняв дачу в селі Мілютинці, поблизу станції Боярка. Знав, в цих місцях відпочиває Грінченко. Тут, у Будаївці, недалеко від мене, і жив письменник. Ми познайомились. Я побачив гарного на вигляд, невисокого на зріст чоловіка. Його жовте, змучене обличчя нагадувало про безжалісну хворобу. І все ж красу цього обличчя не можна було забути. Коли

пішла мова про літературу, він наче поздоровшав, говорив пристрасно про свої плани. А далі стомлено сів і проказав:

— Мстива хвороба підрізала крила. Нехай би змилювалась хоч років на п'ять.

Коли я від імені Товариства запропонував йому гроші на лікування, Борис Дмитрович м'яко, але рішучо відмовився, — порадив допомогти краще літераторам, які більше нуждаються. Мені довелося схитрувати. Знайшов знайомого йому видавця, домовився, щоб той віддав Грінченкові гроші як аванс у рахунок майбутніх видань.

Того літа я ще кілька разів зустрічав Бориса Дмитровича. Є люди, від яких віє тихою ласкою, і все їхнє життя таке чисте й прекрасне, що радієш і дивуєшся, як ще збереглися на світі такі світлі душі. Грінченко, слідом за могутнім народним уболювачем Шевченком, віддав усі сили народові, турбувався про своїх земляків, тяжко переживав їхні страждання.

Подорож до Італії відбулася. Восени я проводжав його на поїзд. По-братерському обнялися. Підсвідомо відчував, що більше не побачимось. Видно було — він приречений. Усе ж стислося серце, коли згодом дізнався про сумну долю свого друга. Ліки не допомогли. Пройшло всього півроку, і тіло дорогої людини привезли до Києва, поховали 9 травня на Байковому кладовищі.

Він помовчав, потім з піднесенням, дивним для такої немолодої людини, оповідав далі:

— Особливо полюбився мені його надзвичайної сили вірш «Убогії ниви, убогії села...»

Іван Олексійович прочитав напам'ять українською мовою цей вірш. Пригадав, що вони обоє з Грінченком народилися в 1863 році. Говорив і про інших українських поетів. Його вабила повна ліричної краси й філософської глибини поезія Максима Рильського.

[...] Розмова наша затяглася. Надвечір попрощались. Мені хотілося сказати Іванові Олексійовичу ті самі слова, які він знайшов для Грінченка: «Є люди, від яких віє тихо ласкою...» (Григор'єв Г. Що було, те бачив. Спогади. К. : Радянський письменник, 1966. С. 241–243).

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

КЕДР ЛИВАНА. СПОГАДИ ПРО Б. ГРІНЧЕНКА

Микола Федорович Чернявський народився 1867 року в селі Торська Олексівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії (тепер с. Шахове Покровського району Донецької області). Здобув освіту в Бахмутському духовному училищі й Катеринославській духовній семінарії. Вчителював у Бахмуті, в духовному училищі, де раніше навчався. У 1901 році оселився у Чернігові й працював земським статистиком. Саме у цей час Чернявський познайомився з Б. Грінченком. У 1903 році він перейшов на службу до Херсонського губернського земства й мешкав у Херсоні до кінця життя. На початку 1938 року його було страчено — він став однією з незчисленних жертв комуністичного терору.

Ще замолоду Чернявський захопився літературною творчістю. У 1895 році у Харкові було видано перший збірник його поезій — «Пісні кохання». Згодом з'явилися «Донецькі сонети» та «Зорі», а також збірник оповідань «Богові невідомому». Твори Чернявського друкувалися в альманахах і багатьох періодичних виданнях — «Зорі», «Правді», «Руслані», «Літературно-науковому віснику», «Киевской старине», «Раді», «Українській хаті» та ін.

Спогади про Грінченка Чернявський написав взимку 1917–1918 років на тлі революційних перетворень у національних і соціальних відносинах, які наклали помітний відбиток на світовідчуття мемуариста та його ставлення до Бориса Дмитровича.

Друкується за: Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон : Вид. кооперативного товариства «Українська книгарня», [1920]. 36 с.

На вершині Ливана стоїть кедр. Міцно він ухопився корінням за скелю й стоїть незрушно, непохитно. Налітають з холодної кам'яної пустині ревучі вітри. Шарпають його, намагаються скинути з вершини. А він шумить, стогне й дзвенить, як туго натягнута струна, але стоїть так твердо й стрімко, як стояв і тоді, коли весняне сонечко посиляло йому своє ласкаве проміння, коли з далекого

заходу, з синього моря, приходив до його теплий і вогкий вітрець і розповідав про те, як по морю гуляють вільні кораблі, як по горах цвітуть лілеї й крини; а в Іудеї зацвів виноград і гірські пастухи щоночі спускаються в долини, в затишні виноградники, до своїх любовок.

Стоїть він, як вартовий, на сторожі суворого кам'яного Ливана. Далеко йому видно, і здалека летять до його вісті. Нерадісні здебільшого й невітшині вісті. Гарно живеться на світі тільки траві та мохам несвідомим. Їм ніхто не шкодить, їх ніщо не турбує. Двічі на рік вони вмирають і знов оживають. Нема в їх минулого, немає й будучини. Немає в їх пам'яті. А кедрам..., а кедром, там на вершині — їм далеко видно й тяжко живеться!..

Але не промінє кедр нагрітий своєї долі на долю трави лугової. Не зійде з своєї кам'яної вершини в тиху долину. Стояти-ме там, поки віку його, поки снаги вистачить. Могутній, гордий кедр, окраса рідного Ливана й вірний вартовий його.

Вірний вартовий...

Я познайомився з ним особисто в початку місяця лютого 1901 року в Чернігові. Саме тоді, в кінці січня й початку лютого, розгулялася на останку зима, засипала Чернігів глибокими снігами і врядила сади його й дерева на вулицях в химерно-збагливий іній. І стояв він, маленький і бідний, з своїми сірими будинками, з своїми стародавніми церквами, неначе в якомусь зачарованому царстві. На другий-третій день по приїзді взяв увечері за п'ятнадцять копійок санчата:

— За Червоний міст, до музею Тарновського!

Падав тихий лапатий сніг. Загомоніли балабончики. Побігли перед очима у синьому зимовому присмерку крізь живу сітку летючих сніжинок невеличкі незнайомі будинки. Прогомонів під копитами міст. Зостались позаду коло його одягнені в білі шати верби. Загнулась ліворуч серпом тиха вулиця. Ось невеликий майдан. На йому сіра, присадкувата, подібна до якогось конди-терського утвору, церква. А там пішла широка пустинна вулиця — чи поміж лісом, чи поміж садами. Ні одного не видно на їй хоч би якого будинка.

— Що це, ліс чи що?

— Це міський сад.

— А де ж музей?

— А там далі, за садом.

Приїхали. Злізаю з саней в замет, вище колін. Підбираю поли шинелі. Прямую до наполовину заметеної хвртки. Продираюсь в неї боком. Обходжу ледве помітною тропкою музей, іду до флігеля.

Світиться.

Дзвоню. Хтось в темноті сіней одчиняє двері.

— Можна зайти?

— Просимо.

Одчиняються двері в освітлену кімнату. Сам господар — Борис Грінченко. Портрет його я бачив раніш. З-за його визирають зацікавлені променисті очі дівчини, дочки його. Далі дружина.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте!

Дивимось якийсь момент — вони на мене, я на їх. Я — весь запорошений снігом. Ми ніколи раніш не бачились.

— Чернявський? — питає Борис Дмитрович.

— Він самий.

— Просимо до хати. Роздягайтесь.

Геть з плечей шинель, сніг — з вусів і обличчя.

— Здрастуйте!

І я сиджу в теплі й уюті хати й сім'ї Бориса Грінченка, тодішнього чернігівського мешканця, куди й мене привела доля.

Трохи довгасте обличчя, з густим і міцним темним волоссям на голові, вусах і бороді. Прямий і досить довгий ніс. Характерні дві зморшки між бровами, а під ними спокійні, навіть часом неначе холодні, горді очі. Прямота й упевненість в собі. Ось які риси насамперед кидались у вічі тому, хто глянув би на Грінченка, коли він бував спокійний і мовчав.

Мені не доводилось бачити його на великих громадських зібраннях, чути його публічні промови, окрім однієї в 1903 році в Києві, на потаємному вшануванні пам'яті Тараса Шевченка в його роковини київською Старою громадою. Тоді він говорив стримано, може трохи академічно, як того вимагали обставини бесіди й присутність ареопагу заслужених і умудрених літами

й наукою людей. Але в невеликому гурті, а ще більше — в інтимній розмові, в якій саме й виявляється душа людини, то був незамінимий бесідник і товариш. Щирий, простий, не без гумору й влучних спостережень, він умів сам багато сказати й викликати другого на розмову.

І наша перша зустріч в той зимовий вечір, коли я, самотній в незнайомому городі й тугий на зближення з людьми, по снігу прибавив до його теплої хати, увела мене не тільки в ту хату, а і в коло його духовних інтересів і разом привернула до його моє серце.

Скоро ж я полюбив його, щиро й просто, мов давно знану й рідну людину. Як потім, трохи з іншим відтінком, полюбив там, у Чернігові, Михайла Коцюбинського.

Грінченко тоді переживав важкий час. Темні сили Чернігівського губерніального земського зібрання, на чолі яких стояв «землячок», що по іронії лукавої української долі носив славетне прізвище творця «Енеїди»^{*}, давно чигали на Бориса Дмитровича, як українського впливового діяча. Цей діяч робив їм честь, служив у їх секретарем губерніальної управи. Але це тільки дратувало їх і непокоїло їхні зрадницькі душі. Служило живим докором їм, що готові були ради ласкавого слова тодішнього місцевого сатрапа, помпадура Андреєвського не тільки ліквідувати Грінченка, як земського робітника, а й продати всі інтереси того народу, що вигодував їх собі на горі й виніс на верхи життя.

І з тих верхів життя вони гукнули:

— Увільнити секретаря управи, Грінченка, з посади!

З благородним обуренням постає проти цього голова управи, відомий історик гетьмана Мазепи Ф. М. Уманець^{**}. Заявляє, що

^{*} Йдеться про М. В. Котляревського, гласного Чернігівського губернського земського зібрання, який належав до кола консерваторів. Його, зокрема, не раз згадує у своїх щоденникових нотатках О. Русов: Котляревський був прибічником збереження тілесних покарань для селян, заважав організації у Чернігові Музею українських старожитностей В. В. Тарновського тощо (Русов О. О. Щоденники та спогади. Чернігів, 2011. С. 67).

^{**} Ф. Уманець у 1897 році опублікував у Петербурзі монографію «Гетьман Мазепа», в якій дав позитивну оцінку діяльності І. Мазепи (див.: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. К., 1996. С. 162–163).

коли йому становлять ультиматум увільнити Грінченка, то він сам виходе в одставку. Тоді Борис Дмитрович, морально задоволений таким вчинком старої й незабезпеченої нічим людини, прохає його не робити цього, а сам подається в одставку. Тоді-то Грінченко, перший з українських письменників пізнішого покоління в Україні російській, ступив на шлях життя «вільного літератора українського»^{*}. Літератора — коли не було ні одного журналу, де друкувались би українською мовою твори таких літераторів!

А про газети й думати не можна було...

Тепер, коли я пишу ці спогади, коли ми перебули революцію 1906 року, коли навколо буяє розбурхане море нової, ще незакінченої, революції^{**} й коли в великому шумі народному кожна комашка, наліпивши похапцем собі на чоло ярлика якоїсь партії, напружується голосом лева гукнути, як вона любить свій народ, і той народ з повним довір'ям великорослої дитини прислухається до того голосу, якось ніяково говорити про людей, що справді любили народ щиро й безкорисно, але ніколи цього не афішували. Ці люде на службу народу віддавали всі свої сили й здібності й не мали від його ніякого одгуку. Тепер єсть усе те, про що тільки марити міг Грінченко. Тепер заява: «я — українець» — відчиняє скрізь двері. А тоді вона усюди зачиняла їх...

Але Грінченко дав собі слово не стукатись ні в які двері. А це означає — обрік себе на всякі муки й страждання, себе й родину свою...

Проте й тоді на Україні була купка людей, що вміла дбати про інтереси народу українського без стуку й грюку. Працювали вони потай від царського правительства. І ці люде дали заробіток Грінченкові. Насамперед вони добились дозволу друкувати в «Киевской старине» белетристику українською мовою й зараз же видрукували повість його «Під тихими вербами». А далі доручили йому редагування й доповнення великого словаря укра-

^{*} Тобто став письменником, який жив виключно завдяки своїм літературним заробіткам, не перебуваючи на службі й, відповідно, не залежачи від платні за неї.

^{**} Мовиться про Українську революцію 1917–1921 років, яка відбувалася у той час, коли М. Чернявський писав свої спогади про Б. Грінченка.

їнської мови, котрий зараз являється найкращим і найповнішим словарем нашим і носіть ім'я Бориса Дмитровича.

Цим вони дали йому спроможність так-сяк перебувати важкий для його час.

А час був важкий і з морального, й матеріального боку.

Коли я прибув до Чернігова, Грінченко саме писав своє оповідання «Як я умер». Критики й читачі мало звернули уваги на це оповідання, а воно має в собі, на мою думку, багато матеріалу, який свідчить про те, як автор переживав несподіване для себе гільтотініровання і як до цього відносилось місцеве чернігівське громадянство, а може й дехто з більш-менш близьких людей.

Немало було між тим чернігівським громадянством, і навіть в тіснішому колі свідомого українського громадянства, у його антагоністів, а то й просто ворогів, що були раді пригоді, яка спіткала його. І він знав це й почував, і змалював представника їх в образі Котенка.

Мені здається, що я знаю, хто саме стояв перед очима у Бориса Дмитровича, коли він малював того Котенка. Для мене також ясні основи, на яких повстав антагонізм між цими двома прекрасними й щедро обдарованими людьми. Але я не візьму на себе права стати між ними судьею й виявляти їхні відносини. Обидва вони дорогі мені й обидва пішли од нас... Зазначую ж це тільки для того, щоб підкреслити те, яка складна й важка утворилась ситуація в житті Бориса Дмитровича у ті часи і як було йому тяжко бачити, що й близькі люде може навіть раді його пригоді. Все це мало на його такий вплив, що, як говорив Коцюбинський:

— Од Грінченка не зосталось і половини того, яким він був попереду.

Говорив це він про фізичний і почасти моральний стан його. Але я раніш ніколи не зустрічався з Грінченком, знав його тільки по його творах і по тому листу, що він написав мені, коли я послав йому свою книжку «Пісні кохання», і перші часи нічого не помічав. А до того ще він мав велику моральну силу й гордий дух і переживання свої таїв в глибу душі своєї. У його вистачало снаги в той час говорити про недавнє минуле зовсім спокійно й навіть іноді з гумором.

І я прийняв в свою душу образ його ясним і не пригніченим. Таким він остається в мене й зараз.

У кожного своя мірка, з якою він підходе до людей, і у кожного свій спосіб оцінювати людей.

Мене в людині цікавить більше всього духовне життя її, її світогляд, сама суть людини, так мовити б — душа душі її.

Свідомо відкидаючи все дріб'язкове й тимчасове і тільки приймаючи на увагу, а не надаючи остаточного значіння належності людини до тієї чи іншої політичної партії, тієї чи іншої віри, і всюди вишукуючи те, що на людській мові взивається вічним і незмінним, шукаючи в душах людей «живого Бога», я завжди підходив до людей, які цікавили мене, і тепер підхожу з безмовним, але невідхильним питанням: хто ти такий, яка душа у тебе? І відповідь на моє питання ловлю в окремих словах, в потаємних огниках заглиблених натхненням схвилюванням очей, в інтимній вібрації голосу, в дружньому, братньому стисканні руки і в розмовах віч-на-віч, «по душі», коли самі собою надходять такі хвилини, що людина говорить не словами, а душею.

Ніколи я не входив в чужу душу непроханий і сам не пускав нікого непроханого в свою. І вищою для себе духовною осолодою вважаю хвилини, коли холодна й горда чужа душа людська з глибу своїх таємниць починає стиха бити у відповідь моїй душі теплим джерелом признання й сповіді.

Бо кожна така душа таїть в собі свої власні скарби спостережень, береже перли пережитих дум і страждань і алмази вищого духовного просвітлення. Береже, як свою тайницю, і часто несе з собою, йдучи з світу у шлях невідомий. Несе, ні з ким не поділившись своїми скарбами. Як одинока хмара сріблоткана під подихом вітру на блакитному небі.

Були хвилини, коли й перед Грінченком так чи інак ставилось запитання: хто ти такий і яке місце зазначаєш собі в безмежності світобудівлі? І він давав відповідь.

Коротко вона зводилась до того, що велика, світова таємниця — яким чином утворився Світ і з'явилась в йому людина,

як свідомо істота; яким робом мертва матерія приймає форму й силу Духа, і всі інші, так звані, «закляті питання» — не піддаються вирішенню й тому їх, хоч би які не були вони важні й болючі, треба залишити й жити життям ближчим, інтересами його більш-менш реальними і справами невідкладними. Принаймні так рішав це питання Грінченко в Чернігові в 1901–2 роках і власне для себе.

Він мав таку духовну організацію, що міг одірвати свої духовні очі од всесвітньої таємниці, од тієї прірви, яка оточує людину, що на момент єдиний з'явилась на світ, як свідомо субстанція, з моря небуття і знов піде в його. Він міг одірвати очі од цієї безодні й зосереджувати свою увагу цілком на інтересах прудко-плинного життя на закинутій у безкрайності світовій порожині — землі.

Він свідомо обмежив себе.

І між інтересами хвилі він вдруге обмежив себе: одкинув власні інтереси й святинею для себе поставив народ, — український народ, — а призначенням своїм — послуги цьому народові.

Всі думи і мрії — рідному народові.
Все життя — для рідного народу.

І в залежності від цього — вся філософія й мораль.

В цьому відношенні дуже важне й характерне признание Грінченка в цих віршах, які я вважаю за символ його віри. Звісно, вірші не трактат, всього в їх сказати поет, звичайно, не може, а іноді скаже зайве. Але те, що автор хотів сказати, сказано тут досить ясно й окреслено певною рукою.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повинність, — ось той владарь добродійний,
Що збереже мене від мук і лих
Яка ж іще краса не одурила?
Який огонь у попелі не згас?
Невже на те в душі в людини сила,
Щоб марнувать життя короткий час?

Порожня річ те славлене кохання,
На мить огонь, а там чманілий чад,
Не варт воно ні сліз, ні поривання,
Клубок зневір, розчарувань і зрад.
О, скільки гір нам розкопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорять обліг, посіять хліб людям!

Не знаю, до розмови зо мною на вищезгадану тему чи опісля написано ці вірші. Але, коли Грінченко там же в Чернігові дав мені на прочит зшиток з своїми поезіями, в йому я зустрів і цю поезію. І зустрів її, як недавню знайому, як формулюровку тих думок, які я чув з уст автора її, тільки без усякої згадки про кохання.

І так — повинність, ось той владарь, якому Грінченко посвятив життя своє.

Свідомо зрікся він принад і осолод яснобарвного життя й присвятив себе єдиній меті — послугам рідному народові.

Що він зробив в цьому напрямку, те знають всі. Бо ім'я його, як борця за долю народу й як працівника на ниві народній, світить однією з найясніших зірок на нашому небі.

Пам'ятаю один холодний зимовий вечір. Я довго засидівся у Грінченків там же, в тій їх квартирі, коло музею Тарновського.

Сиділи ми втрьох: Борис Дмитрович з дружиною й я, — в великій кімнаті, що була zarazом гостиною, кабінетом Бориса Дмитровича й опочивальнею. Горіла невеличка робоча лампочка й кімната була напів темна.

Розмовляли властиво ми з Борисом Дмитровичем, Марія Миколаївна більше мовчала, але присутність її неначе обводила нас теплим товариським колом і надавала розмові більшої інтимності. У Бориса Дмитровича боліла голова й часом зморшки між бровами поглиблювались і сходились ближче. Мені, може, треба було покинути трохи недужого господаря, але я не міг піти до дому, не договорившись до краю. Бо розмова була дуже цікава

й важна. Вона іменно торкалась тільки що зазначених питаннів і помалу втягла нас в саму їхню глибіню.

Тепер, через вісімнадцять років, я не можу в подробицях пригадати, що ми саме говорили, і якими словами. Пам'ятаю тільки ось що.

Я говорив, що для мене найважливіша проблема, яка притягає до себе всю мою увагу, — це питання про дух, про так зване безсмертя душі. Коли немає духа, як начала самостійного, незалежного від матерії; коли я, як свідомо істота, являюсь тільки результатом ряду фізіологічних чи, може, хімічних або яких інших процесів, і моя, взагалі, свідомість і здатність до художньої творчості, філософічного мислення, єсть щось подібне, скажемо, до результатів бродіння виноградного соку — елементу оп'яняючого, хмелю вина шампанського чи там якогось бургундського; коли оце «я», отой хміль виноградний, обернеться в якийсь газ, в якесь там H_2O , як тільки серце моє покине битись в грудях і розвіється той газ без сліду в світобудівлі і все те, що в моєму «я» не мало ні ваги, ні матеріальної форми, чого неможна було взяти руками, бачити очима, чути ушима, — все життя моє духовне єсть тільки якась ілюзія, якась ефемерна тінь, — як тоді жити, й чим тоді жити? Коли у кожної окремої людини, окрім фізичного зв'язку, немає іншого з людьми, його братами; коли культура людська передається майбутнім поколінням тільки механічно, і якась, теж механічного характеру, катастрофа може повернути рід людський знов до стану троглодитів; або ще далі, — яка тоді ціна тій культурі й чи варт на піддержання й розвиток її присвячувати нам життя? Коли рід людський єсть якесь скопичення двоногих інфузорій — яку вартість має для мене, однієї з біліонати інфузорій, його наука, філософія, релігія?

Словом, коли немає духа, як начала самостійного, — яка ціна і який смисл життя людського?..

Я говорив про свою упевненість, що духовне начало повинно бути, що воно проявляє себе в релігії, поезії, умілості й часом іншими способами. І розповів про свою зустріч в 1889 році з ясновидющою. Розказав про те, що вона мені сказала, й як те, що вона передбачила на протязі двох років, так у той термін і збу-

лось, — слово в слово, з однією трохи гумористичною помилкою. Але та помилка ясновидючої ще більше підкреслила факт можливості ясновидіння, а не якогось читання чужих думок, чи що. Борис Дмитрович уважно слухав мене і по всім питанням ділився своїми думками. І я бачив, що майже скрізь ми мало сходились в наших думках і поглядах. Коли мою позицію можна було назвати спіритуалістичною, то його матеріалістичною. І коли я розказав про ясновидющу, Борис Дмитрович сказав:

— Ви, Миколо Хведорович, містик.

Я не вважав себе й не вважаю за містика, в звичайному значінні цього слова, а почуваю себе скоріше справжнім реалістом. Але почуття начала містичного не чужі душі моїй, як вони не зовсім чужі були й Грінченкові. Бо всі запитання мої, мій духовний непокій, моє незадоволення, мої сумніння непокоїли й його, хвилювали його душу й викликали братерський одгук людяного чуття. В ту ніч ми разом вдивлялись нашими розумовими очима в п'ятому всесвітнього хаосу.

Тоді саме він говорив про свою «повинність». І я бачив, що та повинність єсть тільки форма самообмеження, вериги свідомого інтелігента-аскета, робітничий його *modus vivendi*^{*}, а що душа у Грінченка далеко багатша й ширша, й глибша. І не так уже він себе спокійно й задоволено почував на цім світі в своїх веригах.

Бо й перед його очима стояла загадка Вічної Ночі...

Це тільки робило його ріднішим моїй душі, ближчим.

Коли Грінченко умирав за кордоном, я на спомин про цю нічну розмову присвятив йому поезію в прозі «Зорі». Мені хотілось з далекого далека подати йому, знеможеному, руку, сказати слово спочуття....

Не знаю, як він прийняв їх, переступаючи поріг Невідомого. Він був тоді дуже слабкий і вже не міг одповісти сам...

Гарно в Чернігові весною й літом, коли всі дерева, що тісняться в його садах і скверах, одягнуться в зелені шати, а до самих околиць города підступлять лани зеленого, а потім позлотистого

^{*} Спосіб життя (латин.).

жита. Співають солов'ї в садах, співає ввечері молодь по околицях города й на Десні, плаваючи човнами по її бистрині.

Не сидиться тоді в хаті, хочеться вийти на простір, на вільне повітря. Я був більш-менш вільний і, бувало, заходив за Борисом Дмитровичем і витягав його з хати, одривав од праці над словарем. Ходили ми по городському саду, любувались його дубами старезними, обміряли одного разу їх своїми обіймами й вирішали питання: чи вже росли ті дуби за часів Богдана Хмельницького?

Гадали так, що, мабуть, росли.

Якось, по весні, пішли за город, в гайок Лісковицю. Пам'ятаю цю нашу прогулку в цей гайок. Там ми ходили й розмовляли про становище української справи.

Українці молодші за нас, хто почав себе почувати українцем після 1905 року, не можуть і уявити собі, який до 1905 року був важкий час — час морального й духовного занепаду України. Режим Сипягиних і Плеве приголомшив все на Україні, і свідомі українці, а їх було тоді дуже мало, яка сотня, дві, купчились по потайних громадах і вели свою діяльність з усією обережністю. Тоді на Україні не було ні однієї газети української й навіть неможна було й марити про видання її по цей бік кордону. Вся Україна була закута кригою й свідомі люде, як риба зимою в озері, задихались під тією кригою. І тільки була у нас одна віддушина, крізь яку проходило вільне повітря, то — Галичина. Там були хоч деякі газети й журнали. Там українське слово не було заковане й запечатане сьома царськими печатами.

Але дихати всій Україні через оддушину — Галичину — було важко й незручно. І безнадійне діло було сподіватись підняти свідомість народу українського через Галичину. Міцний був жандармо-царський кордон, хоч і рідна, але не дуже близька, по мові й громадянському укладу життя, була Галичина. Хотілось свого, найближчого. Бажалось жити у власній хаті, хоч би та хата була й «з лободи». Як не гарно в гостях, а дома краще. Грінченко був завжди бажаним гостем в Галичині, не міг і я зробити їй яких-небудь закидів, але в бажанні перенести центр літературного життя на Україну з Грінченком ми цілком сходились.

І ось, в Лісковиці, ми марили, яким би чином це зробити, яким би робом заснувати на Україні хоч би яку-небудь газетку або щось подібне до журналу. Тепер здається смішним, що в той час ми серйозно говорили, що коли б російський уряд дав дозвіл видавати на Україні часопис (звичайно, підлеглу російській цензурі), в якій можна було б друкувати тільки белетристику, поезії, критичні статті й фольклор, то це було б велике придбання в українській справі. Це був би початок повороту з Галичини додому, початок повернення метрополії її коронних прав, що їх утримувала до того часу одна з провінцій...

Так ми марили. Але у нас не було ніяких надій на скоре здійснення наших мрій, і наш патріотизм не мав чим втішитись, окрім свідомості того, що ми хоч поневолені, але не раби й рабами не будемо. Будемо працювати на користь свого народу й культури його, як зможемо й скільки зможемо, відповідно нашій вдачі й темпераментові і тим умовам, в яких нам довелося жити.

В такому настрої ми повернулись з Лісковиці на квартиру Бориса Дмитровича в будинку Мороза, на Ганжовці; сиділи на ганкові, що виходив в молодий садок, їли полуниці й тішили очі гарним краєвидом, що розгортався перед очима з високості будинку.

Скоро після того Грінченко переїхав до Києва й свої думки про газету-часопис перевіз туди. Там їм скоро судилось здійснитись: як тільки в 1905 році тріснула на Україні крига й повіяло весною, в Києві, як просуренки в степу, з'явилися газета «Громадська думка» й часопис «Нова громада». Найдіяльнішу участь в їх узяв Грінченко.

А 1901–2 року в Чернігові стояла люта й безпросвітна зима. В новому губернаторському будинку сидів тоді славнозвісний помпадур-москаль Андреевський. Нелегко було вияснити, чи він недужав у великій мірі на приналежну всім царським сатрапам хворобу — *mania grandiosa gubernatorica*^{*}, чи просто у його вже від старости літали метелики в голові, чи може те й друге сполучилось

^{*} Губернаторська манія величчя (латин.).

до купи. Але це з'явище було гидке, небезпечне й одночасно комічне. Начальник губернії був колись ординарцем царя Олександра II й мав якусь руку в Петрограді. На місці сидів твердо й оточив себе своєрідною, добірно підбраною опричиною. В ній були: жандармський полковник (здається, Руденко*), поліція, серед якої тоді вів перед і робив «блискучу» кар'єру перехрест Гіршфельд, і почесний синкліт земських начальників. А душею й розумом і головним інспіратором був правитель канцелярії, — не пригадаю зараз його славетного прізвища**. І в Чернігові утворився справжній бедлам. Кари й милості роздавались з царською щедрістю й легкістю, й облесники кишили навколо «генерала». Уживалось всіх заходів, щоб доскочити ласки «його превосходительства» або його дружини. Один помічник пристава зробив собі кар'єру на тому, що постачав до столу губернаторші раки, які вона дуже любила...

Щасливець цей скористувався тим, що в ті часи скрізь по річках погинули раки, а він знав десь в губернії ставок, що не був сполучений з річками, й епідемія на раків туди не дійшла. І ось він, держучи в таємниці той ставок, коли-не-коли привозив губернаторші раків, і з кожним разом посувався вище й вище по службі.

Знав, бачите, де раки зимують...

А для декого такими «раками» були українці, й коло губернатора скупчилась «невеличка, але чесна», кумпанія, що спеціалізувалась на нацькуванні «його превосходительства» на українців. Був у тій кумпанії, між іншими, й князь Михайло Шаховський, що потім був головою «Русского собрания».

Загальною ж працею цієї кумпанії була «боротьба з кривою». Часом вона спалахувала, як якась епідемія, й виявлялась у нескінчених трусах. По городу їздили щонаочі жандарми й поліція й трусили, трусили...

Були такі періоди, коли я, вертаючись вночі від Грінченка або Коцюбинського, кожного разу бачив де-небудь чотири, п'ять екіпажів, що стояли коло якогось будинка. Бувало питаєш візників:

— Що це тут таке робиться?

* Похибка автора, насправді — полковник М. П. Рудов.

** Правителем канцелярії чернігівського губернатора у цей час був О. К. Яригін.

— Що робиться? Собаче весілля!.. Жандарми трусять. Проходьте собі.

— І проходиш, було, нишком.

Город жив під адміністративним терором і терор той олицетворявся в особі губернатора. Сам губернатор був видний, високого зросту, дідуган «з Марсом в очах і речах». Велично ходив він по городу в супроводі поліцаїв, і всі ламали перед ним шапки. Бо знали, що він вимагає того від всього населення губернії взагалі, а Чернігова зокрема.

Коли я приїхав до Чернігова, — з степу, з стародавньої Половеччини, де не тільки жандарма не видно було, а й поліція більше працювала над «уловленням» хабарів, — мене таке життя дуже пригнічувало й турбувало. Розповіли мені, як відомий наш письменник В. Самійленко, що перед тим жив у Чернігові, зустрівшись з губернатором, не зняв шапки й що з цього вийшло, і це все холодом обдувало мене попервах у незнайомому городі. Між іншим, це примушувало вживати заходів, щоб не зустрічатись з «його превосходительством».

Мені здавалось диким і понижаючим людську гідність ламати перед ним шапку.

Потім доводилось таки зустрічатись з ним кілька разів на Червоному мості і, як він не визвірявся на мене очима, я все ж таки проходив, не помічаючи його. Але, здається, в той час уже було сказано губернаторові з Петрограду «ласкаве слівце» й він трохи збавив пихи.

В такій атмосфері доводилось жити чернігівцям. Не дивно, що свідомі українці, які урядом вважались за ворогів правительства, могли жити тільки життям конспіративним. І в цю конспірацію увів мене Грінченко, вкупі з Коцюбинським і І. Л. Шрагом.

У Чернігові здавна існувала постійна українська громада, частина тієї політичної всеукраїнської організації, яка потім і виїхала на широкий світ українську справу, перетворилася в Центральну Українську Раду й її Секретаріат. Історики відродження України звернуть в свій час увагу на цю організацію й діяльність місцевих громад. Я ж згадую про це тому, що без цієї громади Чернігів не був би Черніговом, не був би одним з видатніших

центрів культурно-політичного українського життя, не скупчував би в собі й тих літературних сил, що завжди там мались.

Тим більше приємності спогадати мені про цю громаду, що, як уже я зазначив, увели мене в її Грінченко, Коцюбинський і І. Л. Шраг. І люблю мені в думці спогадати їх милі обличчя й ті заходи, яких уживали вони, підготовляючи й «искушаючи» мене до прийняття в громаду, ту делікатність чуття й обережність, яку вони виявляли в цій справі.

Потім частенько вдвох з Борисом Дмитровичем ми потаємці приходили на засідання громади в квартирі кого-небудь з громадян і вертались пізно вночі додому. Траплялось, що вертаючись, надібували на ті сакраментальні чотири-п'ять екіпажів, і Борис Дмитрович сміявся, коли я казав, що в Чернігові об'явилась нова хвороба: жандармерська трясовиця...

Не раз у Чернігові занедужував на цю хворобу й Борис Дмитрович. Та вона не кинула потім його і в Києві, куди він скоро переїхав.

Але його важко було знести. Вживав він проти цієї хвороби заздалегідь потрібних заходів, і з новими ловцями нелегальної риби щоразу траплялось те, що було одного разу з апостолами, коли вони: «об нічть трудішася і нічесоже яша»^{*}.

В таких обставинах і такій атмосфері жив і працював Грінченко в Чернігові. Більше працював, ніж жив. Він високо ставив гігієну праці, беріг час, але не беріг своїх сил. Другого такого робітника мені не доводилось бачити.

Головна його праця в той час, про який я зараз розповідаю, була перевірка й підготовка матеріалу до словника української мови. Правда, чимало в цій справі допомагала йому дружина його, Марія Миколаївна, — по перевірці матеріалу й доповненню його, але вся редакторська праця була Бориса Дмитровича. І кожна картка, що містила якесь окреме слово, вся була переправлена

^{*} «Наставнику, — цілу ніч ми працювали і не вловили нічого» (Євангеліє від Луки, 5:5), слова апостола Петра, звернені до Христа.

червоним чорнилом рукою Бориса Дмитровича. Бо він не любив робити щось змаху, як-небудь, і тому покладав праці безліч.

Одночасно він писав повість «Під тихими вербами», деякі оповідання, вірші, друкував свої драми й комедії, видавав дрібні популярні книжки, робив деякі рецензії по українському фольклору по дорученню Російської академії наук, упорядковував музей Тарновського й складав каталог його речей і рукописів, подавав матеріали по українській літературі для «Большой энциклопедии» під редакцією Южакова та Мілюкова й ще багато робив дечого іншого. Бо коли, було, до його не прийдеш, то завжди бачиш або в розмові піймаєш натяк, що він зробив, або робе зараз те або інше, й бачиш його працю, що вона не стоїть на місці, а все посувається, шириться й поглиблюється.

Зараз я думаю, що коли б Грінченка зовсім молодим хлопцем не виключили, здається, з п'ятого чи шостого класу реальної школи й не кинули в тюрму (за політику), коли б він замість учительвання потім в сільській школі одержав вищу освіту, то з його, при його природних здатностях і величезній енергії, виробилась би така розумова й наукова сила, до рівня якої ледве б хто підійшов з сучасних наших діячів і вчених.

Але йому судилась інша доля. І замість стін університету або інституту, замість музеїв, книгозбірень і галерей вона кинула його в якусь Нижчу Сироватку чи якусь іншу юдоль, на 20 карбованців платні, між темних селян-кацапів, в убогу селянську хату, де баба-господиня, подаючи обід, коли Борис Дмитрович звертав увагу її, що ложка або миска не вимита, тут же на очах його, стоячи коло печі, витирала ту ложку чи миску своєю спідницею й з увічливою усмішкою ласкавої господині несла її до столу.

Це факт. Про це розповідав мені Борис Дмитрович.

І все ж таки, не дивлячись ні на що, Грінченко мав ерудицію й придбав багато всякого розумового знання по різних галузях наук. Фахівці-вчені робили йому деякі закиди, але при тій величезній силі праці, яку він робив, при тих засобах, якими він міг користуватись і при тих коштах, які йому виділила скупа українська доля, він не міг доводити своїх праць до вищого удосконалення й не міг не робити, може, деяких і помилок.

В маю місяці 1902 року Грінченко переїхав на життя до Києва. Ясно пригадується мені весняний день, Десна і білий пароплав.

Ніхто не проводжав Грінченка... Громада попрощалась з ним на останньому засіданні, а більше в Чернігові з місцевих людей не знайшлось нікого, хто б вийшов на пристань востаннє стиснути йому руку. Бо це ще була жива людина. Інша річ, коли б ця людина уже лежала в труні...

Не було нікого, але й Грінченкові мало було жалю. Він був стриманий й всі думки його були в Києві... Нові обставини життя, нові люди й відносини до їх тепер цікавили його.

Дивлячись у віконце каюти, я звернув увагу Бориса Дмитровича, що вода на Десні чомусь чорна.

— Це, мабуть, зараз набігла хмара. Нам її не видно, але в воді відбивається вона й тому така вода темна.

І то була правда. Через кілька часу прояснилось небо, заблищала-засиніла Десна й рушив на низ по ній білий пароплав. Стояв на рубці Борис Дмитрович, і обмінювались ми з ним останнім в Чернігові вітанням.

Він поїхав за водою до Києва, а я пішов додому і, проходячи по-за духовною семінарією, коло будинку, де колись жили Грінченки, згадував його колись сказані слова, як ми вдвох йшли по цій вулиці:

— В цьому садку, в отій альтанці, по весні я написав «Ясні зорі». Бувало, наші ще сплять, а я вийду вранці в альтанку й пишу. Співають солов'ї... Поки йти в управу, щось і зроблю.

Так. Була весна, співали солов'ї, спокійно спали вранішнім сном дружина й дочка перед тим, як іти до праці й гімназії, ясно було в небі й на душі, і писались «Ясні зорі»... Так було.

По весні 1903 року, коли широко й вільно розлилась Десна, пішов і я з Чернігова за водою, та тільки не до Києва, а далеко далі, в Дике Поле, до Херсону, де теж колись жив і працював Грінченко. По дорозі я спинився в Києві й бачився з ним.

Великої одміни проти того, яким я знав його в Чернігові, не було помітно, тільки в оточенні новими людьми він неначе трохи оджив душею, став бадьоріше. Самий темп київського життя, в порівнянні з чернігівським, більше підтримував інтелектуальні інтереси, становив нові завдання й давав вихід природній енергії Грінченка.

Що нас більше зближало з Грінченком, це те, що ми були родом з лівобережної України. Виросли в більш-менш однакових культурно-етнографічних умовах. Близькою й рідною нам була мова лівобережна.

Грінченко не був ворогом так званої мови галицької. Але він думав, що в основу єдиної літературної мови української повинна лягти мова людності наддніпрянської з додатками з мов окраїн окремих слів і висловів, котрих немає в мові етнографічного центру. Він дуже остерігався впливів на нашу літературну мову мов польської, німецької й мадярської, чим саме й погіршала мова галицька. Він думав, що коли народ український хоче бути справді реальною силою, вибороти собі самостійність, то він насамперед повинен виробити собі єдину мову, й таку, щоб вона була зрозуміла людові на всьому обширі посідання народу нашого. Щоб вона була проста, натуральна й чиста. Щоб нею міг користуватись кожен освічений і неосвічений громадянин.

Ще в початку своєї літературної діяльності Грінченко виступав у пресі борцем за ці принципи, почавши в галицьких виданнях полеміку з прихильниками галицької мови, між котрими був тоді й Франко.

— Звичайно, дуже шкода було, що такий письменник, як Франко, не тільки не взяв у дискусії мого боку, а навпаки — виступив проти мене, — згадував Грінченко. — Але я вважаю себе морально задоволеним тим, що все ж таки, може й не помічаючи того, Франко потім помалу все далі й далі відходив од «язичія галицького» й, можна сказати, з кожним роком більше й більше українізувався. Коли порівняти мову, якою писав Франко з початку своєї діяльності, й якою зараз пише, то стане ясно, що принципи, котрі одстоював я, взяли верх. Само життя підтвердило їх.

Тоді саме, в Чернігові, ми працювали втрьох — Грінченко, Коцюбинській і я — над складанням альманаху на пошану пам'яті П. О. Куліша. Вийшов він під назвою «Дубове листя». Я подав ініціативу. Грінченко, як великий прихильник Кулішів, ініціативу цю піддержав. Коцюбинський, хоч і відносився досить негативно до Куліша, зацікавився самою ідеєю видання альманаху. І разом у трьох ми взялись за роботу. І тут я зараз почув різницю між Грінченком і Коцюбинським, як взагалі щодо розуміння й оцінки творів і письменників, так, головним чином, щодо їх мови. Коцюбинського принадажувала в творах, так мовити, їх екзотичність, часом штучність, взагалі те, що здавалось йому новим і оригінальним, Грінченкові більше подобались твори вільні від штучності, він любив писання реальне, правдиве й доступне широким масам. Щодо мови, Коцюбинський був прихильником мови західноукраїнської й почасти галицької, а Грінченко навпаки.

Наш альманах ми склали для широкого кола читачів України й тому рішили, що щодо мови, то вона повинна бути приступною іменню для їх. Тому ми підбирали й відповідний матеріал, або, коли мова декотрих авторів нас не задовольняла, прохали їх виправити її або подекуди потроху й самі це робили. Не обійшлось тут, звичайно, й без непорозумінь з авторами й випадів з боку їх. Хоч ми не хотіли кого-небудь ображати, бажали тільки зостатись на наміченій нами позиції.

Пригадую про це, щоб зазначити одну з характерних рис Грінченка, то — бажання його одвоювати Україні російській відповідне її силам і засобам місце в загальноукраїнському житті й поступі.

Читали ми рукописи вкупі. Один читав, двоє слухало. Але деякі з галицьких рукописів і Грінченко, і я зрікались читати через їх мову. Тоді читав Коцюбинський і читав часом з замилюванням і захопленням, з ліричним навіть підйомом. Це іноді, коли мова була вже занадто крута, утворювало оригінальну ситуацію, не позбавлену гумору. Особливо в місцях драматичних.

Важко було вдержатись од сміху, але щоб не ображати й не розхолоджувати читця, ми тільки переглядалися з Грінченком...

Любі, милі постаті — вони одійшли від нас у інший край. Але зараз я так ясно уявляю цю картину читання в залі Коцюбинського. Чую його голос, ловлю вібрації його голосу. Бачу, як рум'янцем оживляється обличчя Коцюбинського...

І зустріваю своїм поглядом Грінченків погляд. Загориться в йому іскра порозуміння, здіймуться до гори брови і промайне на обличчі незлобна товариська усмішка... А Коцюбинський читає. Іноді спиниться й сам розсміється:

— А що, файно?..

Дорогі, любі постаті!..

Одного дня зранку, на початку весни 1901 року, я пішов не до бюро, а в міський сад. День був ясний, сонячний і дуже вітряний. Старі високі дерева саду шуміли й гули, а ялини ронили на землю обламани вітром молоді гілочки, повні запашного смолянистого соку.

Нікого не було в саду.

Я ходив і збирав в пучечок ті гілочки. Підійшов до паркану, що огорожував сад од земської садиби, де, коло музею Тарновського, жив Грінченко.

Настрій у мене був весняний, бадьорий. Захотілося побачити Грінченка.

Недовго думаючи, я простим ходом переліз через досить високий паркан і з тими пахучими вітками ялин увійшов до Грінченка.

Він сидів у своїй кімнаті за робітничим столиком і працював, як звичайно, щодня, увійшов у роботу з головою. Не бачив сонця, не чув гомону дерев — виправляв червоним чорнилом картки словника. І був він блідий і виснажений, з погаслими стомленими очима. Контраст між моїм самопочуттям і його був великий. І це ми почули зразу.

— Відкіля ви? — спитав він.

— З саду.

— Як?

— Переліз через паркан.

— А це? — показав очима на ялинки.
 — Вітер наламав з верхів, а я назбирав. Понюхайте.
 Він понюхав і очі йому прояснились.
 — Щасливий ви, що можете ходити, коли хочете й куди хочете.
 — Оце так! Ви щасливий, бо ви вільний. А я кинув службу, учинив провину, й пішов слухати, як шумлять дуби та ялини.
 — Ні, я не вільний, — сказав він сумно.
 — Що ж вас держить зараз отут?
 Грінченко поклав руку на зв'язки словарних карток.
 — Ось це держить!.. Поки не скінчу, не буду вільний.
 — А ще багато?
 — Ще тільки дійшов до літери...

Він назвав літеру. До кінця було, ой, як далеко. Я бачив, що заважаю йому працювати, знав, що це його робочий час, але мені хотілось того дня одірвати його од праці. Бо вона ссала з його кров. І ми розбалакалися.

Грінченко питає, що я роблю, й завидував, що можу робити те, що хочу, що пишу віршом і прозою.

— А ви б що хотіли робити? — спитав я його.

— Збутись цієї праці з словником і писати белетристику. Багато белетристики! — сказав він і мрійливо уставив очі в вікно, туди, де сяяло сонце, де шуміли дерева.

Мов пив душею те сяєво, мов прислухався до весняного гомону старого саду.

Але не скоро йому судилось діждати сподіваної волі.

У Грінченка була одна симпатична й дорогоцінна риса: він завжди йшов назустріч молодим літературним силам і допомагав їх розвиткові. Не боявся конкуренції. Інтереси письменства українського він становив вище інтересів окремих осіб, в тому числі й своїх власних.

Це я зазнав, між іншим, і на собі самому.

Коли я послав йому свою першу книжку «Пісні кохання» й наївно запропонував обмінюватись виданнями (думалось бо, що буде спроможність багато видавати — в міру того, як писалось),

то він негайно прислав мені люб'язного листа, в котрім робив досить широкий критичний огляд тих пісень. І зараз же просто-таки засипав мене своїми виданнями.

Тут я почув, що викликав духа не в свою міру й не під свою силу.

За Грінченкові подарунки мені нічим було йому віддячувати. Але назад нікуди було подаватись. І до самої своєї смерті Грінченко не забував моєї пропозиції і люб'язно прислав свої видання... І радий був усяким способом допомогти у всіх справах, що до письменства відносились.

Якось заходить Борис Дмитрович до мене. Питаю його: що нового?

— Головна новина та, що в нашому письменстві об'явився новий гарний белетрист. Зрідні Мопассанові.

— Хто такий і де? — питаю. Бо я знав, що Грінченко добуває майже всі періодичні видання наші й нові книжки.

— Тут і ось він, — каже Грінченко, беручи мене за руку. — Поздоровляю вас з гарним дебютом, а себе й письменство наше — з таким само письменником!..

Тоді саме вийшла в світ книжка «Киевской старины», де було вдруковано моє перше оповідання.

Я дякував за добре слово й у мене не було сумніву, що йшло воно від щирого серця. І думаю, що те серце раділо не так за мене, як взагалі за письменство, котрому потрібен був кожен здатний до праці робітник.

Що було взагалі радістю Грінченка?

Для борця радість — перемога. А Грінченко був по натурі борцем. Що б він не робив, над чим би не працював, завжди він мав якусь мету, що стояла вище інтересів текучої буденщини. Досягнення такої мети, звичайно, не дається легко, часто вимагає довгої й упертої праці, величезного напруження сили волі. І в такій атмосфері весь свій вік жив Грінченко. І в таких перемогах були його радощі. Радощі борця-переможця. Але Грінченко ніколи не виявляв своїх радощів бурхливо, прилюдно. Він був стриманий і гордий. Часто замкнений в собі самому.

Кедр Ливана стоїть проти бурь і вітрів, проти хмар і дощів і радіє, коли перемаже всю їхню злість і темряву. Радіє, коли на своїй холодній вершині, гордий і спокійний, зустріне схід ясного Сонця...

Але його радість не виявляється в пустотливому лепеті листу, як у осини. Не гримить вона в розкотистому сміхові грому надхмарного. Стоїть він нерухомий і певний того, що він робив те, що треба було робити, і зробив так, як треба було. І в тому його радість.

Я б хотів, щоб коли Україна буде ставити пам'ятника Грінченкові, на одному з барельєфів того пам'ятника було виображено, як символ духа Грінченкового, такого кедра. На вершині гори, проти бурь і вітрів... Напруженого, але дужого й непереможного... Певного в собі і в тому, що він вистійть проти ворожої сили й вирівняє нарешті свою постать.

Відкіля походила духовна організація Грінченка? Де ґрунт і коріння його характеру?

Одного разу, коли ми були втрьох — Грінченко, Коцюбинський і я, — хтось із їх зняв питання: хто з нас якої крові?

Виявилось, що всі ми троє мішаної крові.

Батьки у нас були чистої української крові, а матері — чужої. У нас з Грінченком — великоросійської, у Коцюбинського — кавказької. Здається, осетинської. Не пригадаю певне.

— Виходе, що всі ми троє — гібриди, — сказав Коцюбинський. Що ж, це не погано. В ботаніці відомо, що сполучення двох близьких видів рослин утворює нову посилену різновидність. Щодо квіток, то два види, будиши сполучені, дають нові кращі квітки. Може, цим пояснюються й наші вдачі.

Отже, Грінченко мав певну частину крові великоросійської. І, може, дякуючи їй, він мав у своїй вдачі, окрім української упертості й витривалості, великоросійську енергію й завзятість в досягненні поставлених собі завдань. Я навіть, мовив би, — якийсь фанатизм, або, як раніш сказав, — своєрідний робітничий містицизм. І ця риса була в характері Грінченка дуже видатна і грала в житті його домінуючу роль.

Мені Грінченко дуже нагадував Пантелеймона Куліша, й діяльність його в багатьох випадках була продовженням праці Куліша, здійсненням його замірів.

— Знаєте, що я вам скажу, Борисе Дмитровичу? — сказав я якось йому. — Ви мені дуже нагадуєте Куліша.

— Чим?

— Усім добрим, окрім його непостійності й непослідовності, — і діяльністю, і навіть стилем.

Борис Дмитрович глянув мені в очі й засміявся.

Він високо цинив попередню працю Куліша, як організатора українських сил, як письменника й патріота, як знавця мови. І коли він не міг поділяти поглядів Куліша останніх років його життя, як їх цілком не поділяв майже ніхто на Україні, то в його так само не було бажання кидати камінням в старого підупалого орла українського.

Жалко було.

Тим більше, що куди він не дививсь, скрізь зустрічався або з тим, що вже зроблено Кулішем, або з тим, що Куліш намічав.

— Як для нас важливо було б мати письменника, що спеціалізувався б на історичних оповіданнях і романах. А то ми маємо тільки «Чорну раду» Куліша, — говорив Грінченко.

— А чому б вам не взятись за цю працю?

— Чому? — одповів Борис Дмитрович. — Тому, що за тією роботою, що сама щодня лізе до рук, часу немає глянути в небо.

— А єсть у вас матеріал?

— Єсть. І багато. І чудовий матеріал. Може, коли й напишу що... От, наприклад, деякі жіночі постаті з нашої історії. Їх ще ніхто не брався змалювати. А вони варті того, щоб широкі кола громадянства нашого знали про їх.

Але йому не довелось в цьому напрямку працювати. Для українського письменника типу Куліша-Грінченка одного звичайного людського віку мало, щоб виконати всю працю, котра сама кричить, щоб хтось зробив її.

Великим коханням любив Грінченко Україну. Всі його думки і всі його заходи купчилились коло неї. І на кожную дрібницю, що так

чи інакше торкалась до України, він звертав свою увагу і збирав усе — чи в пам'яті своїй, чи бібліотеці, чи в колекції якій...

— Я — колекціонер, — казав він, коли я завважив, що у його мається безліч одвертих карток з малюнками, що в їх використанні українська природа й мистецтво*.

До реліквій старого життя нашого він відносився надзвичайно уважно, а до Шевченківських зокрема, я сказав би — навіть побожно.

Скоро по приїзді моєму до Чернігова Грінченко повів мене до губернської земської управи, щоб показати Шевченкові речі з музею Тарновського. Він ще не був тоді цілком упоряджений і Шевченківський відділ містився в управі.

— Підемо в неділю, коли нікого не буде й ніхто нам не заважатиме.

Пішли. Справді не було нікого. Грінченко одімкнув кімнату, де містились Шевченкові речі, й замкнув її за собою. Потім почав одмикати окремі схованки й виймати по черзі речі.

Робив він це уважно, обережно. Як святиню яку брав до рук. І душа його була повна глибокого й свідомого пієтизму.

Показував картини й малюнки Шевченкові олійними фарбами й акварельні. Рукопис щоденника російською мовою. Перше видання «Кобзаря» й «Гайдамаків» з авторськими поправками для другого видання. Каламар Шевченків і пера. Вишивану сорочку. Подорожню фляжку Шевченкову — склянку, подібну до великого бублика, що до його прироблено горло й денце. І, нарешті, показав телеграму, що полтавські земляки послали Шевченкові в день його ангела й кончини.

Грінченко все показував і давав пояснення. Ділились думками з приводу тієї або іншої речі. Дещо було відоме мені, дещо — ні.

Більше всього вразили мене оті фляжка й телеграма.

— З цієї посудини Шевченко пив отруту й губив нею себе, — сказав я. — а коли б були інші обставини життя його й коли б він не шукав утіхи собі на дні цієї фляжки, то може б і досі жив, як живе Олександра Михайлівна (Куліш). Скільки б він зміг ще дати Україні?

* Йдеться, ймовірно, про листівки.

Грінченко згодився зо мною. І ми дивились на ту фляжку як на лютого ворога. Хотілось взяти й брязнути нею об долівку.

Але чим вона винна?...

Так само телеграма. Олівцем на казенному бланку, такому ж, як і тепер на телеграфі вживається, писарською рукою, з страшними помилками проти мови й орфографії написано:

«Утни, орле сизокрилий».

Не могли землячки інакше привітати свого смертельно хворого генія в день його ангела...

Мені уявилась картина. Шевченко — хворий, знесилений. Жовтий, не голений. У водянці..., з отеками ногами й животом. Одинокий і безприглядний. Нудиться в неприбраній кімнаті... І ось, відкілясь з Полтави, землячки, поївши галушок, веселенько собі гукають: «утни, орле!».

Знаю я, що й тому привітові Шевченко був радий. Але це тільки підкреслило те, в яких обставинах він умирав. Свої думки я переказав Грінченкові.

— Це втяв Кониський. Взагалі він тонкою психічною організацією й чутливістю не визначався, — сказав Грінченко.

Перегледіли ми тоді всі речі. Поговорили про Шевченка, про життєпис його, Кониським написаний*. Виявилось, що обох нас він не задовольняє. Що огненна натура Шевченкова змальована в йому водянисто, мляво. Деталі затемнюють саму суть.

— Я й не сподівався, — сказав Грінченко, — що Кониський може написати життєпис Шевченків, його достойний. Бо дуже неоднакові були вдачі у Шевченка й Кониського: один був втілена буря й натиск, а другий — поміркованість і компроміс. Але як збірка фактичного біографічного матеріалу праця Кониського дуже цінна.

З Грінченка був цікавий бесідник. Можна було розмовляти з ним або слухати його цілі години й вечори й не почувати утоми. Він багато знав. Життя в ті часи, коли я познайомився з ним,

* Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. У 2 т. Львів, 1898–1901.

урівноважило його, надало йому обережності й мудрої толерантності. Ніколи він у розмовах не робив про відсутніх яких-небудь різких, нетактовних випадів, що мене навіть дивувало. Бо раніше я чув балачки про його різкість. Тільки одного разу, коли я їхав до Херсону, він, напучуючи мене й пригадуючи аборигенів цього міста, сказав про одного з їх:

— А-кий* то дика свиня!..

Мені в цій фразі почулась деяка ворожнеча. Але, коли я побачив -ського, то упевнився, що в цій фразі не стільки було й сарказму, як мені здалось, а була дуже влучна мистецька характеристика людини. І теж більше в минулому, ніж в ті роки, коли вже я з -ським познайомився.

В зиму й весною 1902 року, коли я весь час пробував у Чернігові, у нас налагодились такі відносини, що ми бачились дуже часто. Щотижня, в неділю увечері, або я з дружиною бував у Грінченків, або вони у нас — всією родиною, втрьох.

Чай, скромна закуска й розмови. Іноді Борис Дмитрович цікавився моєю літературною працею й, читаючи рукописи, робив свої уваги, більше щодо мови. Давав і свої рукописи й уважно вислухував мої уваги.

— Я люблю, — казав він, — читати спільно вірші. Було, коли жив у Чернігові Сивенький, то з ним читаємо. Робим один одному уваги.

Так і ми робили. Уваги Грінченкові щодо мови були дуже важні, бо знав її він добре.

Щодо техніки віршу, то тут у його такого знаття не було. Окрім того, здавалось, що у нього бракувало чуття ритму. Про його дехто навіть казав:

— У Грінченка немає вуха.

Але це правда тільки почасти. Внутрішню мелодію чужих віршів він відчував дуже добре, тільки не завжди у його вистачало засобів дати простір тій мелодії в своїх віршах.

* Криптонім, прізвище не встановлено.

Та й поезію він взагалі вважав тільки своїм робітничим відпочинком, як про це писав у передмові до першого тому своїх писань видання «Віку». Окрім того, форма не завжди давалась йому, особливо в початку літературної кар'єри. Він повинен був багато над нею працювати. І працював усердно.

Так, він признавався мені, що коли писав своє перше оповідання, то разів з десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до друку.

Взагалі це була людина, котра знала, чого вона хоче, й доби-валась того, чого бажає, упертою й невідступною працею. Коли цю працю осіяло натхнення, вона робилась любою й бажаною. Душа горіла над нею живим огнем, і вона втілювалась в художній твір. Таких творів у Грінченка немало.

Знов, і востаннє, я бачився з Грінченком в 1906 році, влітку. Розгулялася, розгойдалася тоді російська революція. Розхитала й на Україні царські фортеці. Зворухнулася Україна і, напів сонна, напів приголомшена несподіваними подіями, підняла з-під землі голову...

Жваво стали до праці свідомі українці. Понесла свої жертви на громадську справу, духовні й матеріальні, українська інтелігенція. А народ щодо національного самовизначення, звичайно, більше «безмолвствовав»...

Закипіла праця, почалась боротьба між представниками інтересів народу й охоронцями царської влади й інтересів пануючих класів. Прийняв, правда, у ній участь і народ, але здебільшого дико, з осліпу: палив панські садиби, грабував або нищив худобу, збіжжя...

Та й чого іншого можна було сподіватись від темного Самсона?..*

Родина Грінченків цілком увійшла в коловорот визвольного руху й скоро ж понесла великі жертви. Кинулась в огонь революції їх молоденька дочка-одиначка, Настя, й зараз же смертель-

* Самсон — біблійний персонаж, давньоєврейський богатир, полонений та осліплений ворогами, яких знищив завдяки своїй нечуваній силі. Його ім'я вжито М. Чернявським у переносному значенні — як символ деструктивних селянських заворушень.

но опалилась. Короткий час активної революційної діяльності, з саможертвами, на які здатна тільки благородна, ідейна, ентузіастична молодість. Потім труси, арешти, тюрма з усім її пеклом. І як вінець мучеництва — туберкульоз...

Люб'язно, ласкаво стрів мене Грінченко. З попередньою щирістю розповідав про київське життя і всякі справи. Але я бачив, що дуже заглибилась душа його й важкий сум заліг у ній. Нерви були виснажені й розхитані. Саме тоді, після великого клопоту, удалось йому виручити з тюрми дочку...

Не такий був Грінченко, щоб з уст його можна було почути жалісливі слова й безсилі нарікання, але він переживав великі страждання.

Я ночував у його. Лягли спати вдвох в одній кімнаті. На балкон були відчинені двері. Київ уже затихав на ніч і на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці*, де жили Грінченки, було тихо.

Ми довго розмовляли, лежачи в ліжках. І пам'ятаю, після довгої паузи Грінченко несподівано спитав:

— Скільки зараз років вашій Вірі? — старшій дочці моїй, — яку Борис Дмитрович знав і пам'ятав по Чернігову.

Я відповів, що сім.

— Ну, то ще років десять будете спати спокійно, — сказав він, і в голосі його мені почувся далекий жалібний брязкіт шибки, що впала на камінь і розбилась...

Ніхто з громадянства не підносив Грінченка в його праці вгору. Ніхто не торував йому шляху в його житті. Він сам своєю силою, своєю волею, своєю енергією, з безоглядною мужністю свого характеру працював на користь українського народу. Багато у його було ворогів, як у кожної прямолінійної людини, але й був у його один незмінний друг, товариш вірний і помічник незамінний, то — дружина його, Марія Миколаївна.

Буває іноді в природі таке з'явище, що сходяться в небі проти наших очей дві зірки й горять вони якійся час подвійним світом

* Тепер — вулиця Саксаганського.

Цю зустріч зірок нагадує мені подружжя Грінченків. За цю зустріч Грінченко повинен був дякувати долі. Та він, мабуть, і дякував. Вдвох вони, в дружному подружжі, переживали всякі пригоди, перебували чорні дні, вдвох ділили й радощі задоволення від здійснення заповітних замірів і бажань.

Вдвох вони перебували турботи й клопіт 1906 року, коли я бачився з Борисом Дмитровичем, не думаючи про те, що більше ми вже не зустрінемось...

Тепер, коли Грінченка нема між нами, я думаю й питаю сам себе: яка ж була головна, основна риса в характері цього нашого поета праці на користь народу? І я сказав би:

Мужність.

Грінченко мав цілком мужеську вдачу. І ця вдача його виявлялась у великій волі до життя й реальної праці, в його своєрідному робітничому містицизмі! Ця вдача робила його холодним до дешевих лаврів уславленості серед малосвідомої людності й одвертала його від самохвальства й самореклами. Не гнув він ні шиї, ні сумління ні перед ким, і ні перед ким не запобігав. Він був певен, що працю його життя правдиво оцінить історик української літератури й культури. І, звичайно, в тому не помилився.

На вершині Ливана стоїть кедр. Обшарпали його й покрутили бурі. Намагаються вітри скинути з вершини. А він шумить і стогне, й дзвенить як струна. Знесилів він, але стоїть непорушно на своєму місці.

Темніє небо. Спадає сніг. Заходе ніч. Мовчить небо, мовчить земля. Стоїть кедр, вірний вартівий рідного Ливана, й марить, що будуть великі бурі й грози, але прийде весна, повіють вітри з далекого моря, зацвітуть лілеї й крини по горах і заспівають вільних пісень гірські пастухи по тихих долинах. Тільки його вже тоді не буде...

1918 р. 10 січня, Херсон.

ШКОЛИ, ДЕ ВЧИТЕЛЮВАВ БОРИС ГРІНЧЕНКО

Марія Миколаївна Грінченко (дівоче прізвище — Гладиліна, літературний псевдонім — Загірня) народилася 1863 року й була уродженкою Богодухова на Харківщині. Замолоду вчителювала, у 1884 році вийшла заміж за Бориса Грінченка і стала його найближчою помічницею у педагогічній, літературній та громадській праці. Подружжя мало єдину доньку — Анастасію (1884–1908), яка стала літераторкою і громадською діячкою. Марія Миколаївна допомагала чоловікові в облаштуванні Музею українських старожитностей В. В. Тарновського у Чернігові й підготовці до друку «Словаря української мови», працювала в українській пресі, залишила по собі значний творчий доробок — художню прозу, переклади та низку мемуарних текстів. Після смерті чоловіка доклала чимало зусиль для увічнення пам'яті про нього. Була співробітницею Всеукраїнської академії наук. Пішла з життя у Києві 1928 року.

Друкується за: Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л. Л. Луганськ : Вид-во «Шлях», 1999. С. 27–85.

I

Перед учителюванням

Доводиться почати здалека, щоб познайомити трохи з учителем. В листопаді 1879 року учень п'ятого класу Харківської реальної школи Борис Грінченко зробив великий злочин, дав шкільному товаришеві прочитати нелегальну книжку «Парова машина»*. У хлопця побачив книжку батько, довідався, хто йому дав і сказав про це директору реальної школи Шикову.

І почалося щось таке огидне, але зовсім нам звичайне, здається, у всі часи і при всяких урядах. Директор почав допитувати Грінченка, де він узяв книжку. Той не признався. Загрожувано

* «Парова машина» — твір українського інтелектуала Сергія Подолинського, в якому він змалював соціалістичний лад.

йому всякими карами, обіцяно усякі блага, але хлопець не признався. Нарешті помирилися на тому, що він дав директору слово чести до кінця курсу в реальній школі не тільки не принести нелегальних книжок у школу, але і дома в себе їх не мати. А директор сказав, що на цьому інцидент кінчається. Та вийшло не так: того ж таки дня, як Грінченко був у школі, інспектор реальної школи ще з кимсь зробили трус у його на квартирі, й того ж дня Шиков передав справу жандармам. Хлопця арештовано і посаджено в тюрму в холодну камеру в льоху. А одежа і в політичних тоді була звичайна арештантська: білизна та рудий халат та капці на босоніж.

Півтора місяці продержано Грінченка в тюрмі, а тоді віддано на рік батькові на поруки*. Вчитися далі йому заборонено, заборонено було і в Харків приїздити, поки буде на поруках. Жив він у батька на хуторі, верстов за десять од Харкова.

Нарешті той тяжкий рік скінчився, можна було податися в Харків, і хлопець подався туди пішки, несучи з собою все своє майно і маючи в кишені десять карбованців, що дав йому батько.

Треба було починати нове життя.

Насамперед треба було найняти собі хату, і він пішов у той район, де жив перед арештом. Але виявилось, що там його прізвище всім відоме, а зробила його таким відомим його колишня господиня «чуть-чуть не полковниця», як вона сама про себе казала, пані Салаєва або Салаїха, — так її звано в тій околиці. Зайшов Грінченко в один будинок, де була оповістка про хату. Там спитали прізвище, і господиня сказала, що соціалістам хати не наймає. Зайшов у другий будинок — те саме: «соціаліст», «пропагандист», — тоді для багатих людей це були синоніми, а люде, до яких ті назвища прикладалися, були страшніші за розбійни-

* Б. Грінченко перебував під вартою з 24 листопада 1879 по 4 січня 1880 року. Слідство в його справі провадилося Харківським жандармським управлінням. Звільнений із зарахуванням як покарання попереднього ув'язнення. Перебування Грінченка під вартою припало на час граничного розвитку революційного народництва. Втім, його покарання було порівняно м'яким, оскільки харківський тимчасовий генерал-губернатор М. Т. Лоріс-Меліков, від якого залежав вирок, був прибічником ліберальної політики й відкидав огульні репресії.

ків. Пішов тоді Грінченко на Журавлівку (передмістя так звалось) і там у знайомого чоботаря оселився в одній хаті з його сім'єю за чотири карбованці на місяць.

А тим часом брат його матері, член військового суда*, знайшов йому посаду писарчука в казенній палаті. І навіть цю посаду було трудно здобути для «неблагонадійного», і дядько тільки через те міг її здобути, що був добре знайомий з усякими «власстями». Три місяці не одержував Грінченко ніякої платні, потім одержував по 10 карбованців на місяць і нарешті доробився до 15-ох карб. І можна сказати, що йому ще й пощастило з роботою в казенній палаті, бо посаджено його в той відділ, де були справи про «займанщину». Незадовго перед тим «українофіл» адвокат Шиманов, родом з Охтирщини, почав ці справи, одсудивши своїм землякам їх займанщину і взявши собі за те гроші, які уряд брав з їх незаконно і мусив тепер повернути. За Шимановим багато знайшлося адвокатів і не адвокатів, які почали вишукувати, де єсть у громад займанщина, і підмовляли людей одсуджувати її. Займанщини було таки багато і урядові довелося чимало грошей вернути людям, поки нарешті дождалися заборонити відсуджувати займанщину. Але тоді ще не було заборонено, справ було чимало і вони були цікаві Грінченкові, бо малювалося в їх давніше життя українського народу.

Окрім служби в казенній палаті була в Грінченка ще робота: він учив двох дядькових дочок, готував їх в інститут** і одержував за те 10 карб. на місяць. Хлопцеві було тяжко туди ходити, бо не було ж у його нічого спільного ні з дядьком-генералом***, ні з його жінкою, княгинею з роду. Та не тільки не було нічого спільного, а були вони люде з двох ворожих таборів. Але сталося так, що дядько піклувався про неприємного небожа ради його матері, своєї сестри, а небіж приймав дядькове піклування ради своєї матері.

* М. М. Літарев, який на той час обіймав посаду діловода у військово-окружній раді.

** Мовиться про Харківський інститут шляхетних дівчат.

*** М. М. Літарев був цивільним урядовцем і мав чин статського радника, який відповідав генеральському чину у війську.

А тим часом хлопець надумався вчителювати. І хоча майже не було надії, щоб його, неблагонадійного, пущено в школу, та все ж він здав «colloquium» на вчителя і подав прохання інспекторові народних шкіл Белокопитову.

І от же сталося! Восени 1881 року Белокопитов призначив його вчителем у село Введенське Зміївського повіту у Харківщині.

Пішов Грінченко похвалитися про свою радість Михайлові Лободовському. (Під час теперішнього свого перебування в Харкові він «знайшов» трьох українофілів: Лободовського, Пильчика і Володимира Олександрова. Іноді ходив до їх). Лободовський колись сам був сільським учителем і тепер подав Грінченкові кілька порад. І найпершою порадою була — як огня берегтися законовчителя. Лободовському бо сталася така пригода. Скінчивши він духовну семінарію, став учителем у селі. А його семінарський товариш у тому селі став попом і законовчителем у тій же школі, де був Лободовський. І от одного разу піп почув, як учитель, читаючи з учнями Євангеліє і перекладаючи, поясняв по-українському.

Піп про таке злочинство написав куди треба, і Лободовського не тільки прогнано з тієї школи, а зовсім однято в його право вчителювати, себто віднято змогу робити те діло, на яке він хотів віддати все своє життя.

Ось через віщо перша порада його була: берегтися попа-законовчителя і не вірити йому, хоч би який він був гарний чоловік.

Друга порада була — не пити в селі ніколи й ніде ні при якій нагоді ні одної чарки ні горілки, ні пива. І ця порада була дуже слухна. Правда, Грінченко і не пив ніколи ні краплини нічого іншого і для його особисто ця порада була, може, й зайва; але взагалі порада була дуже добра.

Потім подивився на міські чоботи Грінченкові, витяг свої чоботи добрі з довгими халявами і дав їх Грінченкові, сказавши, що йому самому вони тепер зайві, а вчителеві на селі дуже придатся.

— А колись, як у вас будуть зайві, то дасте комусь, кому будуть потрібні. Отак і покриваємось.

І ото восени 1881-го р. молодий учитель, якому ще не вийшло 18 років, рушив з Харкова на село вчителювати. Було в його дуже мало «добра рухомого» і багато ясних надій та планів. Бадьорий починав він своє нове життя з платнею по десять карбованців на місяць.

II

Школа у Введенському

У ті часи земства в Харківщині заходилися заводити школи. Де не було зовсім школи, там заводили нову, а де була якась сільська школа, то починала зватися земською. Отака стара сільська школа була і у Введенському, і був у їй учителем старий солдат, що за своє вчителювання одержував од громади на рік 30 карбованців, а їсти ходив у всі хати на селі по черзі. Та він був не тільки вчитель, а ще й швець, себто не швець, а полатайко, бо нових чобіт не шив, а тільки старі латав. Ще мав він ножиці і підстригав ними москалів та москальчат*. Це був його третій фах. А четвертим його фахом було пияцтво. І всі три перші його фахи були в залежності від четвертого — найголовнішого. Такий був попередник Грінченка у Введенській школі.

Школа містилася в одному будинкові з волостю: по один бік сіней волость, по другий — школа. От приїхав новий учитель, і волосний, він же й шкільний сторож, повів його в школу. Мабуть, то колись була одна хата, а потім у їй одгороджено вузький коридорчик задля вчителя. Глянув Грінченко і жахнувся: стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знати, що крізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облупана, ще й ріжок одвалився. Сторож пояснив, що то «Степаныч», попередній учитель, був «выпимши», «осерчал» і, схопивши «мальчонку за вихры», вдарив головою об грубу, так ото ріг і одвалився, бо груба стара вже.

Грінченко поцікавився, чи зосталася ж ціла голова в школяра. Сторож пояснив, що голова таки ж міцніша за цюю грубу і зосталася ціла, тільки здорова гуля на їй набігла. Далі сторож розповів,

* У селі мешкали росіяни.

що «Степаныч» мало не завсігди був «выпимши» і бив школярів, але як він був дуже п'яний, тоді били його школярі.

Ослони шкільні були порозхитувані або й порозламувані. Книжок і всякого іншого приладдя до вчиття в школі не було й признаки.

Огледівши Грінченко школу, пішов до волосного начальства говорити про те, що школу треба полагодити, бо без того в їй неможна вчитися. Начальство волосне і попечитель насамперед почали вимагати, щоб учитель для першої знайомості поставив могорич, бо без могоричу як же його й розмовляти. Страшенно здивувалися, як учитель сказав, що нічогісінько не п'є, навіть не поняли тому віри. Але вчитель могоричу не поставив, а щоб полагодити в школі, вимагав. Нарешті обіцяли зробити в школі все, що треба, і дати вчителеві коней поїхати в Зміїв по книжки, папір і т. ін.

Але ж обіцянка-цяцянка. Минає день, другий, а в школі нічого не роблять. Однієї ночі вчитель прокинувся того, що на його текла вода. То пішов дощ, а стріха на школі була така, що як надворі дощ, то і в школі дощ. Перетяг учитель свій тапчан на друге місце, але й звідти незабаром довелося перетягатися. Так і тягав учитель по всій школі свій тапчан та свою скриньку з книжками та з одежею, аж поки вщух дощ. Нарешті догарикався Грінченко, що дали йому коней поїхати в Зміїв у земство по книжки та по інше приладдя до вчиття і звідти привіз наказ полагодити школу і привезти дров, бо заходили холоди, а топити не було чим. Спромоглися нарешті сьак-так полагодити, а дров таки не привезли. А стало вже холодно, що в нетопленій хаті не можна було жити.

Тоді, замість щоб гарикатися з начальством, учитель добув сокиру, пішов до повітки, під якою стояла пожарка, тут же в волосному дворі. Витяг із стіни дошку і заходився її рубати. Прибіг сторож:

— Што это ты делаешь?

— Дрова рубаю.

— Да Христос с тобой, ты же сарай разбираешь!

— А разбираю, бо в школі холодно, а дров не везуть.

Побіг сторож у волость, прибіг хтось із «начальства» і ласкавенько попрохав не руйнувати повітки. Зараз же дали дров з волосних, а другого дня привезли з лісу для школи.

Нарешті геть після Покрови почалося вчиття.

Клас був завбільшки 42 квадратних аршина, а школярів десятків із сім. До того ж не було сіней, а через те діти роздягалися в класі і тут же стояла діжка з водою. Довелося поділити школярів і вчити одну половину до обід, а другу по обіді. Діти приходили в «лапотках» і приносили на їх болото або сніг, а що в класі був не поміст, а долівка, то вона розмокала від принесеного болота або снігу і в класі ставало так грузько, як надворі.

Одна жінка взялася годувати вчителя і прати йому білизну за чотири карбованці на місяць. Але він недовго в неї харчувався, бо варила вона дуже несмачно й брудно. Харчі були такі: кислющі «шти» з січеної капусти, нізчимні, і іноді каша, а здебільшого картопля. Зварить вона її, почистить, складе в чавунець і, не помастивши, засуне в піч. Картопля в печі обсохне так, що на її стане ніби шкуроток; ото так і дає її їсти. Або замість картоплі насипле на стіл кислиць.

Одного разу Грінченко сказав господині, що тії «шти» дуже несмачні вдалися. А вона:

— Сейчас, радименький, засмачу.

Взяла зубок часнику, пожувала і хотіла вкинути в миску, з якої Грінченко їв. З того разу він покинув у неї харчуватися і почав варити собі в школі куліш або картоплю вранці та ввечері.

Тяжко було Грінченкові, що випало йому вчителювати не в українській школі, та розважав себе надією, що на ту зиму зможе перейти в українську. А тим часом і з москальчатами велося йому непогано. Погано було тільки те, що мало було книжок та важко було вчити весь день і в поганому повітрі.

Були діти з околишніх сіл, ті й ночували в школі. І ото ввечері горить у грубі, а перед грубою сидять учитель із школярами і варять гуртовий куліш або печуть картоплю.

Іноді просто розмовляють, а іноді вчитель читає казки українські або думи. Найбільш подобалась москальчатам «Дума про трьох братів озівських», і вони часто прохали:

— А теперь, дяденька, почитай про братиків.

Вони казали на вчителя: «дяденька», «ты».

І «дяденька» читав про братиків, а москальчатка слухали пильно, і деякі втирали сльози.

Серед школярів один найбільше припав учителеві до душі. Звали його Сидір, а прізвища не пам'ятаю. Про того Сидора думаючи, написав Грінченко вірш «Хлоп'яті», що починається: «Такі очі ясні і правдиві...»

От і вечеря зварилась. От уже і повечеряли, і начитались, і наговорились, — час лягати спати. Тоді вчитель іде в свою хатинку, а москальчатка розвішують біля груби свої «анучки» та «лапотки» і лягають у класі. Сплять вони і дихають тією незапашною парою, що йде від «анучок» та від «лапоток». А завтра всі школярі дихають тим тяжким повітрям. Дихає з ними і вчитель...

Гарно, у добрій згоді жив учитель з школярами, та непогано й з батьками. Спершу старий учитель підбурював батьків проти нового вчителя. Але як батьки побачили, що діти швидко навчилися читати, то й не ворогували проти нового вчителя.

І не тільки не ворогували, а навіть закликали до себе. Іноді було озивається який школяр, що батько й мати прохали завтра прийти до їх обідати. Це бувало здебільшого тоді, як різали теля або кололи свиню. І школярі починали вмовляти вчителя:

— Иди, дяденька! То-то мясушка отъешси!

Та на такі пишні обіди вчитель не ходив, а так заходив іноді до знайомих людей.

Іноді доводилось при цьому і з'їсти щось у гостях, але ніколи ніде і чарки в руки не брав. І тим придбав собі великої пошани. Всі люде там пили і пили добре, і кожен би образився на кума, чи на свата, чи просто на гостя, якби той не випив од його чарки, а на вчителя вже не тільки не ображались, а навіть і не подавали йому чарки і тут же хвалили за те, що не п'є, і висловлювали свою повагу.

А волосне начальство вчителя таки не любило. Одно те, що не тільки сам могоричу ніколи не ставив, а навіть не схотів і писаревої горілки випити, як той зайшов до його колись із пляшкою, щоб краще познайомитися. А старшину простісінько вигнав із школи. Це було так. Одного разу п'яний старшина прийшов у школу під час науки і заходився бешкетува-

ти. Учитель сказав йому, щоб ішов геть із школи. Старшина образився і почав лаятися і загрожувати, що він на одну ногу вчителеві стане, а за другу візьме і надвоє його роздере. Мусив учитель узяти кочергу, що стояла біля груби, та й вигнати старшину з школи.

Не подобалося волосним і те, що люде приходили до вчителя порадитися про свої справи, спитати, чи по закону робить волость у тому чи іншому випадкові. І от начальство силкувалося дошкуляти вчителеві. От, наприклад, спершу старшина чи писар згоджувалися одержувати вчителеву платню, буваючи в Змієві. За те вони брали собі пів карбованця. А потім не хотіли одержувати. Не хотіли й коней давати, щоб учитель міг сам у Зміїв поїхати. Дров не привозили вчасно і іншими дрібницями допікали. Одного разу учитель таки поїхав у Зміїв і вернувшись в школу побачив, що в класі лежать купи кожухів, а на дверях до його хати написано, що такого-то «числа и года здесь были и водку пили волостной старшина (прізвище), волостной писарь (прізвище)», ще якісь волосні і лавошник. То начальство пограбувало за податки кожухи і склало їх у волості, а потім само бенкетувало у вчителевій хаті. Сторож переказував, ніби писар казав, що коли учитель не п'є горілки, то хай же хоч понюхає, як вона пахне. І справді в хаті смерділо, як у шинку.

А після того, як учитель вигнав із школи старшину, той посадив у холодну одного п'яницю, наказавши йому продовбати з холодної дірку в школу і з тієї дірки лаяти вчителя. Холодна була через стінку від школи, стінка була тоненька і з кривого дерева, так що держалася більше глиною, ніж деревом, то й легко було її продовбати.

В оповіданні «Непокірний» Грінченко намалював цю сценку, як п'яниця вистромлює голову з холодної в клас і лається.

Було ще одне начальство у Введенському — урядник. Але з тим Грінченко ладнав. Почалася знайомість з того, що урядник одержав од свого начальства секретного папера: треба було подати відомості про вчителя, написавши відповіді на питання. Урядник був малограмотний. Думав він, думав, що з тим папером робити, та й прийшов з ним до вчителя.

— Тут вот про вас спрашивают, так, может, вы сами напишете, а то я мало што понимаю в этом деле.

Ну вчитель і одписав сам. Між іншими питаннями урядник мусив одповісти і на таке: «Способен ли учитель к исполнению своих обязанностей?».

Урядник попросив дозволу приходити до вчителя тоді, як одержуватиме такі папери, в яких він «мало што понимает». І приходив. Іноді ті папери були вчителеві дуже цікаві, і вчитель одписував на їх замість урядника. Через таку допомогу вчителеву урядник і не пристав до волосних у їх ворогуванні проти вчителя.

Поминула зима, скінчився шкільний рік, відбувся екзамен (Грінченко описав його в своєму оповіданні «Екзамен»), і Грінченко поїхав із Введенського. Вернутися туди йому вже не довелося, бо школу було зачинено «за невозможностью вести в ней преподавание». Так було сказано в земській про це постанові. Та школярі не забували свого вчителя. Вони писали йому листи і кликали від себе і від батьків приїхати у Введенське. Пригадую такий уривок з листа: «И как мы, дяденька, читали твое письмо, так мы плакали, што ты не будешь у нас». (Цитую з голови). Учитель їм теж писав і посилав книжок.

Восени Грінченка призначено в другу школу в с. Тройчату, в тому ж таки Зміївському повіті.

III

Школа в с. Тройчатій

Виявилося, що Тройчата теж московське село, і, значить, знову доводилося Грінченкові вчити москальчат. Велика це була йому прикрість, та що мав робити? Мусив коритися долі і знов тішити себе надією, що на майбутню зиму вже, певне, матиме школу в українському селі. А тепер пощастило йому хоч не вчителювати, так жити в українському селі. Трійчата була на межі з Полтавщиною і верстов за 4 чи за 6 од неї було українське село Чунишина, то Грінченко і найняв там собі квартиру та й ходив щодня в школу в Харківщину, а ввечері вертався в Полтавщину. Тройчатська школа була ліпша за Введенську і жити в їй було можна. Бо хоч вода на голову з стелі не лилася і снігу не намітало в хату крізь

нещільні двері. Але хотілося жити серед українців і не хотілося їсти московські «шти», або самому варити собі куліш.

У Чунишиній прийняли його до себе чоловік та жінка, літні вже люде, бездітні. Хата була одна і жили вони в їй усі троє. А часом пожилців більшало, як треба було взяти в хату теля чи ягня. А там кури почали нестися, то треба було їх забирати в хату, а там квочок та гусей треба було підсипати і сажати під полом та під пічку.

Не вельми гарне бувало повітря в хаті, але гарні були господарі — і чоловік, і жінка, — і жили з пожилцем по-сімейному. Грінченко допомагав господареві в роботі, господиня піклувалася про його, як про сина: і нагодує, і сорочку випере, і полатає. Навіть пошила нових дві сорочки з свого полотна.

Грінченко в Чунишиній вчився вкраїнської мови народньої, записував слова, пісні, приказки, вечорами писав вірші, складав «Читанку» (не була надрукована). Як надруковано було його брошурку «Про грім та блискавку», автор заходився читати її своїм старим. Там спочатку згадано, що як гримить грім, то люде кажуть, що то Ілля їздить на небі, але це не так, і грім зовсім не того, що Ілля їздить. Читав автор, а далі й питає, чи розбирають. Старий каже:

— Авжеж! Про Іллю розібрав. Ото ж воно правда, що він по небу їздить, бо і в книжці так написано. А ото, що про якусь машину, так не дуже розберу, до чого воно.

Прикро було молодому авторові почути таку рецензію!

З школярами все йшло добре і батьки не ремствували, а навіть постановили набавити платні вчителеві 80 карб. на рік. Так що вже став він одержувати після Різдва не 10, а 16 кр. і 66 к. на місяць. Волосне начальство дивилося скоса, але на те ж воно й начальство було.

Законовчителем був молодий піп-удівець. Він був атеїст і все намагався говорити з Грінченком «по душе», але Грінченко, пам'ятаючи про Лободовського, своєї душі попові не показував. Може, з тяжкої нудьги то було, але піп дуже впивався горілкою. Одного разу вже по весні пішов батюшка з процесією святити поля. А як верталися, вже посвятивши і добре випивши, і назустріч процесії

задзвонено було в усі дзвони, то батюшка під те веселе дзвоніння заходився танцювати. І чимало він виробляв отакого неподобного, та селяне прощали йому і не жалілися архіреєві, бо він був не здирця. Потім він, здається, таки розстригся.

Знов поминула зима, наступила весна, відбувся в Тройчатській школі екзамен, подібний до того, який був у Введенській, і скінчився шкільний рік. І в Тройчатій Грінченка дуже поважали за те, що нічого не пив.

— Дорогой человек! — казали про його. — Такой всегда во всяком деле справедлив будет, потому что на водку не позарится.

І от же сільські вчителі не розуміли свого становища і здебільшого пили добре, а поясняли це тим, що «скучно, общества порядочного нет».

Не пригадаю, чи це було в Тройчатій чи ще у Введенському. Уже по весні zostалась волость без писаря і не було де взяти його зараз. Попрохали Грінченка побути кілька день, поки знайдуть, і він згодився, бо цікавий був познайомитися з волосними справами. Писарювати йому довелося кілька тижнів і «общество» було страшно задоволене з його, бо справи робилися швидко і не треба було становити могоричі не тільки в волості, а і в суді волосному. «Общество» дуже прохало Грінченка кинути вчителювання і стати за писаря, давали гарну платню:

— Потому што ты дорогой человек. Главное дело — водки не лакаешь и потому все делаешь скоро и справедливо, не за могорыч, а по совести.

Як Грінченко категорично відмовився від писарювання, то причепилися з іншим:

— Волость нам посчитай! Общество просит, потому што ты справедливо считаешь.

Але і «волость считать» Грінченко зрікся, бо не мав на те права.

«Общество» журилось, а волосним, певне, полегшало на душі, як виїхав він із села.

IV

Школа в Олексіївці в Харківщині

Улітку р. 1883-го у Змієві відбулися педагогічні курси для вчителів із усієї Харківщини (по кілька душ з повіту). Керував курсами інспектор народних шкіл Іван Якович Литвинов. То була гарна людина і винятковий інспектор серед тих монстрів, які тоді правили за інспекторів. З'їхалося на курси душ десятків коло восьми. З їх учителів була четверта частина, решта — вчительки. Був на курсах і Грінченко. З перших же днів учительство поділилося на гуртки. З півтора десятка вчителів та кілька вчительок об'єдналися в гуртки картярські і щодня, після роботи на курсах, гуляли в карти та пили пиво. Грінченко згуртував біля себе сім учительок та два вчителі (опріче його самого). Ці сходилися після курсів у Мосьпанчиному садку (у Мосьпанки жило 4 вчительки) і там трохи говорили про справи педагогічні, а багато більше про справу українську і читали українські книжки, що привіз із собою Грінченко. Наприкінці у гурткові цьому лишилося тільки четверо: Грінченко, ще один учитель та дві вчительки, а останні занудилися нецікавими розмовами та читанням. Частина вчительок «баршинствували», познайомившись із зміївськими «кавалерами». Ну а про решту не знаю, що вони робили, на що вживали час, вільний од курсів.

Грінченко відразу визначився серед учительства своїм знанням педагогічних справ і вмінням говорити. На курси приїздив директор шкіл народних Жайворонков і звернув свою увагу на Грінченка. Наслідком було те, що він настановив Грінченка другим учителем у двохкласову школу в с. Олексіївці Зміївського повіту, хоча Грінченко і не мав права бути вчителем у двохкласовій школі.

І знову доля не була ласкава до Грінченка, бо Олексіївка село московське. Третя школа за третій рік учителювання і всі три московські. І це тому, хто так прагнув працювати для українського народу і серед його. Та все складалося так, що мусив коритися долі і їхати знову до москальчат.

В ті часи вчителювати в двохкласовій школі було неприємно, бо вчителі в таких школах не мирили один з одним. Бувало їх зви-

чайно два: завідуючий школою і просто вчитель. І платню, і права мали вони однакові, але завідуючий був господар у школі: наймав сторожа, купував дрова, світло, писав папери до начальства. Здається, пишатися не було чим, але завідуючий завсігди силкувався показати другому вчителеві свою зверхність, а той гнівався і огризався. Вчителювали по таких школах звичайно ті, що скінчили вчительську семінарію. А з учительських семінарій дуже-дуже мало виходило шерстюків. Переважно вчилися в учительських семінаріях ті, що скінчили двохкласову школу, себто мужицькі діти. Семінарія давала педагогічні ухватки, але освіту загальну давала дуже невелику. А семінаристи того не розуміли і освітою своєю дуже пишалися, а надто тим, що вони «изучали психологию». (В якомусь підручникові на 16-тьох сторінках справді писано було про психологію). Вони були всі, мабуть, москвофіли і дуже дбали про те, щоб і мовою, і одежою якомога дужче відрізнитися від селянина. Начіплювали навіть кокарди. Взагалі були великі задаваки. І як же б то такі добродії могли — один не виявляти своєї зверхності, а другий — не помічати її. Ніколи в світі не могли і гризлися. А тим часом у однокласових школах учитель з помічниками чи помічницями жили здебільшого добре і сварки серед їх були не загальним з'явищем, а винятком. Мабуть, так було через те, що по однокласових школах учителювали не великовчені психологи-семінаристи з учительської семінарії, а звичайні собі люде.

Школа в Олексіївці була за селом на шпилі — гарний мурований будинок з мезоніном. Унизу були класи, бібліотека, малесенька хатинка, де жив законовчитель, і кухня; в мезоніні були квартири двох учителів. Дивна річ! Будуючи школи, завсігди наче спеціально дбали про те, щоб для вчительської хати дати місця якнайменше, нікому, мабуть, і на думку не спадало, що вчитель може мати сім'ю і що навіть для його вчительській праці погано буде, якщо він не матиме собі хати окремої від сім'ї. От і в Олексіївській школі учителям збудовано було по одній хатинці в мезоніні. Тим часом, якби замість мезоніну зроблено було цілий другий поверх, то вчителі мали б порядні помешкання. Правда, що тоді сходило б більше дров, а вчитель не така персона, щоб на його дрова витрачати.

Гарно було те, що при школі було три десятини саду.

Законовчителем в Олексіївській школі був великорос, що скінчив духовну семінарію, здається, в Тулі. Попом він ще не хотів бути, а приїхав на Україну, бо в Харківщині попував сестрин чоловік, і опинився законовчителем у цій школі, і жив у їй уже другий рік. Як приїхав Грінченко, то застав, що законовчитель і завідуючий і не розмовляють навіть, так посварилися. Завідуючий був таки нерозумний і дуже пишався своїм становищем та дбав про його недоторканість. Законовчитель був розумний і дотепний на жарти. Одного разу він призвів завідуючого сказати, що він забороняє йому не тільки говорити, але й думати про його. Завідуючий ходив підслухувати під дверима і до законовчителя, і до Грінченка; і як його на тому зловили, то сказав, що він це повинен робити «по долгу служби», бо треба ж йому знати, з ким він має діло. Ну як же його було по-товариському жити з таким суб'єктом! З лютого і я стала жити в Олексіївській школі, але хоча двері з наших кватир виходили в один коридор, та ми для годиться раз пішли до їх, а вони «віддали нам візиту», та вже більш і не ходили одні до одних, бо жінка в його була така ж, як і він; і не тільки нецікаво, а просто неприємно було з ними.

З матеріального боку в Олексіївській школі було ліпше, і платня була 330 карб. на рік (правда, потім за ці гроші мусило жити вже двоє), хата своя і класи були ясні, чисті і теплі, книжок, паперу і т. д. ставало на всіх, але на цьому все ліпше і обмежувалося. А для душі ліпшого нічого не було, та, може, навіть було гірше, ніж у двох перших школах, бо хоча під одним дахом жили люде, товариші в роботі шкільній, та з їми не тільки не можна було говорити про українські справи, їх навіть треба було берегтися, щоб вони не побачили української книжки, українського рукопису. А вберегтися і в хаті було все ж трудно. До того ще доводилося посилати і одержувати пакунки з книжками та рукописами, чимало посилати листів рекомендованих. Поштмейстер, приятель завідуючого, звернув на це увагу і казав:

— Думаєте, що як рекомендованим посилаєте, так ніхто й не знатиме, що в листі. Та як схочу довідатися, то зроблю так, наче

лист загинув і заплачу за те десять карбованців, а лист прочитаю. Так саме і з пакунком можу зробити.

І очевидячки, завідуючий таки довідався про дещо, бо як приїхав у школу інспектор Литвинов, то на самоті сказав Грінченкові, щоб був обережніший. А якби інспектором був не Литвинов, то вийшло б, може, так, як з Лободовським, або з однією вчителькою, в якій інспектор, зайшовши в її хату і пославши її в клас по якусь книжку, витяг з-під подушки дві чи три книжки українські і відняв у неї право вчителювати.

Самотність серед людей ще тяжча, ніж самотність без людей. Так і Грінченкові самотність в Олексіївській школі була тяжча, ніж самотність у Введенському.

Школярі тут були теж іншого типу. Олексіївка була велике торгове село. Там жили багаті купці, що скуповували хліб і одсилали на південь. Коло їх «комерції» крутилося багато всякого люду, який тільки й говорив, тільки й марив про «комерцію». Вчилися діти переважно купців та отих їх прихвостнів. Та й хлібороби там були інші, теж зацікавлені «комерцією», і діти їх уже не були звичайні сільські діти. Правда, відносини й з ними були гарні, навіть теплі. Але все ж таки вони були москальчата, а душа все дужче рвалася до українських дітей.

Мабуть, ніде не жили вчителі двокласової школи так мирно, як тієї зими в Олексіївці, бо хоча не приятелювали, та й сварок не було, бо Грінченко аж ніяк не узурпував прав завідуючого і залюбки залишав йому всю «полноту влади». Законовчитель теж пристав на те, що не варто заводитися, і в школі було тихо. Та мабуть чи не це й нашкодило Грінченкові, мабуть чи не це й призвело до того, що на рік йому довелося пережити дуже тяжку зиму і навіть на якийсь час зовсім покинути вчителювання.

На екзамен приїхав Литвинов. Грінченкові учні поздавали всі іспити дуже добре. Литвинов зайшов до нас у хату ніби подякувати за працю, але, мабуть, догадувався, що Грінченкові хочеться поговорити з ним на самоті. І справді Грінченко попросив привести його в українське село. Обіцяв подумати.

Законовчитель на літо поїхав до сестри. Завідуючий виправив жінку до родичів, а сам сидить у своїй хаті; ми живемо здебіль-

шого в садку і дожидаємо наслідків «думання» інспекторового, бо zostаватися в Олексіївці дуже не хочеться.

Нарешті прийшов наказ од директора Жаворонкова приїхати до його в Харків. Поїхав Грінченко і почув, що Жаворонков вирішив настановити його завідуючим у двохкласову школу в Нижній Сироватці Сумського повіту. І розповів, що справи в тій школі стоять так. У Нижній Сироватці єсть піп отець Олександр Лавденков. Він законовчителем у тій школі, але хоче бути завідуючим. Через те виживає звідти вчителів і пише на їх доноси. За шість років, відколи школа існує, там перебувало вже 14 учителів.

Грінченко каже, що в такому разі треба зробити Лавденкова завідуючим, то він тоді заспокоїться і не займатиме вчителів.

Жаворонков засміявся:

— Так можна говорити тільки не знаючи Лавденкова. Бувши я в Нижній Сироватці, ночував у його і бачив його в сім'ї. Дочки-вчительки і син-студент не сміють при йому сісти без дозволу, не сміють самі починати розмову, а на свою матушку він при мені так кричав за якусь дурницю, що вона розплакалась.

— То нащо ж ви мене туди посилаєте? Я не хочу туди їхати.

— Мусите їхати, бо іншої школи я вам не дам, а з Олексіївки ви самі хотіли перевестися.

— То я зостануся в Олексіївці.

— Ні, вже тепер не зостанетеся. Я певен, що ви саме той, кого треба послати в Нижню Сироватку, щоб там нарешті дійшло до ладу. І іншої школи я вам не дам.

От і вийшло, що Грінченкові пошкодило те, що він не сварився з завідуючим в Олексіївці.

Довелося згодитися, бо таки й не було іншого виходу. Правда, можна було кинути вчителювання, так же вабила школа в українському селі.

Довелося попрощатися з Олексіївкою та їхати аж у Нижню Сироватку.

За 4-й рік учителювання 4-та школа!

V

Школа в Нижній Сироватці

Приїхали ми в Нижню Сироватку 14 вересня 1884 року, саме на Здвиження. Між вокзалом і селом на вигоні стояла церква. Візник сказав, що її нещодавно збудував Харитоненко, бо він був родом із Сироватки. А знаючи, що ми їдемо в школу, розповів і про школу, що школа в їх перше була невелика, а оце торік перебудував її своїм коштом на велику їх таки земляк Косик, що був у Харитоненка за управителя.

Незабаром доїхали до школи. Шкільна садиба була крайня од вигону в тій перії: десятина землі, обсаджена в середині навкруги молодими деревцями в два ряди. Сама школа — справді велика — стояла трохи відступивши від ulиці.

В школі застали вчителя Шерстюка (це не родич Григорієві Пилиповичу Шерстюкові) і сторожа з жінкою. Вчитель запрохав нас до себе випити з дороги чаю. Причепурившись, пішли до його. На столі серед чайного посуду стояла пляшка горілки. Учитель почав частувати горілкою, Грінченко сказав, що не п'є. Учитель здивувався вельми і спитав:

— А давно вчителюєте?

— Четвертий рік.

— І за три роки не навчилися пити?

— Не навчився.

— Ну, тут навчитесь!

Розповів, що в Сироватку приїхав учителювати після Різдва, а тепер приїхав тільки на короткий час, тижнів на два, бо кидає вчителювання і йде на диякона, так саме, як і завідуючий Яновський. Тому тепер добре жити, а стане попом, то ще ліпше буде.

— Утечу від цього чорта, щоб і не бачити його, і не чути про його.

— Від якого чорта?

— А от побачите, від якого.

Поки ми пили чай, приїхав до Шерстюка знайомий учитель, теж «учительський семінарист». Про його пригадую, що як Шерстюк познайомив його з «новим завідуючим», то він сказав:

— А, новая жертва!

А потім, як розмовляли про Тургенєва, сказав, що йому подобається у Тургенєва «твердость речи». Що він цим хотів сказати, ми так і не зрозуміли. Взагалі робив враження неосвіченої людини.

Після чаю учителі заходилися грати на скрипки, а ми пішли дивитися на школу. Два дуже великі класи, третій малий для за-коновчителя, величезний коридор, учительська і три квартири по дві світлиці для вчителів, переділені коридором. Хати всі високі, ясні, вікна великі. Тільки в класах і в великому коридорі помос-ти були не пофарбовані. Витратив Косик десятки тисяч на школу і пошкодував витратити ще зовсім небагато, щоб пофарбувати помости. Внизу було дві кузні і велика майстерня, бо хлопців уче-но шити чоботи.

У малому класі лежала чимала купа драних книжок. Сто-рож пояснив, що вчителі зараз по екзамєні повиїздили, а хлопці потім приносили книжки та й скидали на купу. До-дав, що і в дровникові теж єсть багато книжок, що торік хлоп-ці «здавали».

— Та ще стане книжок: Косик багато наслав!

Уже ці драні книжки свідчили, що вчителі тут не дуже пиль-нували свого діла і що доведеться попоморочитися з школярами.

Другого чи третього дня приїхав попередній завідуючий зда-вати школу. Умовилися почати це другого дня, а того дня Шер-стюк і Яновський збиралися йти до свого приятеля, що був упра-вителем чийогось маєтку і жив край Сироватки. Почали й нас запрохувати.

— Ходіть, не пошкодуєте! Він француз, а жінка тутешня, так собі простенька людина.

Ми порадилися: француз, може, бібліотеку французьку має... У всякому разі цікаво познайомитися з французом. Згодилися.

Іти довелося далеченько, аж за село. Поки дійшли, почався дощ.

— Дарма, — кажуть учителі, — звідти нас привезуть.

Прийшли. Зустрічає нас господар — здоровенний рудий чо-лов'яга у заязозеній куртці, з рота висить здорова люлька. Вия-вилось потім, що він не француз, а бельгієць.

Він вельми зрадів гостям, що й висловив, не випускаючи люльки з рота. Потім прочинив двері в другу хату і гукнув жінці, що прийшли дорогі гості. За кілька хвилин увійшла в хату го-сподиня, несучи в одній руці тарілку з нарізаною паляницею, а в другій штоф, справжній зелений штоф горілки і чарки. Поста-вила на стіл, привіталася, попросила випити з дороги, сказала, що скоро буде чай і вечеря, і зникла.

І почалося!

Господи, як вони пили!.. Курили й пили, курили й пили, не перестаючи. І плювали.

Господиня справді не забарилася принести і вечерю, і чай; та мусила принести й другий штоф, бо той уже випили. На вече-рю принесла вона повен великий полумисок нарізаної смаженої свинини і другий полумисок смаженої картоплі. Коло свинини заходилися так саме, як і коло горілки. Господиня попрохала мене наливати чай, а сама пішла класти дітей спати. Грінченко таки поспитав у «француза», чи єсть у його французькі книжки. Той навіть не розібрав спершу, про що йдеться, а потім зареготав і сказав:

— На чорта вони мені здались!

Спершу хоч мирно було, а потім чогось учителі засварили-ся і почали докоряти один одному. І нарешті Яновський сказав Шерстюкові, що він тільки «из уважения к присутствующей даме не назовет его полностью так, как он того заслуживает, а скажет только начальные буквы, и уж, конечно, и сам Шерстюк, и при-сутствующие мужчины догадаются, о чем он говорит»...

Пішла я до господині і прошу її дати коня, щоб нам поїхати додому. Кажу, що ми б уже давно пішли пішки, так же надворі поночі, а ми зовсім не знаємо дороги.

Господиня поцілувала мене і каже:

— Попались ви, бідні! Я бачила, що ваш чоловік не п'є. За-раз звелю запрягти коня, та не знаю, чи схочуть же ті двоє їхати, може, ще не понапивались.

— То нехай застаються, — кажу, — а ми поїдем.

Але вони не zostалися і довелося їхати вчотириох. Надворі поночі аж чорно, дощ іде і кінь шльопає по калюжах. Ті двоє все

сперечаються і нарешті Яновський зіпхнув Шерстюка з воза, сказавши:

— Отам твоє місце, свиня!

Це було вже недалеко від школи і скоро після нас Шерстюк причвалав.

Другого дня вчителі наші наче й не лаялися напередодні, так любенько один з одним розмовляють. Удень Яновський здавав школу, а над вечір радяться, куди йти: чи до писаря, чи до урядника, і нас закликають. Та з нас досить уже було і вчорашнього «француза».

У неділю законовчитель закликав нас після служби до себе. Був він здоровий, огрядний чоловік з похмурим недобрим поглядом. Дома була матушка і одна дочка-вчителька — немолода вже.

З батюшкою прийшли ще якісь люде — не пам'ятаю хто. На столі був чай, усяка їжа і кілька графинчиків. Батюшку неприємно вразило, що новий завідуючий анічогісінько не п'є. Може, з того пересердя він напався на матушку за те, що оселедці приправлено не так як треба. І напався так, що кричав на неї. Виходило, що Жаворонков правду казав, бо й дочка сиділа як у рот води набравши.

Це вперше та і востаннє гостювали ми в Лавденкова. Матушка приходила запрохувати, бо, мабуть, батюшка таки мав надію привернути Грінченка коли не до горілки, то спершу хоч до наливки, але ми чимсь відмоглися того разу, відмоглися й другого і нарешті нас не стали запрохувати.

Удень Яновський здавав школу уже помалу, бо все йому ніколи було, а вечорами вдвох із Шерстюком ходили то на вокзал до залізничників, то до в'язниці чи до лавошника, пиячили там і грали в карти, а другого дня хвалилися, що дуже добре було в гостях, дивувалися, що Грінченко не хоче з ними ходити, і прокукували, що навчиться і пити, і по гостях ходити.

Нарешті передача школи дійшла до краю, Яновський поїхав і незабаром почалося вчиття. Школярів було багато, більш як півтори сотні. Знаннів мали вони небагато і були недисциplinовані. Себто вчителів вони боялися і при їх поводитися тихо,

але аби тільки zostалися без учителя, зараз у класі починалось бешкетування. І таке їх поведіння було зовсім зрозуміле, коли пригадати, що вчителі в їх мінялися дуже часто і любили гостювати у «француза», в урядника і т. ін. і приходили в клас люті з похмілля. А бувало й таке: школярі вже сходяться в школу і бачуть, що вчителя ведуть попід руки з вокзалу в школу, бо він з залізничниками гуляв у карти і пиячив усю ніч, а потім уже не може сам іти і його доводиться вести. Приводять до сходів; він опинаяється і звести його не можна. Тоді беруть і несуть, а школярі допомагають. Або іде вчитель вигоном, а там пасеться спутана конячка. І Господь те відає, через віщо йому здалося, що кінський хвіст — то його скрипка. Ухопив конячку за хвіст однією рукою, а другою водить по хвосту, наче грає на скрипці. Конячка й хвицнула його таки добре; гаразд, що хоч непідкована була.

Багато чого знали школярі про своїх учителів і через те могли тільки боятися їх, але поважати не могли. Коли бачили вчителів кулак, то й були тихенькі, а скоро кулак зникав з очей, то ставали зараз же шибениками.

Як почалося вчиття, то Шерстюк через кілька днів поїхав, а новий не приїхав і вся школа zostалась на самому Грінченкові, бо законовчитель забирав потрібну йому групу школярів в окремий клас, а Грінченкові доводилось бути самому на два класи. Це важко було б і з дисциплінованими школярами, а сировацьких школярів ще треба було привчити до шкільної дисципліни. Правда, було зо два чи зо три стипендіати. Це такі школярі, що скінчили цюю ж таки школу і мали ще зиму ходити в школу, допомагати вчителю і таким чином привчатися до вчителювання, а потім уже їхати земськими стипендіатами в учительську семінарію. Та з стипендіатів не було ніякої помочі, бо доручити їм учити школярів не можна було, а коли вони zostавалися в класі пильнувати порядку, то школярі їх не слухали. Я в клас не могла ходити, бо не мала на те законного права, а робити беззаконство не можна було, бо то була б вода на млин Лавденкову. І вся моя допомога була в тому, що я в своїй хаті переглядала школярські зшитки.

Нарешті і з дисципліною дійшло до ладу, і Грінченко міг бути певен, що коли він працює з школярами в одному класі, то в другому — сидять тихо і роблять загадану роботу. Пригадується мені тільки одне бісеня з другої групи, якого ніяк не можна було кидати в класі без учителя, і його Грінченко тоді приводив до мене. Тут він сидів, писав або вчив, що було звелено. Питаю в його:

— Ну, чому ти не сидиш у класі тихо і не мовчиш? Мабуть же сміються з тебе хлопці, що тебе сюди Борис Дмитрович одсилає?

— Сміються, дражнять. Так я й сам не знаю, чого я не всиджу тихо і не вчитаю.

— Та тут же сидиш тихо і пишеш мовчки.

— Е, так тут хлопців нема, тільки ви самі.

Та таки й цього невстрійливого хлопця пощастило вкоськати і вже можна було не приводити його до мене, а новий учитель усе не їхав.

Нарешті, мабуть чи не в кінці листопаду прибув. Худий, з довгою чорною бородою і з божевільними очима. На прізвище Стрижаків. Дивними здались нам його розмова, його поведіння, навіть рухи. Виявилося скоро, що він п'яниця і що Лавденкову не треба привчати його до пияцтва, а треба тільки встигати наливати чарку.

Покіль не було Стрижаків, заоновчитель поводився коректно. Не було з ним у Грінченка приятелювання, та не було й сварок. Але як приїхав Стрижаків, та Лавденков побачив, що може мати в йому покірного спільника, то й почав випускати свої кігті. До Різдва було ще таки досить спокійно, а по Різдві стався вибух.

Сторож шкільний був негарний: недбало робив свою роботу, погано поводився з школярами і виявилося, що навіть бив, крав спершу потроху, а потім одразу вкрав пів сажня дров і вночі одвіз до батька. Довелося взяти іншого, а цього звільнити. Сторож іти з школи не хотів, сказав, що його звільнити може тільки батюшка і навіть приніс од Лавденкова листа в цій справі. Але Грінченко сторожа таки звільнив і взяв іншого, а Лавденков порадив звільненому сторожеві показати прохання до судді, щоб Грінченко або

зоставив його в школі, або щоб заплатив йому платню до кінця року і його жінці (його жінка нам варила, і ми їй за те платили). Сам Лавденков і прохання написав. Та сторож позов свій програв, бо суддя визнав, що на підставі писаної умови Грінченко мав право звільнити сторожа. Подалися Лавденков з сторожем у «съезд мировых судей», але й з тим не пощастило. Потім виявилося, що сторож був Лавденковим шпигом у школі, через те Лавденков так і обстоював за його. Який це був лютий чоловік, той Лавденков! Лютий дома, лютий у школі, лютий з парафіянами. Про його просто страхіття розповідали люди. Запевне в тому було дуже багато неправди, але запевне була й правда. Між іншим, склали про його й таку побрехеньку. Ходив він після Водохреща з хрестом на хуторах, і одна жінка не дала йому сала, сказала:

— Дуже змерзлося, не вдеру.

Батюшка сказав:

— Ну знатимеш же ти сало!

І як принесли хрестити сина тієї жінки, то він дав йому ймення: «Невдерисало».

Казали, що він не вірить у Бога, і то була правда, бо він був атеїст.

Моя хата була поруч з учительською, то мені чути було, як він в учительській сапає з лютості. Ні до чого серйозного причепитися не було змоги, то починається хоч таке:

— Господин заведующий, мы должны записывать в журнал, а перо никуда не годится, — страшно сапаючи, реве по-ведмежому Лавденков.

— Да, да, ужасно плохое перо, совсем невозможно им писать, — підталдикує Стрижаків.

— Да вот же стоит коробка с перьями; если это перо плохо, то можно же вставить новое.

— Да, но ведь это ваша обязанность — следить за порядком, вы на то заведующий. И вы не имеете права заставлять нас делать вашу работу, — уже репетує Лавденков.

Або таке:

— Господин заведующий, мне сейчас собака в школьном дворе чуть рясую не изорвала. Что же у нас сторож делает? За-

чем он допускает собак в школьный двор? Ведь дети пострадать могут.

— Детям эти собаки ничуть не опасны. А сторож не может вечно ходить с дубиной и не допускать собак в школьный двор.

— Но ведь вы заведующий и обязаны следить за порядком в школе и в школьном дворе, — репетує Лавденков, а Стрижаков і собі озивається.

— Я тоже должен сказать вам, Борис Дмитриевич, что на днях собака испугала меня и именно в школьном дворе; поэтому со своей стороны покорнейше просил бы вас принять меры к тому, чтобы собак в школьном дворе не было.

— Я совершенно лишен возможности исполнить вашу просьбу, Михаил Прокофьевич, если вы не укажете мне способа, которым я мог бы воспрепятствовать собакам прыгать в школьный двор через низенькую решетку.

— При желании исполнять свои обязанности всего можно достичь, — реве Лавденков.

І підхожі до цих розмови бували щоразу, як Лавденков приходив у школу.

Одного разу якось так сталося, що два стипендіати були самі в класі, мабуть, прийшли раніше за інших, а може, ночували в школі. В одного з їх зник із торби хліб, і він сказав другому, що то він украв. Той почав виправлятися, а перший каже:

— Нас же двое тільки було, хто ж міг украсти? Хіба він, дурень ти! І показав на царський портрет.

— А, так ти царя дурнем лаєш!..

— Не царя, а тебе.

В класі вже були школярі і почалося:

— Він царя лаяв!

А в ті часи просто якась пошесть була на обвинувачення в тому, що той чи та лаяли царя. Був, наприклад, такий випадок, що солдат, лаючися з бабою, показав на свої гудзики і, щоб довести, яка він велика персона, спитав:

— Бачиш це? Знаєш, хто мені їх почепив?

А баба йому:

— Та, мабуть, такий же дурень, як і ти.

— Дурень?! Мені їх цар почепив, а ти на царя кажеш «дурень». І бабі довелося побувати в прокурора. І підхожих випадків було дуже багато.

Ото ж і в школі загули школярі:

— Царя лаяв! Царя лаяв!

Вияснено їм, що царя не лаяно, і справа ніби й скінчилася на тому. Та, на лихо, довідався про подію Лавденков і повідомив про неї прокурорський надзор у Сумах. Викликано було в Суми Грінченка і обох хлопців, і насилу пощастило довести, що хлопець не царя лаяв.

Грінченко школярів не карав і «без обіду» не залишав. Лавденков спробував залишити «без обіду» тих школярів, про яких думав, що вони Грінченкові улюбленці. Він зробив це так: забрав у хлопців хліб ще під час лекції і звелів після вчиття прийти до його. У себе він продержав їх голодними до вечора, при чому хлопці мусили дивитися, як батюшці з матушкою подають обіда, то і їм, звісно, ще дужче хотілося їсти. Школярі просто від Лавденкова прийшли в школу і розповіли про свою пригоду. Як тільки Лавденков прийшов у школу, Грінченко сказав йому, що не дозволить так знущатися з дітей. Розмова була дуже гостра, і Лавденков мусив скоритися, але не забарився помститися.

Вчився в школі школяр, теж «улюбленець» Грінченків, з дуже бідної сім'ї, такої бідної, що саму картоплю їли, бо хліба не було. Батька його помилково, як потім виявилось, присуджено було на три роки в арештанські роти. Мати бідувала сама з дітьми. Хлопець минулого року скінчив перший клас і тепер учився в другому, себто в четвертій групі. Але сталося так, що мусив покинути школу, бо зовсім мав виїхати з Сироватки чи в найми, чи якогось ремесла вчитися — не пам'ятаю. І він прохав видати йому свідоцтво, що він скінчив перший клас, бо воно потрібне йому, як доведеться відбувати солдатчину. Свідоцтво було написане, та дати його хлопцеві не можна було, бо Лавденков не хотів підписувати, не підписував і Стрижаков.

— Я имею веские причины и Михаил Прокофьевич соглашается со мной, — поясняв Лавденков своє небажання підписати свідоцтво.

— Скажите и мне ваши причины.

— Не желаю.

І нічогосінько не можна було зробити: не підписують і годі! Вже й мати хлопцева благала його — не підписує.

Хлопець пожалівся директорові, що йому школа не видає свідоцтва, і директор прислав у школу його скаргу і наказ видати свідоцтво або написати йому, через віщо школа свідоцтва не видає. Тоді свідоцтво було підписане, але Лавденков покликав до себе школяреву матір нещасну, змучену журбою та тяжким життям, і сказав їй, що вона страшна грішниця, бо дозволила синові своєму жалітися на батьошку, що за те вона неминуче буде в пеклі і чорти страшно мучитимуть її. Він так налякав її тими страшними пекельними муками, що поки вона дійшла додому, то вже здалося їй, що чорти ось-ось прийдуть по її душу. А на кого ж дрібні діти зостануться? Батька нема та й матері не буде. То нехай же вони повмирають, поки ще малі і душечки в їх янгольські. Нехай молять Бога, щоб простив їй тяжкий гріх та визволив душу її з пекла. Прийшла додому і заходилася в'язати двох малих дітей, щоб потім порізати. Старші хлопці полякались, покликали людей. Довелося її зв'язати, а потім одвезти в божевільню в Суми. На щастя дітям не зосталась вона божевільна, видужала.

І тепер моторошно стає, як пригадуєш, що доводилося переживати через Лавденкова. А тоді ж як було!.. І це ж тут тільки малесенька частина того, що було, бо не щоденник пишу. Та й позабувалося вже багато.

Перше ніж перейду до того, як жилося нам із Стрижаковим, розповім, як приїздив у школу земський інспектор шкіл народніх Бойков. Сумське земство довго і вперто допоминалося собі земського інспектора і одержало Бойкова. Приїхав він з вокзалу до лавошника (лавошник жив біля школи) і, мабуть, розпитався там про вчителів, бо інспектори любили так робити. Белокопитов навіть казав, що він як приїздить у село, то зараз іде до лавошника або в заїзд, там розпитується про вчителя і тоді вже «с готовым мнением» іде в школу. То, може, і Бойков так зробив. Як він прийшов у школу, то вже вчиття скінчилося.

Прийшов, познайомилися, посідали в учительській: інспектор по один бік столу, Грінченко по другий. Інспектор сперся головою на руку і почав дивитися на Грінченка, Грінченко почав дивитися на інспектора. І пригадалося Грінченкові, як було ще дітьми отак з ким-небудь дивлються одне на одного, хто кого «передивиться» і довше не засміється. І тепер довелося стримуватися, щоб не засміятися. Нарешті інспектор загомонів. Розмова була недовга, сказав, що завтра прийде подивитися, як іде вчиття, і «обревізує» грошеву скриньку і «делопроизводство». Вчителя другого тоді ще не було, з Лавденковим було ще тихо, гроші в скриньці були цілі, папери попідшивані, відповідали школярі непогано. Ніяких уваг не зробив інспектор, сказав, що все гаразд. Але вийшовши в роздягальню, таки знайшов до чого причепитися. Круг усієї великої дуже роздягальні поприбивано було дощечки з дерев'яними кілочками і над кілочками фарбою намальовано було номери. Кожен школяр чіпляв свою одягу на свій кілочок. Інспекторові не сподобались дерев'яні вішалки, і він звелів, щоб неодмінно замість дерев'яних зроблено було вішалки металеві. Де взяти на їх гроші — не сказав.

Вертаюся до Стрижакова. Він і приїхав уже п'яницею. А як почав ходити в гості та заходився біля його Лавденков, то допився до того, що стали йому чорти ввижатися. Поки ще Лавденков не опанував був ним зовсім, то він було іноді заходить до нас і часом жаліється:

— Прокидаюся вночі, а біля мене мужик лежить; думаю, де він тут узвся? Придивляюсь, аж то не мужик, а чорт.

Або:

— Чи вони і в вашій квартирі живуть?

— Хто?

— Чорти. Я цю ніч у себе знову двох бачив. І кудю вони влазять? Двері замикаю і дірочку од ключа затуляю, а от же налазять. А хочу застрелить, так тільки візьмусь за рушницю, а він десь дінеться.

Рушниця набита в його висіла над ліжком, і він мало не вбив сторожа, бо подумав, що то чорт.

Потім відносини стали такі, що не тільки не став він до нас ходити, а ми стали замикатися в квартирі своїй, щоб він бува не вскочив та не перелякав дитини. Здавалося йому, що всі його «преследуют» і не тільки живі істоти, а й неживі речі. Коридор у нас був спільний, і хтось із нас поставив калоші в коридорі біля своїх дверей. Іде Стрижаков, побачив калоші, як закричить, що калоші ті його «преследуют», як зачав їх копати ногами, аж поки викинув геть у двір. Тоді, збувшись ворога, іде і, тріумфуючи, вигукує:

— Вот так их! Вот так их! А то всякая дрянь преследует меня!

Приходить сторож і говорить дуже серйозно, бо Стрижаков стоїть під дверима:

— Михайло Прокопович веліли спитати, нащо ви забрали собі більші хати і кухню? Вони теж хочуть жити у більших хатах і мати кухню.

— Скажіть Михайлові Прокоповичу, що коли йому мало тих хат, у яких він живе, то поруч із його квартирою — порожня вчительська квартира, він може і в їй жити. А кухня у нас з ним умісна: коли йому що треба в їй робити, то він завжди може туди приходити, бо кухня не замикається.

Стрижаков регоче під дверима.

Завів він собі двоє цуценят і заводив з ними страшний гармидер: усе вчив їх робити всякі штуки або примушував їсти щось таке, чого собаки їсти ніяк не можуть: сиру картоплю, цибулю тощо. Була вже весна, то він редиски задля їх насявав.

Одного разу кричить:

— Сторож, мий у мене помости!

Це він побачив, що сторож вийшов од нас з відром, помивши помости. Сторож відповідає, що вже помости в його помиті.

— Коли ж ти їх мив?

— Тоді, як ви в класі були.

— А, так! То я ж докажу тобі, що ти їх не мив.

Ухопив цуценят, вибавив їх у дворі, приніс у хату, намазав ними помости.

— А що, вимиті помости? Тепер мий!

Сидить він край одчиненого вікна, п'є чай і кидає хліб собакам. Потім націджує з самовару окропу і лле на собак. Собаки вищать, а Стрижаков регоче.

Діти граються на вигоні. Стрижаков стоїть біля огорожі і кличе дітей:

— Ідіть сюди, сахарю дам!

Діти несміливо підходять.

— Ну, роззявляйте роти!

Роззявляють. Він кида їм у роти по маленькій грудочці сахарю і велить зараз же їсти. Діти похрумали сахарь, дуже раді.

— Дати ще?

— Дайте.

— Роззявляйте роти!

Роззявляють. Кидає кому сахарю, кому крейди. Ті, що почали жувати крейду, плюють і плачуть.

Стрижаков регоче.

Другого чи третього дня знову кличе дітей.

— Хотите сахарю?

— Хотемо.

— Роззявляйте роти!

Діти похрумали сахарь.

— А тепер хочете махарю?

— Якого? Крейди?

— Ні, не крейди, а махарю. Він солодший за сахарь. Хотите?

— Хотемо.

Замахується і б'є одного, другого:

— Оце вам махарь.

Діти розбігаються, побиті плачуть. Стрижаков регоче.

Приходить сторож і каже:

— Наш Михайло Прокопович уже, мабуть, дійшов.

— А що там з ним?

— Поскидав із себе геть чисто все, поставляв стільці серед хати і стрибає через їх.

Сам регоче та вигукує, а собачата гавкотять та стрибають біля його.

А напиватися почав так, що разів зо два ночував під школою.

Лягаючи він на ліжку, становив біля себе пляшку з горілкою. Якось уночі не стало в його горілки. Пішов до сторожа, благав, навіть плакав, щоб той пішов у шинок по горілку. (Тоді монополії ще не було.) Шинок був біля школи недалеко, сторож пішов і таки добув горілки. Але таке вночішнє добування горілки довелося припинити, бо це вже зовсім скандально було, що шкільний сторож добувається вночі до шинку по горілку вчителеві.

І отак аж до самого екзамену, що був, мабуть, десь у травні, тяглося невимовно тяжке вчителювання Грінченкове у Сироватській школі з щоденними прикростями або від самого Стрижакова, або від його і від Лавденкова. Вирішили ми дотерпіти цієї зими, а на другу вже тут не zostаватися. Бо тут навіть із селянами не можна було зазнайомитися добре, знайомих у нас серед їх було небагато, бо Лавденкове око добре пильнувало нас, а шлях до прокурора і до жандармів був йому добре відомий.

На екзамен Стрижаков закликав знайомого вчителя з Верхньої Сироватки, — той теж лагодився йти в диякони.

Екзамен відбувався, відбувалася педагогічна нарада і школярам сказано було прийти другого дня вранці і їм прочитають, хто скінчив, кого переведено, хто zostався на другий рік.

Другого дня на визначений час поприходили школярі, а Стрижакова нема та й нема. Сторож сказав, що він і не ночував дома. Як після наради пішов десь із Пузаковим, то й не вертався.

Коли це з'явилися обое: ідуть під руку, крилатки на обох мокрі, ще й кушир по їх поп'явся. Школярі були в дворі і, забачивши таких учителів, почали сміятися, а вчителі почали їх лаяти в батька і в матір.

Зібрав Грінченко школярів і сам уже прочитав і сказав їм, що було треба.

Виявилося, що вчителі напередодні бенкетували у урядника, там і ночували, бо йти додому не могли. Другого дня вранці похмелилися і пішли купатися, бо річка була недалеко від урядника. Якимся чином вони опинилися в річці одягнені; люде бачили, як вони, узявшись під руку, бродили річкою так, ніби десь бульваром проходили. Нагулявшись, пішли до урядника

сушитися, але урядничка їх вигнала, і ото вони у мокрих крилатках, завітчанних куширем, та в заталяпаних штанах прибули до школи.

Не скажу вже, чи того дня, чи другого Пузаков зібрався їхати в свою школу і Стрижакова до себе покликав. Поїхали вони поштовими кінями. Коли це трохи згодом Стрижаков прийшов додому, лаючи товариша. Вони чогось не помирили, і Пузаков зіпхнув його з брички.

Нарешті Стрижаков поїхав на вакації, Лавденков у школу не приходив, і ми могли спочити. Коли це приїздить інспектор.

Приїхав і привіз «целую літературу», так він сказав. Література тая складалася з 26 протоколів чи доносів, які Лавденков із Стрижаковим посилали на Грінченка. Не скажу вже тепер, чи Жаворонков переслав Бойкову тую літературу, чи просто до Бойкова вони посилали. Протоколи ті писалися і з приводу того, що собака в шкільному дворі «чуть-чуть не разорвала» рясую заковчителеві, і обвинувачувано Грінченка раз у тому, що він «распустил учеников своим попустительством», а вдруге в тому, що він до їх «чрезмерно строг». І багато всякої дурниці було там пописано. Інспектор сказав, що все те «выеденного яйца не стоит» і через те ніякого ходу тим доносам і не давано. Запрохано було в школу Лавденкова, ревізували грошову скриньку і все, що було треба. Як уже все скінчилося і Лавденков пішов, тоді інспектор сказав, що хоча всі ті доноси дурниця, і з школи він задоволений, але він помітив одну абсолютно недопустиму річ, через яку мусить перевести Грінченка з Сироватської школи. Недопустимою річчю було те, що Грінченко називав Лавденкова не «батюшка», а «господин законоучитель».

— Та й він мене звав не на ім'я, а «господин заведующий». Щодо переведення з цієї школи, то я й сам хотів його прохати, тільки не в двохкласову школу.

Умовилися, що Грінченка інспектор переведе у Вири в однокласову школу, а мене призначить помічницею. Ми раділи: нарешті будемо працювати самі в школі і матимемо спокій. Але інспектор одурив. Уже перед початком шкільного року Грінчен-

ко одержав перевод у Вири, а мене не призначено помічницею. Тоді ми вирішили зовсім покинути вчителювання. Підождали, поки приїхали нові вчителі — два молоденькі «вчительські семінаристи». Не знаю вже, чи сам Стрижаков не схотів zostаватися в Сироватській школі, чи його було звільнено.

Грінченко здав школу, і 30-го вересня 1885 року виїхали ми з Нижньої Сироватки і поїхали на хутір до батька, кинувши вчителювання.

Цей рік учителювання в Нижній Сироватці коштував Грінченкові дуже-дуже дорого.

Українську бацилу Грінченко в Сироватці таки лишив, але не в такій мірі, як це можна було б зробити, якби там не було Лавденкова.

З своїм учнем Марком Нечипоренком та з шкільним сторожем Никанором Хвостиком Грінченко листувався кілька років і посилав туди книжки. І навіть після його смерті я одержала листа від Никанора.

VI

Школа в Олексіївці Катеринославській

Улітку 1887-го року Грінченко з сім'єю жив на хуторі в свого батька. Покинувши він по весні посаду статистика в Херсонщині, тепер шукав заробітку. У липні чи в серпні відома Христина Данилівна Алчевська по рекомендації М. Ф. Лободовського запрохала його вчителем в Олексіївську школу, де була попечителькою, і прохала його приїхати в Олексіївку познайомитися і вмовитися. Грінченко поїхав, познайомились і вмовилися. Виявилося, що й тутешній учитель пішов у дякони. Школа в Олексіївці була однокласова земська з бюджетом в 600 карбованців: платня вчителів 300 карб., законовчителів 100 карб., решта витрачалася на сторожа, паливо, світло, дрібний ремонт. Чотириста карбованців на школу давало земство, двісті мусила давати громада. Але Алчевська взяла на себе платити ці гроші, збудувала будинок для школи і за те була попечителькою і без її згоди не могли ні настановити вчителя в школу, ні звільнити з посади.

Алчевська вважала, що вчителі і вчительки не повинні дружитися і мати свою сім'ю, а повинні цілком віддаватися школі. Через те в школі своїй учителеві призначила невелику світлицю, яка в той же час була і так званою «вчительською», себто під час перерви туди приходив і законовчитель, і вчитель співу. Правда, попередній учитель один чи два останні роки свого вчителювання жив в іншому будинкові, бо в його була слаба жінка; але Грінченкові запропоновано було жити в школі в тій одній хатинці. Він не згодився ні жити в тій хатинці, ні одержувати тільки 300 карб. Тоді Алчевська згодилась дати йому те помешкання, де жив попередній учитель, і доплачувати до платні 100 карб. на рік, але з тією умовою, що гроші ці виплачуються після екзамену, який покаже, що вчитель добре виконував свою роботу. Грінченко на таку умову згодився та поставив і свою умову: коли екзамен показуватиме, що вчиття в школі йде добре, то його не мають права звільнити з посади. Алчевська на це пристала. Умова була не писана, а словесна.

В середині вересня 1887 року увечері приїхали ми в Олексіївку. Було вже поночі, школи не було видно, а чудова Олексіївська скеля чорніла проти неба як чорна хмара.

Знати було, що в Олексіївку подано було звістку про наш приїзд, бо в помешканні дожидали нас дід Терешко, що зохотився тимчасово доглядати школу, поки знайдеться сторож, і баба Параска Брусчиха — розумна, хитра, піддеслива, заздрісна і зла баба, яку потім ми прозвали першим міністром Алчевської. Помешкання складалося з трьох світличок і кухні, меблі були, не було тільки шаф на книги та на посуд; але ми тому лихові потім запобігли. Свої книжки та посуд тощо ми привезли в ящиках з чаю. Їх було чимало і всі однакові. То ми, поставивши їх один на один і покривши плахтами, поробили собі шафи на книжки та на посуд і столики.

Вертаюся до нашого приїзду: на столі кипів самовар, стояв чайний посуд, хліб, молоко, яйця і пляшка вина. Баба Параска сказала, що це «бариня» доручила їй зустріти нас і привітати з дороги. Нам приємно було, що попечителька школи так дбайливо, по-людському ставиться до вчителя. Ну, та й

то ж сказати, то ж була Христина Данилівна Алчевська, автор книги «Что читают народу», відома не тільки в Харкові, але й далеко поза Харковом, як видатна діячка на ниві народної просвіти! Але того ж таки вечора почули ми від баби Параски дещо таке про попечительку, що воно здивувало нас, а саме її відносини до вчителя.

Посідали за стіл. Ми пили чай, дід Терешко та баба Параска — і чай, і вино. Примовляючи баба Параска до чарки, побажала, щоб ми були ліпші, ніж попередній учитель та його сім'я, бо ті були дуже «неувежливі до барині».

— Подумайте: бариня ждуть, що прийдуть прощатися, наго-товили його жінці й сестрі по платтю подарувати. Такі плаття, що бариня самі їх мало й носили. А вони й не прийшли попрощатися та подякувати як годиться, що прожили в барині стільки. Він сам прийшов. Такі неувежливі. Коли там і було що, коли й посерди-лись бариня, так вони ж таки старші; а не то що так неувежливо зробити.

Здивувало нас те, що значить недобрі відносини були у вчите-ля з попечителькою, коли навіть попрощатися не прийшла його сім'я. А ще дужче здивувало те, що попечителька хотіла подару-вати жінці і сестрі вчителевій свої недоноски. Алчевська пиша-лися тим, що все своє життя віддала роботі для народної про-світи, і от вона так ставилася до вчителя, до того, хто ніс у народ просвіту. Це нас вельми здивувало.

Другого дня вранці пішли ми в школу. Вона стояла на виго-ні напроти будинку Алчевських. Наша квартира була навскоси од школи і ці три будинки робили трикутник. Невеликий будинок, мурований з місцевого пісчанику, стояв у дворі, обгородженому штахетами, і весело дивився своїми великими вікнами. Крут дво-ру попід штахетами посаджено було жовту акацію, а відступив-ши від неї, ще один ряд ясенків, кленків, берестків, але те все було досить миршаве, бо ґрунт там недобрий. За школою були стовпи, драбини і інше приладдя гімнастичне. В школі була прихожа, де роздягалися діти, два класи: один досить великий, а другий знач-но менший, бібліотека — зовсім маленька хатинка, вчительська і сторожівка, в якій була малесенька плита, примостка для спан-

ня сторожеві та й для сидіння, столик, табурет, та вже більше ні-чого не можна було поставити.

Світу в школі було багато, стіни чисто вибілені і по їх висіли мапи географічні та малюнки з природознавства. Парти цілі, по-мости пофарбовані. В бібліотеці чимало книжок, глобуси, типи народів, деякі колекції. Вражіння від школи було приємне.

— Холодна тільки ця школа така, що хоч вовків у ній гони, — казав дід Терешко. — Діти так і сидять у свитках та кожухах.

Виявилось потім, що груби погано зроблені, не нагріваються. Земство не хотіло їх лагодити, бо то ж будинок Алчевської, то чого ж воно має витрачати гроші на чужий будинок. Алчевська теж не хотіла витрачати гроші на груби, бо земство користуєть-ся з будинку, то й мусить його опорядкувати. А тих груб у школі було всього дві, то не так уже багато грошей треба було на їх ви-тратити. Довелося нагрівати школу «чавунками», себто перенос-ними чавунними грубками, поставленими біля справжніх груб. Але біля чавунки тепло, поки в її горить, та й то в тій половині хати, де вона стоїть; а в другій половині таки не тепло, хоча все ж можна стало дітям сидіти без кожусків.

Вчиття в школі мало початися 2-го жовтня, після Покрови, а тим часом учитель знайомився з людьми та записував нових школярів. Чимало людей перебувало за той час у нашій хаті, і пішла по селу чутка, що якийсь чудний учитель приїхав і, ма-буть, навряд чи буде з його пуття; мабуть, він і сам нічого не знає, бо говорить по-мужицькому. Та й сам, мабуть, чи не з мужиків, бо нітрохи не гордий, кожному дає руку, каже сідати на стільці, а не говорить навстоячки біля порогу. І наймичка їсть з ними. Мабуть таки не з панів вони.

А ми тим часом придивлялися до людей, а надто до тих, що раніше скінчили вчиття в цій школі. Христина Данилівна нака-зувала їм не поривати зв'язків з школою, а ходити до вчителя, брати книжки читати. І от вони почали приходити до нас зна-йомитися. Небагато їх було, бо школа існувала 7 років, небагато школярів кінчили школу, а й з тих не всі zostалися в селі, а дея-кі йшли на шахти і там ставали «весовщиками, конторщиками», або, як казали селяни, «мошенниками та злодіями», та ще «собач-

никами», бо деякі купували собі рушницю, заводили собаку і ходили на полювання. Довідалися ми й про те, що найкращу школярку, Марусю (потім Познякову), Алчевська взяла була до себе в Харків за покоївку, а найкращого школяра, Єгора Книшенка, за лакейчика в Олексіївці. Правда, що з цими обома не пощастило. Маруся так нудьгувала в Харкові за своїм селом і такі жалібні вірші писала, що Алчевські розгнівалися на неї за невдячність (це казала сама Хр[истина] Дан[илівна]) і відіслали додому. Про Книшенка згадаю потім.

І це здивувало нас, що найкращих школярів забирають із села на шахти та в лакейчуки.

Ці кілька школярів, що покінчали школу і приходили до нас, намагалися говорити по-панському і взагалі показати, що вони вже не якісь там «репані мужики», а таки образовані люде. Надто здивувала нас одна дівчина, Уляна Проведенківна. Прийшла вона в кремовій гренадиновій сукні з вирізом спереду, з брижжами ззаду, з рукавами до ліктів, ще й з червоними бантами. Виявилося, що як Алчевські приїждять улітку в Олексіївку, то Уляну цю наймають мити посуд у кухні. А як виїждять, то дарують подарунки. І ця сукня належала старшій дочці Алчевської, а тоді її подаровано було Уляні. А Уляна, ідучи до нас, вирядилася в неї, щоб показати себе у всій красі. Правда, інша мати-селянка, певне, не дозволила б своїй дочці ходити в такій панській бальовій сукні; але Улянина мати була з дворових, дуже дбала про панську ласку і їй приємно було, що її Улянка така як баришня. Говорила Уляна так дуже по-панському, що замість *мережка* казала *мерьожка*, а замість *овець* — *авьои* (потім ця Уляна дуже відмінилась на краще).

Прийшло 2-ге жовтня, день, у який мало початися вчиття у школі. Приїхав законовчитель, батюшка з Василівки, що була верстов за 10 від Олексіївки. В Олексіївці церкви не було, а люде з Олексіївки ходили до церкви в Михайлівку, так, може, за верству від Олексіївки. Там був і батюшка, отець Іван Миролюбов. Та прізвище зовсім не відповідало його вдачі, бо він завжди з ким-небудь сварився. Як тільки заведено було школу в Олексіївці, то його запрохано було законовчителем. Він був вельми

задоволений з того, що матиме сто карбованців на рік, і з великої вдячності до Алчевської на молебні в школі на екстенії поминав: «болярина Алексея Кирилловича и болярыню Христину Даниловну», в церкві сам виносив Алчевський килимок під ноги і проскуру, а потім на цю саму «болярыню» посилав доноси. З законовчительства його було усунуто, але писати доноси на школу він не кинув. Та тільки вже на ті його доноси не дуже велику увагу звертали, хоча й не гребували. І в ті часи, як учителював Грінченко, він, будучи у хатах з молитвою тощо або, стріваючи школярів на вулиці, переглядав книжки і вмовляв батьків не віддавати дітей у школу, а дітям забороняв туди ходити, бо там «уцять по цорних книзках», — і ото він усе й шукав у школярів тих якихся «цорних книжок». Та на його ніхто з селян не зважав. Він був такий нікчемний, що його навіть не боялись парафіяне так, як боялись сироватчане страшного Лавденкова, а тільки глузували з його та прикладали всякі прізвища та прикладки. Замість його запрохала Алчевська бути законовчителем панотця Василя Дияконова з Василівки, і він приїздив звідти економічними кіньми* вкупі з Хомою Юхимовичем Поляковим, стареньким чоловіком, що співав у панському хорі ще за кріпацтва. В той час він диригував хором у Василівській церкві і приїздив у Олексіївку вчити школярів співати. Запрохала його Алчевська і платилося йому з її грошей по карбованцю за кожен приїзд.

Панотець Василь був туляк чи калужанин, гарний чоловік і зовсім таки нікчемний законовчитель. Згодом довелося Грінченкам взяти його роботу на себе, бо ліпше було працювати за законовчителя та мати в школі таку гарну людину, як отець Василь, що приїздив не вельми часто, учився з усією школою не більш як годину, а то й менше, і зовсім не доглядав до того, що і як робиться в школі. Школярі відповідали йому добре, він їх хвалив і певен був, що це він їх учить. А він далеко не всіх школярів і на прізвище знав.

Почав Грінченко перевіряти знання школярські і вжахнувся. Учні третьої групи, які здавали екзамени, одрізнялися від учнів

* Кіньми, які належали «економії» — поміщицькому господарству.

другої групи тільки тим, що як читали, то не в кожному слові робили помилки. Щодо інших знань, то всі школярі мали їх однакові: усі ніколи ще не держали пера в руках, а писали тільки на дошках грифелями, усі не знали з арифметики нічого. Окрім того, що вміли писати цифри і не вміли писати числа навіть у межах десятків; усі писали зовсім безграмотно, до того безграмотно, що одне слово розділяли на два, або два писали вкупі, раз у раз серед слова вставляли ь і багато було таких, що своє ім'я і прізвище писали з помилками.

Мушу розказати, через віщо школа, в якій попечителькою була Х. Д. Алчевська, така уславлена за свою роботу на педагогічній ниві, через віщо ця школа, її «любимое детище», дійшла до такого сумного стану.

Учитель у школі за весь час її існування був один. Спершу він був нежонатий років зо два чи зо три; а потім зробив, на думку попечительки, великий злочин — одружився. Одружившись, мусив гібти з жінкою в страшно холодній хаті. Потім стався ще більший злочин: народилася у вчительовій жінки дитина; народилася дитина все в тій же холодній хаті. Наслідком було те, що і мати, і дитина тяжко занедужали. Вчитель мусив піклуватися про слабих і не міг уже віддавати школі стільки часу, скільки було треба, і всю увагу звернув на третю групу, щоб школярі могли здати екзамен. Нарешті приїхала його сестра пособляти йому доглядати хворих. Та й сестра почала нездужати, бо мусила спати в холоднючій бібліотеці. Занедужав на груди і сам учитель. Та прийшло літо, благодатне катеринославське літо, і всі слабші пооклигували трохи. І треба ж було статися такому лихові, що приїхав до Алчевської хтось, кому вона хотіла похвалитися школою. Вчиття тоді вже не було, і вчитель на кілька днів кудись поїхав, а в школі були його жінка з дитиною та сестра. Алчевська не попередила, що прийде в школу, а прийшла несподівано з гостем і, увівши його в клас, побачила, що там висять пелюшки. Зараз же завернулась і пішла з школи, а через кілька хвилин вчительова жінка вже читала її листа, яким Алчевська усувала вчителя з посади і наказувала за скількись днів виїхати з школи; в листі були й гроші — 50 карбованців, компенсація

за зневагу і за віднятий заробіток. Як прочитала бідолашна жінка того листа, то зробилася як нежива. Не зомліла, ні, а щось таке їй сталося, що не ворушилась вона, не говорила, не чула, не бачила нічого, не їла. І так було не години, а дні. Мабуть, то була каталепсія. Довідавшись про те, Алчевська послала до слабкої лікаря і повідомила вчителя, що він може zostаватися в школі. І тоді вже отець Василь умовив Алчевських дозволити вчителю жити в тому будинкові, в якому потім довелося жити Грінченкові. В будинкові тому було дві квартири: в одній жив садівничий, а друга стояла порожня. Не давали тієї квартири вчителю через те, що треба було й паливо давати, себто привезти вугілля з своєї шахти. Так ото панотцеві Василеві і пощастило якось ублагати давати вчителю того вугілля.

Жінка вчительова таки вичуняла з того страшного стану, до якого довів її лист, але стала після того не така, як була, вона все забувала: забувала, що треба варити обід, забувала, що треба погодувати дитину, що треба їсти. Могла по кілька годин сидіти мовчки, втупивши кудись очі, і, мабуть, нічого не бачучи.

І надумався бідолаха вчитель іти в диякони, а тоді в попи, і став готуватися. Школі міг уділяти дуже небагато часу і вчив тільки тих школярів, що мусили здавати екзамен. А замість себе найняв Хому, хлопця, що скінчив цю ж таки школу. І ото Хома орудував у школі як знав, учив небагато, бо таки й не вмів, а більше грався з школярами та бився. Здається, дві зими так велося, поки вчитель вивчився та висвятився на диякона та одержав посаду. Дияконувати йому недовго довелося — помер з туберкульозу першого ж чи другого року.

Оті ж наслідки Хоминого вчителювання і застав Грінченко в Олексіївській школі.

Послав він Алчевській школярське писання, познайомив з їх знаннями і написав, що навряд чи зможе приготувати таких школярів до екзамену. А сам тим часом вибрав тих школярів, які були наче розумніші й здібніші за інших, не пам'ятаю, скільки їх було, і заходився вчитися з ними годин по 8 — по 9 на день; а я почала ходити в школу вчитися з новими та з тими старими Хоминими, що з їх склалася друга група.

Алчевська теж жажнулася, як побачила писання школярське та прочитала, в якому стані школа, і запрохала мене допомагати Грінченкові цю зиму і навіть визначила мені платню: за сім місяців сімдесят карбованців. Та і без її дозволу, і без її платні я працювала б у школі, бо треба ж було доводити до ладу Хоми-ну спадщину, а одному це було б занадто важко, бо школярі не тільки не знали нічого або знали зовсім навпаки, а були страшно розбещені. Якби це були просто розбещені неслухняні діти, то ще було б нічого; але серед їх були і злодії, і розбишаки. Зараз же з початку вчиття трапилося, що троє хлопців засіли на одного і так його побили, що він кілька днів лежав. І зараз після цього трапився такий випадок: уранці приходить Грінченко в школу і бачить, що один з тих розбишак, що засідали на хлопця, в прихожій б'ється з хлопцями і раптом вихопив ножа і хотів ударити хлопця. Грінченко кинувся до його і вхопив за руку з ножом, а той другою рукою намірився бити вчителя. За згодою Алчевської його виключено було з школи. (Тепер уже я довідалася, що він був головою комбеда чи комнезама). Той Бурдюг і глянути на його — страшний був: ікла стирчали в його, як у кабана дикого. Другого довелося виключити злодія: він крав не тільки з школярських торбів, а обкрадав школу і шкільному котові пообрубував лапи.

Як тих двох було виключено, то стало в школі ліпше, діти потихшали, зникла погана лайка і зосталося тільки звичайне пустування та неслухняність. Та ще неохайність. На селах у тій околиці таки позначилося трохи те, що шахти були недалеко. Постійними шахтарями були майже виключно великороси, що поприїздили сюди здебільшого з сім'ями і жили «на шахтах» у казармах. З місцевих людей постійних шахтарів було небагато, та й то переважно з молоді. А старіші йшли на шахти тільки щоб заробити грошей на якусь нагайну потребу.

Ім через це не завжди щастило «встряти» в роботу, бо перевагу завжди мали ті, які могли працювати постійно. Через те й бувало так, що збереться гурток дядьків і підуть на шахти; та обійшовши всю околицю, не «встрянуть» ніде і вернуться додому, не заробивши нічого.

Наші люде перейняли в шахтарів-великоросів перкалеві сорочки, правда, для дітей тільки, бо в дорослих вони швидко дралися. Але дівчата дорослі і молодіці навіть почали шити собі перкалеві сорочки з косими рукавами до ліктів; та ще навіть і такі були модниці, що сорочка в їх була одного кольору, а рукава другого. Шилися такі сорочки отак як блузи в мужчин. Казали, що такі сорочки гарні тим, що не так брудняться як білі, а короткі рукава зручніші при роботі. Ідучи між люде, надівали поверх сорочки «кохту», теж перкалеву, здебільшого темного кольору, щоб не бруднилася. «Кохти» шилися або «холодайки» — дуже незграбні, широченні, або «общипні», себто такі, що прилягали до стану. Підбійка під перкалем була звичайно з старої сорочки, або навіть з батькових штанів, чи з «пінжака».

Ото ж і школярі наші були мало не всі в перкалевих сорочках, а школярки ще й у «кохтах» і позапінані хустками. Помітили ми, що сорочки носять по два тижні, бо як часто прати, то вони «розтікаються», себто швидко деруться; та й прали їх не так, як полотняні: їх не золили, щоб не блякли, не виковзували на кризі і не дуже вибивали прачем, щоб не дралися, а що на мило було дуже скупю, то й випрані сорочки були не вельми чисті і пах од її був негарний. Бувало й таке, що на третій тиждень поверне, а школяреві мати не дає чистої сорочки. Спитаєш, через віщо? Відповідає, що мати в суботу не встигла скачати чи полатати і тепер уже треба ходити в цій сорочці до неділі, бо серед тижня брати чисту сорочку не можна. Забула вже я, через віщо саме не можна: кури не нестимуться чи що. Довелося таки добре змагатися з матірками, щоб давали дітям сорочки щонеділі та ще й добре випрані. А другого року, приймаючи нових школярів, Грінченко становив умовою, щоб школяр чи школярка мали сорочки білі і найкраще якщо з простого товстого полотна, бо такі сорочки золять і вони після праття бувають зовсім чисті.

З школярками довелося воюватися за кохти та за хустки.

Увійдеш у клас, сидять як копиці, у кохтах та позамотувані хустками з пацьорками. А від тих «кохтів» аж смердить — такі бруднючі.

- Дівчата, поскидайте хустки й кохти!
- Я не скину, бо в мене в сорочці рукава куці.
- А в мене сорочка полатана.
- А в мене сорочка товста.
- А, бачите, ходити в товстій чи в полатаній сорочці сором.

Говориш, що ніякого сорому немає ходити в товстій чи полатаній сорочці, що сором ходити в драній або в брудній, дивуються і, очевидно, не вірять. Щоб упевнити, що в товстій сорочці не сором ходити, я мусила зараз же вишити й пошити по дві сорочки з товстого полотна чоловікові, дочці й собі. І те, що ми ходили в товстих сорочках, так дивувало людей, що з сусіднього села парубок прийшов до нас подивитися, чи правда, що вчитель ходить у товстій сорочці. Але школярі й школярки перестали соромитися товстих сорочок.

Вертаюся до хусток. І школярки, і дорослі дівчата завжди ходили закуйовдавшись хусткою. Старі баби лаяли їх за таку погану моду, але дівчата на те не зважали. Почала виганяти тую моду школа. Школяркам суворо заборонено було сидіти в школі в хустках. Але одного дня дивлюся — сидять в хустках.

- Поскидайте хустки!
- Ми нечесані, бо сьогодні п'ятниця.
- Ну то що, як п'ятниця?
- У п'ятницю гріх розчісуватися, кури на грядках гребти-муться...

Довелось завести в школі гребінці, мило й рушники; дівчатам подарували стрічок на голову і стали нарешті наші діти чисті й не кудлаті, надто дівчата у вишиваних сорочках, у керсетках, у намисті з стрічками на голові, з кісниками в косі були дуже любі. Матері спершу були гнівалися на нас і за сорочки, і за спідниці та попередники, бо вимагалось, щоб усе прали, казали, що «дурні витії витіваємо», а потім самі були задоволені і казали, що воно таки добре. Згодом дівчата повишивали собі сорочки, пошили керсетки; а тут ще я навчила шити керсетки «на нову моду», так, як у Харківщині шиють, то й великі дівки почали ходити з вишиваними рукавами та в керсетках, правда, здебільшого тільки в свято, бо до роботи їм зручніші були

кохти. Старі баби дякували, що ми знову дівчат на дівчат повернули, а то «йдуть до церкви наче жидівки або циганки — аж дивитися гидко».

Як приїхав Грінченко в Олексіївку, то в школі не було сторожа, і тимчасово доглядав школи дід Терешко, близький сусіда, бо жив посередині між школою і квартирою вчителевою. Дід Терешко радив узяти молодого хлопця Єгора Книшенка і розповів про його таке.

Єгор учився в школі дуже гарно і найліпше за всіх здав екзамени. Це був перший випускний екзамени у школі. Альчевська (так вимовляли в селі це прізвище) зараз же взяла його до себе в лакейчуки з тим, що літо він перебуває тут при панах, а на зиму заберуть його в Харків і там він буде чи в горницях, чи, може, в крамницю чайну свою візьмуть його за прикажчика. Батько Єгорів був не вбогий чоловік, бо дуже був працюючий, горілки не вживав і був не тільки хлібороб, а ще й коваль. Синів було в його п'ятеро, Єгор найстарший. І залюбки згодився він оддати Єгора до Алчевських, бо коли все станеться так, як обіцяла Алчевська, то Єгор не тільки не потребуватиме брати свою частку з батьківщини, а ще, може, й братам у пригоді стане. Треба ще сказати, що коли селяне віддають своїх дітей з дому чи в яку більшу школу, чи в якусь там контору, то приваблює тут їх не тільки матеріальний бік; може, ще дужче, принаймні декого, приваблює те, що хлопець вийде з мужицтва і тоді не битиме його кожне найменше «начальство», не стоятиме він у порога, не казатимуть на його «ти» і т. ін.

Отож з таких мотивів оддав і Книшенко свого сина Алчевським. Хлопець був розумний, моторний і гарний із себе. Пани були з його задоволені. Та не довго довелося Єгорові лакеювати. У секретарки Алчевської вкрадено було з хати годинник, а в сина гаманець з грішми. Почали міркувати, хто міг украсти. Баба Параска сказала, що Єгор при їй купував у крамниці цукерки в той день, як сталася крадіжка. Хоча Єгор купував цукерків усього тільки на п'ятака, який міг бути в його й не крадений, та вирішили, що це безперечно доводить, що вкрав він, і його зараз же вигнано, і широко розкотилась по околиці

чутка, що Єгор Книшенків злодій, обікрав «бариню». Батька Єгорового навіть не пущено в горниці, а говорено з ним у дворі і говорено так, що бідний батько, вертаючися додому, соромився і на людей дивитися. Мати Єгорова була жінка горда і мовчазна. Діла в сім'ї було багато, то не дуже любила вона розмовляти з сусідками. То й тоді, як сталося тяжке лихо, як сина її ославлено злодієм, вона не бігала до сусідок, не лементувала, не голосила, не ходила до Алчевської прохати за сина, а терпіла горе мовчки.

Вороги Книшенків почали говорити, що, мабуть, батько з матір'ю самі направили сина красти, що, мабуть, уже їм не первина красти, бо якби не крали, то не жили б у таких достатках. Ті брехні дійшли до Алчевських і там їм поняли віри. І через те, як упало на Книшенків нове лихо, то в панській господі зраділи з того, як з «торжества правди».

А лихо на Книшенків упало таке. Перед кількома роками біля села були вугільні шахти Долгорукова, в яких через віщось перестали працювати. Зосталася на полі сторчова шахта, залита водою, та недалеко від неї лежав залізний вал, з якоїсь машини мабуть. І от вал той зник. Вороги Книшенкові зараз же догадались, що то він із синами вкрав, бо в його ж кузня, то йому, а не кому іншому, той вал потрібен. Знайшлися й ті, що бачили, як увечері Книшенко звідкілясь їхав і кінь був зморений, то, певне, тоді він віз вал додому. Книшенка суджено, позбавлено громадських прав і присуджено в тюрму. Поки він сидів у тюрмі, дома сталося нове лихо: його жінка пішла провідати його, а вертаючися, заломилася в балці на кризі, застудила ноги і пролежала кілька місяців. З Книшенком жив його менший брат ще не відділений, хотіли брати ділитися тоді, як прийде на те слушний час. Але поки старший Книшенко був у тюрмі, а жінка його лежала майже нерухома, меншого брата підбили відбирати свою частку. Господарство Книшенкове страшно зруйнувалося, бо не було кому до пуття про його дбати, не було кому працювати.

А тим часом помалу-малу виявилось, що валу ніхто не крав, а діти-пастухи — два невеликі хлопці, а третій глухонімий парубок, укотили вал у залиту водою шахту. І як падав у шахту

вал, то з голови в одного з малих хлопців упав у шахту картуз. Як він признався про те матері, то вона, боячися, щоб хлопцеві не було лиха за вал, попобила його і звеліла мовчати; порадила й другій матері побити свого хлопця і звеліти йому мовчати. А про глухонімого думали, що через його не може виявитися, та саме через його і виявилось, бо він, коли знову пасли на тому місці, почав показувати вже іншим хлопцям-пастухам, як котили вал у шахту, як він туди шубовстнув, і як упав туди ж картуз із голови. Так усе і викрилося. Довідалася про це Книшенкова жінка і почала клопотатися, щоб зроблено було нове слідство. Та грошей у неї на адвоката не було і ввесь її клопіт був марний: вернувся її чоловік додому аж тоді, як одсидів, скільки було йому присуджено. Це було по весні 1887 року. Тієї ж весни син його Єгор найнявся був на шахти до Алчевських, але про це доведено було до Алчевських і від його прийшов наказ вигнати Єгора з шахт. Книшенкам, чесним, статечним хазяїнам, страшно тяжко було, що така ганьба впала на їх сім'ю, що ославлено їх злодіями, і намагалися вони скинути з себе тую ганьбу. Насамперед треба було довести, що вал у шахті, а це можна було довести тільки вибравши воду з шахти. Це зробити найкраще було паровою машиною, і от Книшенко почав через людей прохати Алчевських, щоб дозволили взяти з своїх шахт малу машину, щоб вибрати воду. Нарешті Алчевські згодилися дати машину. Тоді, як говорив дід Терешко Грінченкові про Єгора, машини ще не було.

— Візьміть Єгора, — казав дід Терешко. — Він не злодій і батько його не злодій. А то вороги їх так ославили.

Вислухавши Грінченко діда Терешка та побачивши Єгора, наважився взяти його за сторожа в школу, але що без порозуміння з Алчевською не міг наймати сторожа, то написав їй про це і додав, що бере на себе відповідальність за все шкільне майно. Алчевська згодилась і навіть пообіцяла дати Єгорові 25 карбованців нагороди, якщо він проживе в школі рік і нічого не вкраде. Тільки Єгор мусив не знати про ту її обіцянку. Тут же скажу, що Єгор ті гроші одержав, бо чесно вибув у школі рік, та залишився й на другий.

Як уже став Єгор у школі, то прийшли до Грінченка його батько з матір'ю, обоє високі, ставні, гарні з себе, але змучені лихом. Прийшли порадитися, що робити, як у шахті знайдеться вал, як досягти того, щоб переглянуто було його справу і вернено йому громадянські права. Книшенко казав, що йому не кортить вибиратися ні в старости, ні в старшини, що він і на сход мало коли ходив, але хочеться йому скинути з себе тую ганьбу, що він безправний.

Не знався Грінченко сам на таких справах, радився людей і виходило, що без адвоката нічого не вдієш, а наймати адвоката не було за що. Довелось це облишити. А тим часом привезено машину, вибрано воду з шахти і в їй знайдено і вал, і хлоп'ячий картуз. Тоді виявилось, що Книшенко не злодій, і він міг сміливо дивитися людям у вічі.

А з Єгора зняло ганьбу те, що його взято в школу. Хлопець він був статечний, розумний, працьовитий і чесний.

Пригадую, що скоро після того, як став у школі, був він у нас і прийшла до нас баба Параска. Побачивши вона Єгора, заговорила ласкавенько:

— То, виходить, правда, що тебе в школу взяли? Гляди ж, Єгоре, шануйся, не огорчай бариню!

— Ой, бабо, гріх вам великий, що ви мене тоді втопили! — одказав Єгор, заплакав і пішов з хати.

— Чого ж то мені гріх? Не сама я казала, а всі люде. А ви таки не дуже звіряйтесь на його, таки бережіться, — порадила баба.

Роботи в школі Грінченкові було дуже багато, бо мусив він навчити напівграмотних хлопців так, щоб вони по весні здали екзамен та ще й гарно. Вчився він з ними і до обід і по обіді, на день не менше, як по вісім годин. А ще треба було писати рецензії до книги «Что читать народу» та й української літературної праці не міг же він занехаяти. Ніколи було, як кажуть, і вгору глянути.

Це так було в буденні дні. А щонеділі в одинадцятій годині приїздив учитель співу і Грінченко мусив бути в цей час у школі. Таким чином тільки вечори в неділю були вільні та свята, що припадали не в неділю. Тоді приходили до нас люде, а інколи й ми ходили до людей, до селян, звісно. Бо хоча в Олексіївці і жило три

сім'ї колишніх дідичів — два брата з сім'ями і незаміжня стара панна, та ми не були з ними знайомі, поки й з Олексіївки виїхали. Нам вони були нецікаві, а нас вони лаяли, що водимося з хамами, а не з благородними людьми. І в Олексіївці люде дивувалися, що вчитель не п'є ні горілки, ні вина. І каже було дід Бруско:

— Дорогі ви люде! Прийдеш до вас, то й словом добрим привітаєте, і вечерю вконтентуєте, а тільки те недобре, що випити нема чого: усе тільки чай та чай. А воно, в бесіді сидівши, не вадило б і по чарці випити. Дозвольте нам хоч своєї поставити! Ось нас тут скільки, — скинемось та пошлемо до Хведора — тут недалеко, і вечеря не захолоне, поки принесуть. Дозвольте!

— Ні, діду, не дозволю. Не через те не частуємо ми своїх гостей горілкою, що нам жалко стратити грошей на пів кварти чи на кварту. А через те, що вважаємо ми, що зовсім не треба її пити, бо з того людині тільки зло буває.

І починається розмова про горілку. Дід Терешко пристає до нас. А інші змагаються з ним, кажуть, що йому не важко без чарки, бо він зроду не був до неї прихильний.

Дід Терешко, яко близький сусіда, заходив до нас частенько і в будень, як уже кінчалася наша робота, погомоніти і чаю випити, бо чай він таки любив. Він так гарно, епічно вмів оповідати. Гарний був чоловік і з великим почуттям самоповаги. Колись Алчевський подарував йому залізний плуг. Дід так розповідав про це: «Я був на току (тік дідів був на вигоні між школою і нашою кватирею), аж підходить пан, Альчевський би то, та й каже: “Сусед, — каже, — мені жалько твоїх волів, що такі вони в тебе красиві, а такий чижоллий плуг тягають; так я тобі привийоз гостинця — легенький плужок, щоб твоїм волам круторогим було легше орати”. Ну, спасибі йому за плуг: воно таки й волам легше, і рялля виходить гарна. Думав я, думав: чим же я оддаруюся? Та й подарував панові бугайчика: “Оце, — кажу, — вам, пане, бугайчик за плужок, щоб і ви в себе таких волів завели, як мої”. Тепер уже з того бугайчика такий здоровий бугай виріс і варт куди дорожче, ніж панів плужок».

Гаїнчин дід у повісті Грінченка «Під тихими вербами» дуже нагадує діда Терешка.

Познайомилися ми і з місцевим управителем. Він теж був чужоземець, але тільки ж і було в його спільного з сироватським «французом». Цей був чех, освічений чоловік. Він навчив Грінченка читати по-чеському і давав читати чеські книжки. Та недовго пробув він у Алчевського, бо не подобався йому ні той спосіб хазяйнування, якого вимагали від його, ні оплата праці його: йому визначено було малу платню, а в кінці року мала бути нагорода «по заслугам». Управитель вибув один рік і перейшов до когось іншого, а тут лишився прикажчик під керуванням управителя з Василівки — Іллі Івановича Суєтенкова. Це був заможний кацап Ілюшка Суєтьонук. Прийшов у постолі і став за наймита, а згодом став управителем спершу над однією, а потім і над двома економіями, не знаю, в скільки тисяч десятин землі. Економії ці в Олексіївці, і в Василівці так саме, як і шахти, належали не Алчевському, а «Алексеевському горнопромышленному обществу», але хазяїнами того «Общества» були Алчевські. Правда, Христина Данилівна запевняла, що вона нічого спільного з «Обществом» не має і в справі його не втручається.

В кінці жовтня приїхали в школу директор шкіл народніх Мальвинський та інспектор Лепетюк. Уже було надвечір і було свято, так що дітей у школі не було. Подивились вони на школу і директор попрохав чаю. У школі ніякого приладдя до чаю не було, то мусив Грінченко запрохати їх до себе. Але, привівши їх, сказав мені не виходити до гостей, а тільки дівчиною прислати чай. Це через те, що інспектор поведився не тільки по-начальницькому, а навіть неввічливо. Прийшовши він у хату до вчителя, зараз же ліг на канапу. Директор же і в школі поведився гарно, і в нашій хаті поведився як гість.

У нас під образами в куточку стояв замість столика запнутий плахтою ящик, а на йому лежали Біблії — французькою, німецькою, церковно-слов'янською та московською мовою і Новий Завіт сербською мовою. Директор, може, й здивувався, що в сільського вчителя побачив чужомовні книжки, і почав розмову про літературу.

Другого дня були вони в школі зранку, робили ревізію. Звісно ж виявилось, що школярі в 2-й і в 3-й групі знають багато

менше, ніж мусять знати. Учитель пояснив, що він тільки перший місяць учителює в школі. Тоді Лепетюк побачив, що немає змоги напасти на вчителя, і він напався на відсутнього зановчителя, але напався цілком непристойно. Кричав, що він запевне п'яниця і через те не вчить дітей, а тільки гроші бере та пропиває.

— Передайте йому мої слова! — наказував він Грінченкові.

Але Грінченко переказувати його слова відмовився. Лепетюк страшенно лютував і чіплявся до всього. Він хрипів:

— На чорта тут ці мапи порозвішувано? Повинна бути тільки мапа Російської імперії і більше ніяких. Ви, мабуть, тут їм усілякі дурниці розкажете: наприклад, про те, що дощ од пари. Прошу нічого такого не розказувати. Дощ посилає Бог, і все на світі робиться з Божої волі. Вольнодумства щоб не було ніякого. Бач, мапи порозвішували та з природознавства малюнки, а чому малюнків з Святого Письма немає?

Знову почав лаяти зановчителя і нахвалявся, що звільнить його, а замість його пришле в школу помічника вчителя, який і вчителюватиме, і Закону Божого дітей учить.

Уже і з школи виходячи, Лепетюк усе наказував, щоб не було ніякого «вільнодумства».

Тоді взагалі начальство дужче ніж звичайно дбало про те, щоб по школах не було ніякого «вільнодумства», і через те незабаром заборонено було по школах читати Євангеліє і вчити по «Родному слову» Ушинського. Про Євангеліє таки й здавна відомо було, що то книга крамольна. А щодо Ушинського, то догледілися нарешті, що там теж крамоли досить, хоч би й у таких словах: «И царь, и нищий — люди» або в приказці: «Без лапотника не было бы бархатника». Замість «Родного слова» мусили діти читати книжку Бунакова — дуже несимпатичну. Замість Євангелія зведено було читати Псалтир і Часловець. Та ще якби тільки читати, а то ще й перекладати. Тоді вимагалось, щоб учні шкіл народніх уміли гарно читати по церковно-слав'янському і гарно перекладати, а перекладати Часловець чи Псалтир так важко, що раз у раз і батюшка не знав, як перекласти. Просто нещастя було з цими перекладами. Спершу вимагалось, щоб пе-

рекладали тільки молитви та тропарі, і то було важко, а вже як приточили Часловець та Псалтир, то це вже була справжня мука і дітям, і вчителям. Всякими способами дбало начальство про те, щоб зменшити шкоду від школи. Коли вже повинні бути школи, то хай же вони дають дітям якомога менше знаннів потрібних, хай вони якомога менше розвивають їх розум. Задля цього вимагалося, наприклад, щоб діти по кілька годин на тиждень «чертили по клеткам», щоб училися писати «под такт» і щоб усяким іншим способом марнували час у школі. Пригадую, наприклад, таке. Вчителювала я тоді в Богодухівській школі: то був перший рік мого вчителювання. Приїздить інспектор Белокопитов по Різдвяних святах. Школярі першої групи (моєї) вже писали чорнилом і писали непогано, бо, маючи тільки одну групу, можна було навчити їх. Але виявилось, що вони не знають, як звуться «элементы букв», і на питання інспекторове: «Як пишеться літера б» не вміють одказати: «Овал с нажимом с левой стороны и пламевидная линия вверху», або про літеру м не знають сказати, що то буде «точка с волнистой линией вверху и две палочки с нажимом, закруглённые внизу». Інспектор просто жажнувся, що зроблено таке «упущение», і звелів, щоб школярі у всіх трьох групах знали ті клятні «элементы букв». Хоч як ми впевняли, що то цілком непотрібна річ, бо діти і без того вміють писати літери, інспектор казав одно: «Знание элементов необходимо и к следующему моему приезду дети должны их знать». І довелося вчити тую дурницю, бо від Харкова до Богодухова всього 3 ½ години їхати залізницею, і Белокопитов навідувався сюди частіше, ніж куди інде, бо в його тут були родичі. Але яка це була мука і який був сміх учити тієї «элементы». І, вже вивчивши, діти говорили замість *овал* — *увал*, замість *полуовал* — *пулувал*, а замість *пламевидная* — *плановидная*.

Лепетук уже не вимагав знання елементів літер, але вимагав знання імен, прізвищ і титулів усякого начальства, починаючи з царя з сім'єю і кінчаючи інспектором шкіл народніх. Прислано було в школу друкований реєстр усіх тих осіб, і бідолашні діти мусили те все завчити. Звісно ж, цілком механічно. І от почали ми вигукувати хором: «Его императорское величество... Его

Преосвященство... Его Высокопревосходительство...» і т. ін. А в результаті получалось, напр., таке: «Ея императорское преосвященство господин попечитель учебного округа...»

Нарешті заведено було в школах ще й «военную гимнастику». В Олексіївці був солдат, що не вельми давно вернувся з війська, ото він і згодився одержувати пів карбованця за годину і «муштрувати» за їх хлопців. Хлопці прозвали свого вчителя «дядько Муштра», та й він на таке прізвище пристав, і, бувало, прийшовши до нас, каже дочці:

— Настуню, скажи татові, що дядько Муштра прийшов.

Той дядько Муштра був чоловік путящий і не дуже «муштрував» хлопців, а досить часто перепиняв «муштру» командою: «Волно, сякайсь!»

І ото ж треба було і титули вчити, і «муштрувати», і всяку іншу дурницю виконувати, бо начальство наїздило в школу таки досить часто. І не тільки інспектор, а навіть із шкільної ради з Луганську. Попечителька хотіла, щоб начальство, приїжджаючи, мало і обід, і чай, і вино. Вона залишила кілька пляшок вина і кілька карбованців на їжу начальству. При цьому вона сказала, щоб Грінченко «со свойственным ему тактом» натякнув, що це Христина Данилівна залишила для його «винца». Але Грінченко не натякав, а просто казав начальству, що гостить його попечителька. Бо він не хотів, щоб начальство думало, що це він гостить його. Він хотів мати відносини з начальством тільки офіційні. В учительській стояла канапа, на якій начальство могло вилежуватися, і туди посилено було їсти й пити. А нашого порогу начальство ніколи вже не переступало і нашого шматка хліба ніколи не їло.

Вертаюся знову до ревізії начальницької. Про неї і про замір Лепетюка прислати в школу помічника замість законовчителя Грінченко написав попечительці; вона одвернула від школи це лихо, і в школі таки zostався отець Василь.

В один з своїх приїздів начальство сказало, що тепер в однокласових школах курс має бути не трьохрічний, а чотирьохрічний. Міг Грінченко дати і собі, і дітям трохи пільги, але ж тільки трохи.

Надходили Різдвяні свята, і в школі мала відбутися ялинка. Та в околиці на багато верст навкруги не росли ні сосни, ні ялини. Через те попечителька прислала сосну з Харкова. І тоді прислала вона величезну сосну і гостинці дітям: цукерки, пряники, горіхи золоті, картонажі. Вкупі з кількома дітьми та з колишніми школярками Марусею та Уляною два дні вряждали ми ялинку, а третього дня свят відбулося шкільне свято. Не сподобалися нам ті подарунки, що прислала попечителька дітям, і потім уже умовилися з нею, що їй прислано буде список, що саме прислати, і вона пришле, витративши не більше того, скільки звичайно витрачала на це. Замість дорогих цукерок попрохали прислати простих і їх вийшло в кілька разів більше. Замість панських картонажиків, які ламалися, поки їх донесуть додому, попрохали прислати для дівчат намиста, стрічки, сережки, для хлопців пояси, ножі складні, каламарі, пенали і т. ін. І другого року ялинка в школі дуже гарно вбрана була намистами, стрічками, червоними поясами, а цукерків вистачило не тільки теперішнім школярам, а й тим, що вчилися попереду і поприходили на свято.

В останній день вчиття перед Різдвом хтось із малих школярів спитав, чи можна принести нам вечерю на кутю. Сказали, що можна, і на таку okazію купили цукерків та пряників. Прийшла кутя, діждали ми зірки, повечеряли, аж тут і школярі почали приходити, вечерю приносити. Хоч я колись і сама носила вечерю до діда й до баби, але тепер виявилось, що я не знаю, що ж робити, як принести вечерю. Що цукерків треба дати, це я знала, але що робити з вечерею? Діти навчили, що треба покуштувати куті й узвару, а тоді своєю долити, бо ще вони мусять нести дідові й бабі і хрещеним батькові та матері. А пиріжки треба взяти, а натомість своїх положити.

Ще не перейшли діти, аж приніс вечерю дід Терешко, а тоді Маруся з чоловіком, а там і ще дехто, і зібралася в нас чимала бесіда. І гарно-гарно було нам на кутю того року. Та й усі шість років, що ми прожили в Олексіївці, було так саме гарно. Тільки вже останні дві чи три куті не приносив вечері дід Терешко, бо помер.

Приходили до нас і колядувати, і засівати, і щедрувати; а що «вчителі тепер доступні, не горді», то приходили не тільки школярі, а й дорослі. Увечері на Різдво й на Меланки двір наш розлягався од співів, бо там колядувати й щедрувати не йдуть у хату, а співають під вікном.

Скажу одразу і про те, як відбувався Великдень. Попечителька прислала для школярів дерев'яні червоні яєчка з цукерками всередині. Щоб їх роздати, ми закликали школярів прийти на Великдень христосуватися. Сподіваючися так багато гостей, я напекла багато пасок, пиріжків і іншої їжі наготувала досить. Управителя попрохала зробити на майдані біля школи гойдалку з великою дошкою, так, щоб могло гойдатися відразу четверо.

Раненько почали приходити школярі. Приходили і теперішні, і попередні. Прийшло їх, запевне, не менш як сто. Червоні яєчка дерев'яні прислано було тільки теперішнім, але гостили пасками та іншим усіх однаково, і всі, поснідавши, ішли гойдатися на гойдалку. Єгор, сторож, помагав нам гостити гостей, і всі ми таки добре потомилися, поки вконтентували всіх. А що нахристосувалися, так аж до несхочу! Увечері поприходили найближчі знайомі селяне, а другого дня з церкви почали заходити батьки. Звичайно, не всі батьки приходили, але все ж приходило чимало, і було з чого втомитися коло гостей. Але нам це нітрохи не було неприємно, а навпаки, було гарно й приємно, бо ніхто ж тих людей до нас не гнав і не затягав, приходили вони самохіть, виявляючи тим свою прихильність. Та й розмови бували цікаві. І так було в нас завсігди Великодніми святами. Ми до людей у гостину ходили дуже не часто. Думаю, що за шість років не були в гостях і десятих разів.

Колись Великодніми святами були ми у своїх кумів Ємченків і був там парубок, що збирався йти в ченці. Грінченко, щоб переконати його, що чернече життя не «спасає» людину, експромтом розказав про якогось-то чоловіка, що начебто ходив у монастир і в пустиню спастися, і що з того вийшло. А прийшовши додому, записав свій експромт, і вийшло оповідання «Павло-хлібороб».

У гості ми ходили не часто. А так доводилось заходити за якою справою чи до хворого. Бо нам же доводилося не тільки вчителю-

вати, а й лікарювати. З медичного персоналу верстов на 20 навкруги не було нікого. Був на шахтах у Алчевських фершал, і іноді вони викликали його, як жили в Олексіївці. А то звичайно раз на місяць або раз на два місяці приїздив у Михайлівку у волость земський лікар з фершалом, десятники зганяли до волості слабих, переважно приходили баби з дітьми. Хворих оглядали, записували, давали заздалегідь наготовані «порошки» та «розтирки», і на тому кінчалася вся медична допомога. Одного разу ми попросили лікаря заїхати до нас. Заїхав, розбалакався і сказав, що він тепер оселився в такому закуткові, що ніякий біс його не знайде, бо він бачить, що користі хворим селянам од його ніякої. Не може ж він одмінити умови, серед яких вони живуть, а значить і користі з його лікування не може бути ніякої. Через те і вважає він, що ліпше йому сидіти в теплій хаті, ніж труситися на возі, мокнути на дощі, мерзнути взимку. Досить того, що він їздить на пункти. З цього теж хворим користі ніякої. Але мусить же лікар подавати земству якісь цифри для статистики. От і доводиться вимагати, щоб десятники зганяли до волості якомога більше хворих.

Ото ж і довелося нам лікарювати. Алчевська прислала лікарський порадник Флоринського* і щороку присилала на 25 карбованців ліків. Тими ліками й ми орудували. Ліки були такі, від яких умерти не можна було, а користь іноді таки бувала.

Якось, мабуть, уже по весні приїздить з Василівки наш заоновчитель і розповідає, що був у його урядник і питає, чи не знає він Чайченка, що отут десь проживає він, а ніяк не можуть знайти його. Батюшка не знав, і спитав Грінченка, чи не знає він. Грінченко теж про Чайченка нічого не знав. Батюшка пожалкував, бо, каже, якби знаття, де він, то годилось би застерегти, що його шукають. Треба сказати, що весь час, поки Грінченко жив в Олексіївці, заоновчитель наш не знав, що, говорячи він з Грінченком, говорить з Чайченком**.

* Мовиться про книгу «Домашняя медицина: Лечебник для народного употребления» проф. В. М. Флоринського, яка неодноразово видавалася починаючи з 1880 року.

** Василь Чайченко — один з літературних псевдонімів Б. Грінченка.

Стурбувала нас ця звістка, що шукають Чайченка, ждемо, що далі буде. Коли це 30-го квітня вранці явилися жандармський ротмістр, поліцейський надзиратель і жандармський вахмістр, зробили трус у нашій квартирі. Переглядаючи вони книжки, зовсім не звертали уваги на українські, а шукали чогось іншого, і на решті ротмістр спитав:

— Да где же у вас настоящие-то книги, а не эта всякая дребедень?

— А какие же настоящие?

— По политической экономии, заграничные.

— Таких нет (бо такі лежали на схованці у батька на хуторі).

Здивувався. Скінчивши трус, арештував Грінченка і повіз у Луганськ. Там вияснилося, через віщо збили бучу. Грінченко попросив Сивенького купити йому «Киевскую старину» за один чи за два попередні роки. Книгарня чи редакція вислала книжки пакунком, адресувавши Грінченкові для Чайченка. Не знаю вже, через віщо жандарми зацікавилися Чайченком і звеліли на пошті не видавати пакунка нікому, окрім Грінченка, бо думали від його довідатися про Чайченка. І на пошті справді не видали пакунка, як Грінченко доручив комусь одержати його. Пакунки лежали на пошті, і вже в Луганську стало відомо, що за допомогою того пакунка мають зловити якогось політичного злочинця, та не з'являється той, хто мусить цього злочинця виявити. Вночі під 30 квітня ротмістр грав у клубі в карти, і там почали з його глузувати з приводу того пакунка і політичного злочинця, якого ніяк не можуть зловити. Ротмістр був уже під чаркою, розсердився і вирішив зараз же поїхати до Грінченка і притягти його на пошту, коли він сам не приїздить. І притяг. Пішов Грінченко на пошту з двома переодягненими жандармами, одержав пакунок. Принесли пакунок до ротмістра, покликано двох «понятых» і стали пакунок розпаковувати дуже обережно, а поняті оступилися до дверей, мабуть, щоб устигнути втекти, якщо в пакунок вибухне бомба. Розпакували пакунок, аж там... «Киевская старина». Здивований ротмістр вислав усіх з хати і залишив вдвох з Грінченком тільки, щоб робити допит. Витяг папера від Катеринославської жандармерії і тоді виявилось, що він помилився, зробивши

трус і арештувавши Грінченка, бо в папері сказано було тільки, щоб довідатися від Грінченка про Чайченка. І тоді він почав довідуватися. Довідавшись, що Чайченко єсть літературний псевдонім Грінченка, він довго не міг зрозуміти, що це таке, і все думав, що Грінченко живе по двох паспортах. А як нарешті второпав, то почав міркувати, як про це написати генералові так, щоб він розібрав:

— А то ведь он у нас такой: мало что понимает, трудно ему растолковать.

Забув, бідолаха, що й йому довгенько довелось «растолковывать», поки второпав.

Арештовуючи Грінченка, він забрав рукописи й листи. Звернули на себе його увагу листи від Алчевської і від Калмикової.

— Какая это Алчевская к вам пишет?

— Попечительница школы.

— А кто такая Калмыкова?

— Жена сенатора Калмыкова.

— Что же они к вам пишут так, точно, по меньшей мере, к директору гимназии. Странно!

Скінчив допит і каже:

— Вы свободны.

Тоді Грінченко каже йому:

— Чи розумієте ж ви, що ви мені нарobili? Тепер, приїхавши додому, я мушу пакуватися і виїздити з школи, бо мене неминуче звільнять з посади.

— Через віщо?

— Ви самі знаєте, що коли в учителя зроблено трус, то шкільна рада чи інспектор не вважають за можливе zostавляти його в школі, незалежно від того, які результати дав трус.

Ротмістр згодився, що це так і, мабуть, згадавши про листи Алчевської та Калмикової, зараз же написав у шкільну раду, що трус зроблено було через помилку.

Та шкільна рада все ж повідомила інспектора Лепетюка про трус, і Лепетюк зараз же звільнив Грінченка і призначив в Олексіївську школу вчителя — свого небожа. Та тут допомогла Алчевська. Вона енергійно запротестувала, і справа владналася так, що

Грінченко zostався в Олексіївській школі. Отже, Лепетюкові таки кортіло мати в школі свого шпига, і він згодом призначив свого небожа в Олексіївську школу помічником. І проти цього Алчевська знову запротестувала, і Лепетюкові таки не пощастило всунути до нас у школу чужу нам людину.

Шість років учителювала я в Олексіївській школі і ніяке начальство про те не довідалося. В школі було двоє дверей, і вони завжди були замкнені в той час, як у школі вчилися. Біля передніх дверей був дзвінок. Коли приїздило начальство і дзвонило, то я виходила з школи другими дверима і тоді відчиняно двері начальству.

Прийшла весна. Випускного екзамену не було того року, хоча школярі цілком були готові до його.

Скінчилося в школі вчиття, можна було відпочити після дуже важкої праці з школярами. На те літо ми zostалися в Олексіївці, не поїхали на хутір до батька. Так і завжди було, що ми одно літо жили в Олексіївці, а на друге їздили додому і верталися в Олексіївку на 24 липня, бо той день одбувався в школі так званий «акт». Попечителька хотіла, щоб це свято відбулося в день її іменин.

На літо приїхали в Олексіївку Алчевські всією сім'єю. Напередодні їх приїзду дід Бруско, що стеріг їх будинок, поставив у квітнику перед будинком чималий гіпсовий бюст Шевченка. Колись бо, в початку 60-их років, подружжя Алчевських було членами української громади в Харкові, що складалася з 80 людей. Христина Данилівна в ті часи навіть ходила по Харкову в очіпку і в білій свитині. Але не довго побули вони в Громаді: «Убедились, что все это прекрасно, но уже мертво; и хотя еще не похоронено, то уже никогда не воскреснет». І від колишнього «украинофильства» zostалася пошана до Шевченка та до його «Кобзаря», якого примірник подаровано було колись Марусі Позняковій; ще zostалася любов до української пісні та ще про Олексія Кириловича Христина Данилівна казала, що він «в душе и теперь украинофил». Але це виявилось хіба тим, що разів зо два, ходячи ввечері по садку, він і Хр[истина] Дан[илівна] співали вдвох: «Котилися вози з гори».

Христина Данилівна з дітьми (окрім одного сина) жила звичайно в Олексіївці все літо. Олексій Кирилович приїздив іноді на три-чотири дні, але не часто мав змогу навіть по садку походити, бо то до його приїздили інженери та ще всякі «ділові люде», то на шахти він їздив, то одержував телеграми та відповідав на їх.

Будинок Алчевських був гарний з великими й широкими верандами з трьох боків і з малими з четвертого. Веранди були з дахом і без даху, заплетені виноградом і не заплетені. Через те у всякий час дня і у всяку годину надворі можна було сидіти на веранді. Будинок був невеликий, обрахований тільки на свою сім'ю. Очевидячки господарі не хотіли запрохувати до себе на літо гостей, а хотіли відпочивати влітку самі. І справді гостювало в їх іноді не більш як двоє-троє гостей, що жили або в «хаті», або в старому будиночкові. Навкруги будинка були квітники, але не можна сказати про їх пишні. Ґрунт там був негарний: тоненький у 3–4 вершки шар землі, а під ним каміння. Задля квітників повирубано було каміння і насипано товстий шар землі. Поливано квітки рано й вечір; задля квітників та задля саду наймано було садівничого, помічника йому і, може, з восьми дівчат. Але все ж квітники не були пишні, а дерева, із українських найкращих садівництв і з Франції привезені, не хотіли рости, хоч і для їх вибивано було в камінні великі ями і насипано ті ями гарною землею. Тільки й гарного було в саду, що стежка, обсаджена бузком, стежка, обсаджена вишнями, та розкішний високий терен біля «хати». Садок з двох боків обтікала річечка, що звалася Біла, вузенька і мілесенька, а за річкою було найкраще з усього, що було в Олексіївці: кленовий та ясеновий гай, що ріс над річкою на рівному березі, далі на крутому згір'ї; а над гаєм знижалася на кілька сажень угору стрімка, рівна вгорі, сіра, немов зеленим павутинням переткана, скеля. Колись по крутому згір'ю змуровано було аж до скелі кам'яні сходи з поручатами. В наші часи сходи були вже напівзруйновані. Але зійти по їх було ще сяк-так можна, і тоді з гори видно було за селом степ, самий рівний степ і ніде ні деревця, ні кущика.

Гарно було в гаю по весні, як на деревах починав розпукуватися молодий ніжний лист, а під деревами ніби насипано було рясту, фіалок, пролісків, жовтих дзвіночків запашних і всякого іншого весняного квіту; гарно було влітку, як навкруги і вигін, і степ жовтіли під пекучим сонцем, і тільки в гаю під густими деревами росла соковита трава і ясніла всякими квітами. Але найкраще, може, було в гаю восени, коли листя на деревах переливало всією гамою кольорів од блідо-золотого і до темно-червоного, а на землі лежало таке саме листя і шелестіло та пахло під ногами. Літо в Олексіївці дуже сухе й пекуче. Але весна та осінь надзвичайно гарні.

Вертаюся до Алчевських. Обое вони були люде середнього віку, але вже сиві, гарні з себе, привітні, надто привітна була Христина Данилівна. Вона могла просто зачарувати людину. Сім'я була така: старший син жонатий, старша дочка, доросла панна, син — гімназист класу 4-го, ще один син, відомий потім співець Іван, а тоді ще невеликий симпатичний хлопець, і Христя, відома тепер письменниця, тоді гарненька дівчинка років шістьох з гувернанткою-француженкою.

Який жаль брав нас, що Алчевська зійшла з української стежки і вже не хоче зійти на неї. Була вона жінка розумна, енергійна, талановита у всьому, за що бралася, уміла вперто досягати того, чого хотіла, і дуже працююча.

Саме тоді збирала вона матеріял задля другого тому своєї книги «Что читатъ народу». Задля цього вона всім накидала писати рецензії на книжки, а сама перечитувала книжки сільським слухачам, що збиралися у неї в «хаті». «Хата» ця була справді сільська хата, збудована в панському саду серед тернів. В тій хаті було дві хати через сіни: одна з піччю, друга з грубою. У тій, що з піччю, був піл, висіла колиска, стояла діжа, на мисникові було всяке начиння, в кочережнику кочерга, рогаці, лопата. Одно слово, було все, що буває у селянській хаті. У другій хаті був стіл і лавки. В обох хатах було багато образів, лубочних малюнків, лампадки перед образами, писанки, голуби з паперу, по стінах сила вишиваних рушників. В обох хатах було їх з пів сотні. Ну, і, хоч і невеличкі, а були портрети царя й цариці. Це задля «на-

чальства». Христина Данилівна була вельми боязка і обережна. Жан Массе в листі до неї написав, що якби обережності не було на світі, то мадам Алчевська вигадала б її. Тут мені пригадується такий випадок: вона запропонувала Грінченкові записатися членом в Лігу народньої освіти у Франції. Він згодився і попросив записати його з України, а не з Росії. І вона не згодилась, бо побоюлась такої крамоли.

Щонеділі Алчевська їздила в церкву задля годиться, а з церкви приходили в хату з півтора десятка жінок та чоловіків слухати читання. Христина Данилівна приходила теж у хату. Спершу пили чай, їли пироги, а потім починалося читання. Читала Алчевська прекрасно і всі її почуття відбивалися в читанні до того, що вона плакала читаючи. Зрозуміло, що при такому читанні та ще коли слухачі силкувалися вгадати, чого хоче читачка, то книжка робила саме таке вражіння на слухачів, як і на читачку. Колись кум Юхим, що теж бував кілька разів на читаннях, розповідав:

— Бариня ще тільки скривиться, тільки хусточку витягає, а баба Параска вже й сльози втирає; а баби як побачуть, що баба Параска сльози втирає, то так почнуть хлипати, мало не тужать.

Прочитала колись Алчевська Грінченкове оповідання «Без хліба» в московському перекладі Галенковської. На книжці не було написано, що то переклад. Алчевській оповідання не сподобалось, бо не сподобалась їй «бессердечная» Горпина, і слухачам оповідання теж не сподобалось й через те рецензія на його вийшла негативна. Потім Алчевська довідалась про те, що оповідання написав Грінченко, і перечитала його вдруге. І того разу рецензія була вже інша.

Грінченко був на читанні в хаті тільки раз, ще тоді, як приїздив знайомитися. А влітку Алчевська вже не кликала його на читання, сказала, що не може читати при такому скептикові. Скептицизм Грінченків виявився ось у чому. Він не згоджувався з Алчевською, що українські селяне чудово розуміють московські книжки. Коли вона здавалась на хатніх своїх слухачів, він казав, що коли б навіть хатні слухачі справді так чудово розуміли, як вона думає, то це не доводить, що й решта селян може так

саме чудово розуміти. Бо її сільські слухачі переслухали вже силу книжок. Але ж і про своїх сільських слухачів вона помиляється, думаючи, що вони добре розуміють. Вони просто підпадають під вплив переживань чудової читачки, якій до того ще й догодити хочуть. Непоганим доводом того був випадок з оповіданням «Без хліба».

На цю тему було дуже багато розмов, і не раз Грінченко казав Алчевській, що вона робить злочин проти українського народу, але вона уперто доводила своє. Та воно й зрозуміло, бо що була для неї Україна? Що був для неї *український* народ і його доля як *українського* народу?

Ось кілька цитат з її листів до Грінченка (курсив мій).

«Вы знаете очень хорошо, что я не причисляю себя к партии украинофилов». «Придя сегодня в магазин Полуехтова, я спросила малороссийскую брошюру о дифтерите. Мне подали ее, я взяла 20 экземпляров, заплатила деньги и ушла, далекая от мысли, что на вашем малорусском языке может существовать несколько брошюр, но каково же было мое удивление, когда, придя домой и сличивши ее с Вашим письмом, я увидела, что это брошюра другого автора. Поздравляю Вас!». «Когда я вижу что-либо малорусское, я испытываю обыкновенно чрезвычайно приятное чувство, точно пахнёт на меня молодостью, чем-то родным и близким, чем-то умершим, но дорогим по воспоминаниям».

Ми майже щодня ходили надвечір до Алчевських, бо коли не приходили самі, то по нас приходили. Там ходили по садку здебільшого з самою Христиною Данилівною та з її братом Леонтієм Даниловичем. Розмови були цікаві. Алчевська розповідала багато про Толстого, Тургенева, Успенського і інших видатних людей, з якими була знайома або з якими листувалася. Багато вона чула, багато бачила і розповідала дуже цікаво.

Походивши по саду, йшли на веранду пити чай. Тут уже була вся сім'я і розмови були здебільшого інші. Говорилося про політику, про справи громадські. Говорилося, наприклад, і про таке. Син Алчевської, обурений, розповідає, що бачив сьогодні, як помічник садівничого, Іван, простягся на землі

і нюхає квітку, а не виконує своїх обов'язків, за які одержує гроші. От і починається палка розмова про те, чи має право Іван нюхати квітки, які він викохав. Або другий син теж обурюється з того, що кучер Федір (що має семеро дітей) не задовольняється з своєї платні (8 карб. на місяць і пайок: борошно, пшоно, сіль і олія на одну людину), а просить йому набавити. Панич обурюється і каже, що кучер «не может же претендовать на то, чтобы каждый день есть мясо». І цей же самий панич розповідає про те, як віз він із Харкова кошик з виноградом. Щоб виноград не попсовано в багажному вагоні, він узяв на його квиток першого класу і віз із собою в вагоні, поставивши на тій канапі, де сам сидів, а як прохали зняти з канапи, показував квиток.

Були розмови й про те, що не годиться забирати з села найрозумніших, найкращих хлопців, де вони деморалізуються. А Христина Данилівна, на превелике диво, думала, що велика заслуга школи в тому, що вона дала кілька десятків писарчуків на шахти, які одержують по 300—400 карб. на рік. Дивувала її й така думка, що не годиться сільській дівчині дарувати такі сукні, в яких пишалася Уляна, стаючи посміхом людським.

В суперечках брат Алчевської був майже завжди на Грінченковому боці. Це був малий на зріст кволий чоловік, дуже ліберальний, дуже гуманний. Колись був учителем у Сумській гімназії, та звідти його викинуто за лібералізм і віднято право вчителювати. Тоді Алчевський допоміг йому одержати посаду в міністерстві фінансів. Там він і гибів у зненависному йому Петербурзі все на тій же мізерній посаді. Він було розповідає, як співають петербурзькі теслі-кацапи. Сидить тесля, обтесує деревину і співа дуже протягуючи:

Панедельнік день,
І авторнік день,
І сярета день,
І четверг день,
І пятніца день,
І субота день,
Воскресенье день —

Вот вся неделя,
Вот вся неделя.
Тоді знов починає:
Панедельнік день...

І так без кінця.
А другий тесля іншу пісню залюбив і її виспівує:

Дярьовня!
Дярьовня! (і ще багато разів повторює це слово, а тоді)
Да дярьовня Лаптьовка!
Да сяло,
Да сяло (теж багато разів, а тоді)
Да сяло Варабйовка!

Оце й уся пісня.

Леонтій Данилович ненавидів «кацапів» і, б'ючи себе в груди та вирячуючи страшно очі, вигукував:

— Благодарю Бога, что в моих жилах нет ни единой капли этой проклятой разбойничьей, ушкуйницкой, кацапской крови.

А сам ніколи й слова не говорив по-українському: «стеснялся плохим выговором».

Всякі розмови бували за чаєм у Алчевських. А поки великі розмовляли, малі гулялися поблизу або й тут же сиділи за чаєм та й слухали. Ось цитата з листа української письменниці Христі Алчевської; писано р. 1903-го.

«Навряд чи треба казати про те, як я зраділа Вашому листу. Це було мені вдвічі приємно через те, що своє національне переконання я завдячую в великій мірі Вам і тому впливові, котрий Ви на мене мали. Мені нині здається, що я й тоді цілком розуміла Вас, хоча й це було дуже давно. Певно, що так і є, бо через що ж би лишилися у мене відтоді така щиро-ясна згадка про Вас, яко про оборонця “якихсь” ідей, що були очевидячки — так мовляло мені дитиняче серце моє — дуже чисті й привабні».

Христя була тільки на півтора роки старша за нашу Настю, і вони дуже добре гулялися вдвох або втрех, бо Настя приводила з собою свою найбільшу подругу Горпинку. Настя говори-

ла тільки по-українському, і Христина Данилівна докоряла нам за це, говорячи те, що завжди говорили нам усі: їй буде важко вчитися в гімназії, та і в житті взагалі московська мова потрібніша їй буде, ніж українська.

Настя завжди ходила в українському вбранні, і Христина Данилівна казала, що це «очень мило». Але одного разу присилає вона великий пакет і записку, що це Христини сукні для Насті, бо Христі вони вже малі. Нерозгорнений пакет зараз же вернено було її посланцеві з запискою, що Насті ці сукні не до міри та й ніколи не будуть до міри.

Цей випадок так саме неприємно вразив нас, як і те, що вона хотіла подарувати свої сукні жінці й сестрі попереднього вчителя. Вона очевидячки зрозуміла, що зробила негаразд і більш уже такого не бувало. Правда, обмінювалися ми подарунками, але то були книжки, ласощі.

До речі, згадую тут ще про один неприємний інцидент, якого сподіватися від Алчевської не можна було. Року 1890-го присилає вона безграмотний анонімний лист із села про те, що управитель і прикажчик обкрадають економію. І ще якісь там кляузи на їх понаписувано. В своєму листі Алчевська писала: «Посылаю Вам анонимное деревенское письмо; не поможете ли Вы мне разобраться хоть сколько-нибудь в этом хаосе? Ах, как все это невыносимо тяжело».

Грінченко відповів, що в такі справи встрявати він не буде, бо його діло школа, а не економія. І про цей інцидент тоді більш не було розмов, та Алчевська про його не забула, а пригадала в слухний, на її думку, час.

Виїздячи Алчевська з Олексіївки запрохала мене не кидати школи і далі сказала, що платитиме по 15 карб. на місяць, себто за зиму 105 карбованців. За цю платню я потім вчила ще дівчат шити.

Почався другий рік учителювання нашого в Олексіївській школі. Тепер уже праця в школі була значно легша, бо діти надолужили проминуте і вже менше часу витрачалося на офіційну освіту, себто на приготування до екзамену, і більш було часу на освіту справжню та на українознавство.

Більш було часу і на свою літературну працю. Сідав Грінченко за свою працю в 6 годин ранку і писав півтори години, у сім з половиною годин сідав снідати, а у 8.30 починалося вчиття у школі. Пообідній одпочинок був 10 хвилин, а в 1 годин вечора мусило гаситися світло. Але останнє не завжди виконувалося, бо часом робота затягалася, а часом і цікава книжка не давала гасити світла.

Мене кілька разів питано, чи Олексіївська школа була українська. Ні, українською школою вона не була. Як же вона могла бути українською, коли діти мусили вчитися по московських підручниках, мусили здавати екзамен по-московському і коли досить часто навідувалося в школу начальство. Було навіть так, що член шкільної ради, обревізувавши і учнів, і бібліотеку, сказав (випивши пляшку вина за обідом), що до шкільної ради дійшла чутка, що в Олексіївській школі вчитель навіть говорити не вміє «по-руски». Наприклад, якщо хлопець спізнився, то він так говорить йому: «Ну, чого ж ти спізнився? Іди швидше, сідай!» Що діти в школі теж не говорять «по-руски» і приносять з шкільної бібліотеки українські книжки. От його й послано зробити ревізію і тепер він упевнився, що все то набріхано, бо вчитель говорить «по-руски» і старші школярі теж досить добре говорять; а що малі говорять не так добре, то це не дивно, бо ще не навчилися. І в бібліотеці він «не обнаружил» ні одної української книжки. Виходить, що й про книжки набріхано.

Член шкільної ради ще й подякував Грінченкові за гарну школу та й поїхав собі. Доноса написав, звісно, отець Іван.

То чи ж можна було при всіх отих обставинах зробити з Олексіївської школи українську?

Справа йшла так. У першій групі діти починали вчитися не відразу по книжках, а спершу складали слова з окремих літер і читали їх. Так тяглося якомога довше, аж поки вони зовсім вільно могли складати і читати слова. Як уже починало окремих літер не ставати, тоді починали читати московський «Букварь», а після «Букваря» теж московську читанку. Говорилося з ними по-українському, а так звані «письменні роботи» в класі писали вони по-московському. Так саме і в другій групі читанка була

московська і писали в класі по-московському, але говорилося з ними і пояснювалося все по-українському. Бувало іноді, що я читала вголос українську книжку, або школярі читали по черзі теж уголос, і слухав тоді весь клас, себто і перша, і друга група. І це було так, ніби нагорода за щось. Наприклад, школярі змовлялися і робили поза класом кілька «задач» або писали «письменну роботу», а тоді прохали вільну годину вжити на читання. Але все, що писали не в класі, писали школярі по-українському. А писали вони рецензії на прочитані книжки (обов'язково), вірші, оповідання і хто що хотів. Це вже було не обов'язково, але писалося його чимало. Вчили українські вірші, байки, але не в школі, а дома. В школі тільки проказували.

В третій групі теж підручники були московські, але поза тими підручниками школярі слухали лекції з українознавства, писали по-українському і що самі хотіли, і рецензії, і на задані теми тільки дома, і теж учили вірші.

Школярі знали, що єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська і московська, а не панська й мужицька, і добре тямили, що в школі треба відповідати тією мовою, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завжди по-московському, старші відповідали ліпше, малі поганіше, але все ж начальство бачило, що вони намагаються говорити по-московському, тільки ще не навчилися.

З книжками до читання було так. У шкільній бібліотеці були книжки тільки дозволені Ученим комітетом і були нудніші без міри. Школярі не любили їх брати, бо, принісши прочитану книжку, треба було відповідати на питання так, щоб видко було, що школяр книжку прочитав і розібрав, а розібрати було дуже трудно. Через те школярі любили брати книжки «дома», себто з тієї бібліотеки, що була в нас дома.

Біля сіней у нас була комірчина, і в їй були ліки та книжки. Зібрано було там з українських книжок усе, що можна було здобути на той час, а щоб збільшити книжок, ми в книжковому форматі переписували недруковані свої переклади й не переклади, а з творів інших письменників Грінченко складав збірнички, писав їх здебільшого друкованими літерами; якимось прикрашав,

і школярам ці книжечки дуже подобалися. Але ж таких саморобних книжок не могло бути багато. Ну, може, зо два десятки їх було. В цій же бібліотеці були й московські книжки, гарні, але не дозволені «Учёным комитетом». Всі книжки з цієї бібліотеки обгорнені були поверх палітурок у газету, і школярі знали, що книжку в газеті не можна нести в школу, а, прочитавши її, треба положити в неї записку з своїм прізвищем і рецензію і в суботу, йдучи в школу, занести й положити в комірчині. Коли б хто заніс у школу книжку в газеті, той уже ніколи б у ту зиму не одержав книжки «з дому». А це була така велика кара, що під неї підпадати не було охочих.

Отже, хоч і не українська була школа в Олексіївці, та все ж вивчившись школярі в їй, знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатніших письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевна більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою.

А дома в себе дочку свою, наймичку і ще декого вчив Грінченко по українській «Граматці», яку написав друкованими літерами. По тій «Граматці» і деякі письменні селяне вчили неписьменних. Для дочки ж написав він і «Читанку», бо нашу «Читанку» Хуторного хтось зачитав ще давніше, а купити вже не можна було. Для дочки ж писав він і журнал спершу друкованими літерами, а потім уже звичайним писанням.

Може дивним кому здається, що в школі на ялинці не проказували діти нічого. Але на ялинку приходили батьки, і ми зовсім не хотіли, щоб діти вчитували їм московські вірші та байки. А проказувати щось українське не можна було, бо це могло дійтися і до начальства, і до попечительки. А вона ж, здається, тільки й знала, що в школі співають українських пісень (це вона сама завела) та що випускним школярам вона присилає по українській книжці. Вона згодилась тільки присилати, а не з своїх рук дарувати та й то завжди казала:

— Ах, Борис Дмитриевич, право же мы с вами на вулкане стоим!

Ще знала вона, що Маруся Познякова бере у нас книжки читати українські, і що Марусин дівер Явдоким їх читає, бо як приїхала вона влітку в Олексіївку, то прийшла до неї Марусина свекруха і Явдокимова мати, що була вхожа до «барині», і почала питати, чи не зіпсує Явдоким собі «язика», читаючи такі «хахляцькі» книжки. Та Явдокимова мати, так звана поварка (чоловік її був колись кухарем у панів ще за кріпацтва) хотіла виводити своїх дітей у пани, то й боялася «хахляцької» мови. Так про те, що селяне беруть у нас українські книжки і що школярі їх читають, Алчевська знала. Але про українську бібліотеку і про систематичну видачу книжок школярам вона не знала.

Отож на ялинці співали колядок та українських пісень. Як ми приїхали в школу, то їх знали діти всього п'ять: «Ой за гаєм, гаєм», «Добрий вечір, дівчино, куди йдеш», «Ой ходила дівчина бережком», «Котилися вози з гори» та «Пливе човен води по вен». А потім вивчили: «Заповіт» (без середини), «Ой чого ти почорніло», «Про Морозенка», «Про Байду», «Гей, не дивуйте», «Ой на горі та женці жнуть», «Реве та стогне», «Гей, у мене був коняка» і інших.

В «Байді» викидали куплет про царицю й цареву дочку, а кінчалася пісня так:

Ой знай, царю, козацьку силу,
Як вони вмирають за Вкраїну милу!

Пригадую, що як уперше співано її на ялинці, то батьки слухали дуже уважно, а кум Юхим Ємченко утирав сльози. А як уже все скінчилося і треба було розходитися, то батьки попрохали заспівати ще про Байду.

Другий рік шкільний почався добре. Але як довідалися батьки, що таки заведено чотирьохрічний курс у школі, то почали забирати тих хлопців, які не повинні були йти в солдати і яким через те не потрібне було свідоцтво про скінчення школи. З дівчатами і завжди була морока, бо матері не згоджувались на три зими пускати дівчину в школу: «Навчилася читати й писати та молитов, і буде з неї. Нащо їй те свідоцтво? Хіба їй у солдати йти? Треба ще й своєї роботи дома вчитися, а то як піде заміж недотепою, то й не подякує свекруха». І попере-

ду завжди так бувало, що мало не кожна дівчина, яка кінчала школу, була випрохана та виблагала в матері. І в старшій групі здебільшого бувала одна дівчина. А бувало так, що й ні одної дівчини в старшій групі не було, а здебільшого ходили дівчата тільки дві зими.

Отож тієї зими зараз же з початку забрано було з школи 25 дітей. На вільні місця прийнято було школярів з Щеглівки, де не було школи, та з хуторів; так що хоч і поменшало школярів, але не набагато.

Окрім цієї пригоди, здається, ніяких інших неприємностей тієї зими не трапилося. Учили в школі, учили дома; кілька школярів приходили вечорами вчитися опрацювати книжки і опрацювали і з шкільної бібліотеки, і свої власні. Дівчата приходили вчитися шити.

Іноді, як була надворі завірюха або великий мороз, то дівчата, які жили далеко, у нас і ночувати залишалися. І було тоді у нашій хаті дуже весело, бо дівчата співали, гралися, загадували загадок. Ми теж часом приставали до гурту. Любили діти «загадки про вірші». Це визначало, що по одній фразі чи по одному куплетові треба було вгадати, як звуться вірші і якому поетові належать. Або називалось якесь прізвище і треба було вгадати, в якому оповіданні воно стрівається і хто автор оповідання. Загадували шаради і т. ін.

Одного разу, мабуть чи не під Андрія, ворожили. Спершу ворожили в хаті, а потім ще побігли дівчата в двір якимсь на дровах ворожити. Увійдуть у хату, а Мотря, з першої групи маленьке дівчатко, підходить до мене і каже сумно:

— Битливий у мене чоловік буде.

В Олексіївці і в околицьніх селах було в селян чимало книжок московських. Їх дарувала Алчевська. Вона купувала всякі книжки, щоб їх рецензувати у книзі «Что читают народу», і як їх уже було прорецензовано, то дарувала селянам. І дарувала всі, і ті, які визнано було годящими, і ті, які визнано було не тільки негодящими, а навіть шкодливими. Через те в селянських хатах багато було всякого мотлоху і лубочного, й не лубочного, навіть «Бабушка Марфа или за Богом молитва, а за царем служба не пропадает».

То багато того мотлоху виміняв Грінченко за українські книжки. За «Тараса Бульбу» вимінювано було, мабуть, більш як десяток усякої погані. Але хлопці не тільки вимінювали собі книжки. Вони влітку заробляли гроші спеціально на книжки і прохали купити ту чи іншу книжку. Надто всім хотілося мати «Тараса Бульбу». Грінченко дарував книжки тільки при якійсь okazії, бо коли книжки раз у раз дарувати, то це їх обезцінює, а куповану книжку дужче бережуть.

Школярі з Щеглівки, з Троєцького не ходили додому щодня, а здебільшого приносили чи привозили собі хліба й ще чогось там на тиждень і жили в школі, там і варили. Гарні були хлопці, цілком безпечно було залишати їх у школі. Іноді увечері ми ходили в школу подивитися, що там робиться. Іноді було й довгенько посидимо з хлопцями, поговоримо. Гарні то були вечори.

По весні школярі з першої і другої групи вчилися тільки до Великодня та й то не всі, бо пішли то пасти, то погонити. А ті п'ятнадцятеро, що мали здавати випускний екзамен, не кидали школи, ходили. Та вже тоді в школі мало й бували, бо до екзамену були вони готові; а ходили вони з учителем під скелю і там розмовляли на всякі теми та читали.

Нарешті відбувся й екзамен. Всі як один здали дуже гарно, здала й дівчина — одна тільки й була в третій групі. Другого дня після екзамену школярі прийшли до нас обідати. Пообідали, тоді подякували вчителю, а вчитель подякував їм, що були гарні, слухняні. Почали прощатися. Один з хлопців мав виїздити, бо його батько був безземельний, хлопцеві не було чого робити дома, ні з чого було жити і він мав їхати в Луганськ у якусь крамницю «мальчиком». Як обняв він учителя, як почав плакати, то на превелику силу хоч трохи втишили його. Йому здавалося, що вже навки він прощається. Та так воно й вийшло.

Попрощавшись хлопці в хаті пішли були, але зараз же вернулися і попрохали піти з ними ще під скелю. І до вечора ще гомоніли під скелею.

Так і повелося щороку: після екзамену хлопці обідали в нас, а тоді йшли з учителем під скелю.

Це прощання не визначало, що вийшовши школярі з школи, зовсім поривали з нею. Ні, вони бували і в школі, і в учителя, книжки брали, поговорити приходили; та то вже починався новий період у їхньому житті, а з старим шкільним періодом вони урочисто і з жалем прощалися.

Восени року 1889-го над школою було нахмарило, бо хотів таки туди влізти законовчителем о. Іван Мирослюбов. В справі цій він завів був навіть листування з Грінченком. Вигадав, що нібито отець Василь зрікся законовчителства і заходився пролазити в школу. Але йому не пощастило, і ця хмара швидко перейшла над школою, не потьмаривши шкільного життя.

Влітку 1890-го відбулося в Олексіївці урочисте свято: десять років існування школи. Учителі адресою подякували попечителі за її піклування про школу.

На одну зиму прислала Алчевська для школи чарівний ліхтар. Малюнків до його в неї було багато. Але Грінченко вибрав ті, до яких можна було читати по-українському. То були малюнки до «Тараса Бульби», «Сорочинського ярмарку», до «Різдвяної ночі», «Утопленої», «Демона», до якоїсь подорожі на північ. З цими останніми малюнками Грінченко читав «Серед крижаного моря». Читати доводилося в школі, бо наша хата була мала для читання з ліхтарем.

Читання ці робили велике вражіння і слухачі ходили на їх залюбки. Не пригадую, коли саме почав Грінченко читати вечорами в себе дома книжки дорослим. Багато людей не могло до нас приходити, бо наша найбільша хата була невелика. Та й незручно було збирати до себе багато людей, бо отець Іван не переставав накидати оком на школу. Про ці читання Грінченко написав потім у своїй книзі «Перед широким світом». Та сам він читав недовго, бо в жовтні 1891 р. занедужав, і тоді вже я ходила на село і там читала в одній хаті.

Виявилася недуга Грінченкова тим, що почався в його кривавий кашель, а потім зник голос. Що він не застудився, — це певне. А мабуть, недуга ця була наслідком надмірної праці та недоїдання під час життя в Харкові, під час учителювання попереднього та під час роз'їздів, як був статистиком. Може, по-

могло й те, що по весні з півтора місяця жив у нас Зінківський, у якого туберкульоз був в останній стадії. Як занедужав Грінченко, то вже не міг ходити в школу. Я вчилася із його учнями. І тільки раз на тиждень спершу діти приходили до його, а потім він приходив у школу послухати, що вони вивчили. Влітку він був у Харкові у Франковського. Той сказав, що в його обидві легені в стані катарального, і звелів лікуватися так, як звичайно лікуються туберкульозні. Все літо Грінченко прожив надворі: і працював, і їв; а спав хоч у хаті та з одчиненими вікнами. Благодатне сухе й тепле повітря катеринославське дуже допомогло йому, і він став ніби зовсім здоровий. Але ж тільки ніби, бо потім виявилось, що хвороба не покинула його, а тільки притихла до слухного для неї часу.

Довідавшись попечителька про хворобу Грінченкову, виявила велике спочуття. Пропонувала навіть додати того року ще сто карбованців до його платні, щоб він міг купити корову, або якось інакше вжити їх задля боротьби з хворобою. Писала, що коли б лікарі вимагали поїздки в Крим, то вона допоможе.

Грінченко був дуже вдячний за таке спочуття і бажання допомогти. Але грошей не взяв, корови не купував і в Крим не поїхав, а, як я вже казала, задовольнився з гарного степового повітря в Катеринославщині.

14-го травня 1892 року в Харкові мав відбутися тридцятирічний ювілей педагогічної діяльності Алчевської. З приводу цього Грінченко одержав такого листа від В. Іванова, що потім, а може вже й тоді був секретарем Харківського статистичного комітету і друкував український етнографічний матеріал:

«Многоуважаемый Борис Дмитриевич! Распорядительная комиссия по чествованию 30-тилетней педагогической деятельности Христины Даниловны поручила мне сообщить Вам, что 13-го мая истекает означенное тридцатилетие.

В высшей степени было бы желательно, чтобы извещены были об этом лица, составляющие ее летнюю аудиторию. Может быть, у них явится желание откликнуться и таким образом принять участие в празднике, который желательно обставить по возможности торжественно.

Празднование переложено на 14-ое мая. Выработываем программу. Если интересуетесь подробностями, я с удовольствием сообщу их. Если Вам придет какая-либо подходящая идея — сообщите нам. С глубоким уважением, В. Иванов. 20 марта 92 г. P.S. Адреса, письма, телеграммы и проч. принимают члены распор[ядительной] комиссии. Желательно, чтобы они раньше срока не попадали в руки Хр[истины] Д[аниловны]».

Одержавши Грінченко цього листа, відписав того ж дня так:

«Милостивый Государь Василий Васильевич! Отвечаю по-русски, не будучи уверен, что Вы знаете украинский язык. При всем глубоком уважении к Христине Даниловне как к человеку, я не могу присоединиться к Вашему празднеству. Причина этого та, что я отношусь совершенно отрицательно к той ее деятельности, конечным результатом которой является обрусение моего народа. Поступив иначе, я считал бы себя изменившим моим убеждениям. Примите ув. в глуб. ув. и пр. Б. Грінченко. 1892.IV.2».

В кінці квітня прийшов лист од Любови Дашкевич, небоги О. К. Алчевського. Вона писала: «Многоуважаемый Борис Дмитриевич! Общество распространения грамотности в народе образовало комитет для выработки плана торжественного собрания по чествованию 30-л[етней] деятельности Х. Д. Алчевской. В состав этого комитета вошли профессора: Дм. Ив. Багалея, В. Я. Данилевский, А. Ф. Брандт и несколько учительниц Воскрес[ной] школы^{*}. Предполагаемое торжество чисто общественного значения обещает быть грандиозным: более ста извещений послано во все концы России, в Париж и в Швейцарию; будут депутации от воскресных рус[ских] школ; пишутся письма, адреса, телеграммы от учреждений педагогического характера, от обществ и разных лиц. Харьков со всеми своими гимназиями, училищами, учителями и учительницами принимает во всем этом участие.

Невозможно, чтобы «детище» Христины Даниловны, Алексеевская школа, не отозвалось, не приняло участия в этом юби-

^{*} Школа, заснована Х. Д. Алчевською у Харкові.

лее. По поручению членов комитета покорнейше прошу Вас сообщить ученикам Вашим теперешним, бывшим, «хатней аудитории» о предстоящем празднестве и посоветовать принять им участие или письмом с подписями, или вообще чем они пожелают. Иначе среди всех приветствий, телеграмм и писем будет большой пробел. Уважающая Вас Любовь Дашкевич. P.S. Юбилей будет 14-го мая, но присылать все нужно раньше, к 7 мая, чтобы комитет успел все присланное перечитать и пересмотреть».

Відповідь на цей лист була така:

«Милостивая государыня Любовь Иродионовна! Зная лично Христину Даниловну несколько лет, я научился за многое глубоко ее уважать. Но есть один пункт, относительно которого мы никогда не сходились и не сойдемся с нею. Это-то разногласие и мешает мне присоединиться к Вашему празднеству. Я полагаю, что украинцы должны служить Украине и украинскому, а не московскому просвещению.

Уважаая деятелей московского просвещения в московской земле, я не могу иначе как отрицательно относиться к московскому просвещению в земле украинской. Конечным результатом деятельности Христины Даниловны является омоскаление моего народа, — т. е. та вещь, против которой направлена моя деятельность. Понятно, что мне невозможно и не за что приветствовать Христину Даниловну 14 мая. Сделав это, я показал бы себя человеком, говорящим одно, а делающим другое.

Пишу по-русски, не будучи уверен, что Вы, хотя и украинка, знаете украинский язык. 1892.V.1.»

Одночасно з листом Л. Дашкевич одержав Грінченко і оповіщення про ювілей від «Правления Харьковского Общества распространения в народе грамотности» за підписом проф. А. Брандта.

Потім прийшов лист од Х. Д. Алчевської. Ось що писала вона в листі від 1-го травня в цій же справі: «Не могу скрыть от Вас, Борис Дмитриевич, что мне будет очень, очень грустно не встретить Вашего привета в числе других приветов моих друзей, тем более грустно, что я приняла в д. Алексеевке так

много страданий из-за скромного желания сделать человека грамотным. Задумавшись над этим, я перечитала адрес, написанный Вами в 1890 г., и нашла утешение в следующих строках: “Если бы нас спросили, за что дороги? — мы могли бы ответить: за все; но дороже всего за то, что в наше тяжелое время Вы всегда оставались для нас представительницею той группы людей, которая служение идее ставит выше всего и не колеблется стоять за человечность и справедливость”. Неужели за последние 2 года взгляд Ваш на меня совершенно изменился? Мне в высшей степени интересно было бы знать, что ответили бы Вы распорядительному комитету по устройству праздника, если бы он попросил у Вас позволения цитировать эти строки?

Но так или иначе, я, как Вы знаете, горжусь обыкновенно тем, что умею относиться с уважением к чужим взглядам, убеждениям, идеям, а потому как ни было бы велико мое огорчение в данном случае, я ни малейшим образом не изменю своих отношений к Вам, отношений уважения и преданности». Далі в листі говоритися про інші справи, а потім Алчевська вертається знову до ювілею:

«Вы пишете, что “30 лет Вашей деятельности имеют своей целью и результатом обрусение моего народа”. Позвольте протестовать против этого и сказать, что подобной цели у меня никогда не было. И хотя я давала грамоту в школе на том языке, на котором являлась возможность сделать человека грамотным, я вместе с тем силилась по мере возможности и сохранить малорусскую песню, и дать народу малорусскую книгу. Вы лучше, чем кто-либо, Борис Дмитриевич, знаете это. Все эти 30 лет я занималась, между прочим, сбережением малорусской песни в женском населении города Харькова, несмотря на то, что из-за этого может пострадать неизмеримо дорогое для меня дело воскресной школы».

Грінченко не згодився на те, щоб читано було на ювілеї уривок з адреси 1890 року. Брульйону його відповіді на лист Алчевської немає. Але єсть відповідь Алчевської на його лист. Ось що писала вона в листі від 5-го травня:

«Многоуважаемый Борис Дмитриевич! Когда я прочла Ваше письмо, я в высшей степени ясно почувствовала, что не должна огорчаться отсутствием Вашего привета в ряду других моих друзей. Прошу Вас об одном: совершенно успокоиться на этот счет и в свою очередь не грустить об этом. Все то, что высказано Вами в настоящем письме, совершенно выясняет для меня данный вопрос и заставляет вполне примириться с тем, против чего протестовала я. Но если распорядительный комитет примет какие-либо меры к тому, чтобы получить привет от крестьян или от бывших школьников, ради Бога, не огорчайтесь этим; право, это очень невинно. Между тем, все они так усердствуют, что мне приходится только постоянно кланяться на все стороны и просить, чтобы все было как можно скромнее и чтобы избежать пересола и смешных преувеличений».

І Христина Данилівна не помилилась, бо «распорядительный комитет» таки «принял меры к тому, чтобы получить привет». В листі від 1-го травня Хр[истина] Дан[илівна] писала: «Прошу Вас передать письмо и посылку Марусе». Лист був од члена комітета — тієї самої Л. І. Дашкевич, що писала до Грінченка в справі ювілею; а «посылка» — ящик з подарунками від Алчевської її хатнім слухачам. Потім виявилось, що в йому був гарний папір, конверти і чорнило. І лист, і пакунок передано було кумі Марусі.

Другого дня кума Маруся і кума Уляна прийшли до Грінченка попрохати, щоб дозволив зібрати школярів у школу (це ж було вже після екзаменів, і школярі в школу вже не ходили). Спитав Грінченко, нащо кумам здалися школярі?

— Та ось нате самі прочитайте листа баришні.

В листі Л. І. Дашкевич писала, щоб Маруся й Уляна написали ювілейні привітання від школярів теперішніх і колишніх і від хатніх слухачів. Збирати школярів Грінченко не дозволив, бо без інспекторового дозволу не могла школа посилати адреси чи привітання.

— Ото ж жалко, що не можна! — бідкалися куми. — Доведеться тільки від старших школярів писати та від хатніх. Так порадьте ж нам, куме, що писати.

— Пишіть самі. Наче ви без мене не зумієте написати.

— Ні, воно б лучче, якби ви сказали нам, що писати.

Грінченко зрікся. Куми все дивувалися, через віщо їм поручено цю справу, а не кумові, і вирішили, що це через те, що він хворий, то щоб не турбувати його. Спитали, коли Грінченко посылатиме своє привітання, щоб і собі встигнути написати на той час. Сказав, що не посылатиме.

— Через віщо? — здивувалися куми.

Сказав, через віщо. Куми замислилися і вже більш не прохали поради, а пішли собі.

Другого дня прийшли і сказали, що вони вчора багато думали та радилися вдвох і що привітання не посылатимуть, хоч, може, Христина Данилівна за те і розгнівається на їх.

Обидві ці куми багато книжок українських з нашої бібліотеки перечитали і не з самого красного письменства, а й з історії, знали й про сучасне становище України, то й не дивно, що вони врадили не посилати привітання.

Того літа Алчевська не приїздила в Олексіївку, а їздила з сім'єю в Крим.

Останній рік нашого вчителювання в Олексіївській школі визначився тим, що став у школі новий законовчитель, молодий зовсім удівець, свояк нашого отця Василя. Його призначено було в Михайлівську церкву замість отця Івана Миролюбова, то вже так виходило, що мусив поступитися отець Василь йому законовчительством в Олексіївській школі. Неприємний був чоловік: грошлюбний, баболобний, любив бенкетувати в негарному товаристві і до всього був ще й атеїст. Взагалі піп-атеїст — особа несимпатична, а такий, що тим вихваляється, ще несимпатичніший. Учив він так, що діти мало що могли второпати, довелося нам таки допомагати дітям учити Закон Божий, а через те призначено було законовчителеві якнайменше годин. Він нічого не мав проти того, бо одержував платню помісячно, а не полекційно.

Доходжу до кінця своїх згадок про вчителювання Грінченкове в Олексіївській школі, бо шкільний рік 1892–93 був останнім роком його вчителювання там. Кинув він там учителюва-

ти через те, що відмінив свою думку про попечительку школи і вже не міг довше з нею працювати. Через віщо ж він одмінив свою думку, про це й маю я розказати. Але перше мушу показати, як Христина Данилівна Алчевська розказувала про це в листі своєму «к одному из украинцев», надрукованому в журналі «Украинская жизнь» 1912.IV*. Розказуючи Христина Данилівна про «расхождения во взглядах» з Грінченком, розминулася з правдою, і я мусила обороняти покривджену нею, тоді вже покійного Грінченка. Я написала листа до редакції, надрукованого в 5-й книжці «Украинской жизни» того ж 1912 р. Наведу тут тільки свій лист, бо з його видно буде, в чому обвинувачувала Грінченка Х. Д. Алчевська.

«М. г. редактор! Не откажите в ближайшей книжке вашего уважаемого журнала поместить следующее мое разъяснение по поводу воспоминаний Х. Д. Алчевской в части, касающейся покойного моего мужа Б. Д. Гринченко.

Упомянув о том неодобрении, какое проявляли «иные из узких патриотов» по отношению к ее просветительской деятельности, г. Алчевская прибавляет: «Однако, бывали случаи, когда я расходилась во взглядах с людьми, которых глубоко уважала и которым горячо симпатизировала, как людям даровитым, фанатически любящим свой народ. Таков был Б. Д. Гринченко.

Когда мы купили имение в Екатеринославской губернии, я первым делом устроила там народную школу и мечтала об идейном учителе. Мне указали на поэта Гринченко». После ле-

* Письмо Х. Д. Алчевской. *Украинская жизнь*. 1912. № 4. С. 85–90 (про її взаємини з Б. Грінченком — с. 87–88). Передрук: Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. М., 1912. С. 454–456.

стной характеристики последнего* г-жа Алчевская в таком виде излагает причины своего расхождения с ним: «Говорят, что у каждого человека бывает свой пункт помешательства. Моим пунктом была мысль обучить как можно больше женщин грамоте. Мне казалось всегда, что мужчины гораздо счастливее в этом отношении. Это чувствовалось мною, конечно, и в деревне, при открытии школы, и когда я уезжала на три месяца за границу, в ней было несколько девочек «первых ученых женщин в деревне», как шутя называли мы их. Возвращаясь я из-за границы, вхожу в школу и не вижу ни одной девочки. Оказывается, что Б. Д. не сделал нового приема (?) находя, что не следует калечить украинскую женщину обучением на чуждом ей великорусском языке. Это было причиною того, что мы расстались с ним, хотя отношения наши до конца его жизни не переставали быть доброжелательными».

Очевидно, память несколько изменила Х. Д. Алчевской и потому приведенное ее сообщение совершенно не соответствует действительности. Среди бумаг покойного сохранились письма г-жи Алчевской к нему и черновые многих ответных писем, и эта переписка дает отношениям корреспондентов иное освещение. Не полагаясь исключительно на свою память, хотя я очень хорошо помню условия нашей с покойным мужем совместной работы в школе г-жи Алчевской, я свои возражения буду обосновывать на упомянутой переписке.

Прежде всего Б. Д. вовсе не был *первым* учителем в основанной г-жой Алчевской школе. В сохранившемся среди бу-

* Х. Алчевська писала про Б. Грінченка: «[...] Это был человек обаятельный. Деревенский люд горячо полюбил его, дети бежали в школу, как на праздник, и дело шло прекрасно. Ему помогала его идейная жена, всем сердцем разделявшая симпатии мужа. У них была маленькая, умненькая, очаровательная девочка Натка, семи лет, не говорившая ни слова по-русски, одетая в деревенскую, холщовую, мереженную сорочку и деревенскую спидничку, босенькая и стриженная по-деревенски. Это была очень остроумная девочка и, глядя на наши роскошные завтраки и обеды, говорила отцу: «И шо то за пани? Усе їдять, усе пють, усе їдять, усе пють!». Мы очень любили ее, и она проводила у нас в саду целые дни вместе с моею дочерью Христей» (Письмо Х. Д. Алчевской. С. 87).

маг прошения г-жи Алчевской на имя инспектора народных училищ, помеченном 10-го июня 1890 г., находим просьбу о разрешении устроить школьный акт “по случаю 10-летия Алексеевской школы”. Б. Д. поступил учителем в эту школу в 1887 г., а следовательно, в течение 7 лет школа находилась под руководством иных лиц. Подтверждение этого находим и в письмах г-жи Алчевской. Вполне соглашаясь с Б. Д. насчет крайней запущенности школы и неудовлетворительной постановки школьного дела, в одном из первых своих писем (7 октября 1887 г.) г-жа Алчевская так отзывается о нашем предшественнике-учителе: “Я видела, что В. М. опускается с каждым годом, почему и рассталась с ним..., но что он упал так низко, этого, признаться, я не думала”. “Вы пожинаете чужой посев”, — прибавляет она в том же письме, предлагая Б. Д. взять на год помощника, в виду крайне неудовлетворительного состояния школы и необходимости поэтому особенно энергичных занятий.

Эта неточность в воспоминаниях г-жи Алчевской сама по себе не имела бы значения, если бы не была соединена с другой неточностью, против которой я вынуждена решительно протестовать, как набрасывающей тень на доброе имя покойного украинского деятеля. В обрисовке г-жи Алчевской он является чуть ли не противником женского образования на Украине за отсутствием национальной школы, — во всяком случае, человеком, способным оставить за порогом школы желающих учиться только потому, что это были девочки, которых “не следует калечить” и т. д. Между тем, Б. Д., который вообще не делал разницы между мужчиной и женщиной в деле образования и одинаково находил, что “не следует калечить” ни тех, ни других, всегда сочувствовал стремлению женщин к свету и отстаивал право их на образование.

Я позволю себе привести в подтверждение этого одно место из сочинений Б. Д. “Хорошей женой и хорошей матерью может быть только та женщина, которая будет и хорошей гражданкой, а это невозможно в наше время без образования”, — писал, напр., он, отмечая неприличную выходку одного галицкого юмористи-

ческого издания насчет женщин, стремящихся к просвещению (см. «Л[ітературно]-н[ауковий] вісник», 1901 г., кн. VII, Хроника, стр. 2). Уже в силу одного этого, не говоря даже о физической невозможности для учителя не пускать желавших учиться девочек в школу, Б. Д. не мог совершить поступка, приписываемого ему г-жой Алчевской.

На самом деле ученицы в Алексеевской школе за все время наших занятий там не переводились, что опять-таки устанавливается письмами г-жи Алчевской. В письме от 31-го августа 1890 года она между прочим пишет: “Как-то Мария Николаевна говорила мне о своем желании приучать девочек к шитью. Если это состоится, не могла ли бы я дать им заказ в таком роде: вышить и сшить к следующему акту столько малорусских сорочек, сколько учеников окончит курс?” “Очень рада, — читаем в письме от 25-го октября этого же года, — что М. Н. начала уже свои занятия шитьем с детьми”. Ученицы действительно выполнили заказ, и мальчики выпускного класса получили при окончании школы сорочки, вышитые товарками по школе. Наконец, в реестрах вещей-подарков, присылающихся г-жой Алчевской для школьной елки, неизменно фигурируют: ленты, серьги, “намисто разное”, “стрички” и т. п., предназначавшиеся, очевидно, не для мальчиков. Между тем, в передаче г-жи Алчевской выходит, что Б. Д. застал в Алексеевской школе и “первых ученых женщин в деревне”, а затем, воспользовавшись 3-месячным отсутствием г-жи Алчевской, разогнал их, так что по возвращении ее из-за границы не оказалось “ни одной девочки”. Странно лишь, почему даже отдаленного намека на этот тягостный эпизод не находим в письме г-жи Алчевской, начинающемся буквально: “По приезде из Парижа (16 сентября 1889 г.)”. Еще более странно, почему после обнаружившегося в таком кардинальном для г-жи Алчевской вопросе разногласия Б. Д. продолжал оставаться учителем в Алексеевской школе еще в течение 4-х лет, до 1893 года, когда действительно вынужден был оставить любимое дело, вполне налаженную школу и сильно привязавшихся, как отмечает и г-жа Алчевская, учеников.

Разногласия, конечно, были: расхождение во взглядах у Б. Д. с г-жой Алчевской в конце концов действительно произошло полное. Причины его (они вполне ясно обрисовываются в переписке и могут быть раскрыты по документам) не имеют ничего общего с тем объяснением, какое над могилой своего корреспондента дает теперь Х. Д. Алчевская... Примите уверение в совершенному уважении. Мария Гринченко. Киев, 14.V.1912».

Скільки мені відомо, Х. Д. Алчевська проти цього мого «раз'яснення» друком не виступала.

До цього свого «листа в редакцію» маю додати дещо. Тільки не знаючи того, що робилося в Олексіївській школі, могла Христина Данилівна казати, що Грінченко не хотів приймати в школу дівчат. Вона не розуміла того, що Грінченко вчителював тільки через те, що школа давала йому змогу виховувати дітей українцями, а не перевертнями і, живучи серед українського народу, мати на його безпосередній вплив. Грінченко не тільки не розганяв дівчат із школи, а вмовляв батьків віддавати їх до школи так саме, як і хлопців. Там, де він вчителював, освіта не кінчалася вкупі з кінцем вчиття у школі. Існує дуже багато гарних книг, а школа давала Грінченкові змогу не тільки навчити дітей механізму читання, але й вміння читати, уміння розуміти книгу. Школа давала йому змогу розвивати дитину, виховувати її в бажаному напрямкові, і зрозуміло, що йому важно було, щоб у такому напрямкові виховувалися не тільки хлопці, але й дівчата. Христина Данилівна не знала такого, наприклад, випадку. В одну колишню школярку Грінченкову, дорослу вже дівчину, закохався молодий панич. Спершу він почав був займати дівчину «по-паничівському». Не пощастило. Тоді почав сватати проти волі матері своєї. Дівчина не схотіла. Панич стрільнув собі «в серце», але куля пожаліла його і не вбила. Тоді мати паничева, багата пані, що мала маєтки в Харківщині, боячися, щоб син таки не застрелився, згодилась, щоб він оженився з тією дівчиною, тільки не хотіла вкупі з ним жити, а помінилась виділити йому окремих маєток. Панич прилетів до дівчини з цією звісткою, але вона знову зреклася йти за його і сказала через віщо. Перше: вона проста селянська дівчина, панських звичаїв

не знає, поводитися по-панському не вміє і не хоче бути панським посміхом, як доведеться їй коли бути серед панського товариства, не хоче, щоб її чоловік зазнав сорому через неї, бо тоді він покине її любити. Друге: вона ніколи не схоче відцуратися своїх батька й матері, а коли б вона пішла за пана, то не могли б приїздити до неї батько й мати та сестра, бо її чоловікові-панові сором було б перед челяддю, що жінчині родичі — мужики. І, нарешті, третє: вона ніколи не відцурається своєї мови і дітей своїх виховуватиме так, як учитель виховує свою дочку. А вона певне знає, що її чоловік-пан не дозволив би цього, бо йому не дозволили б того родичі.

І вона за багатого панича не пішла, а пішла за парубка, з яким укупі кінчала школу.

Звісно, ця дівчина виняток і серед школярів Грінченкових. Але це показує тільки, як далеко міг сягати вплив Грінченків на тих, кого він виховував, і що не було йому ніякої рації зменшити число тих, на кого він міг такий вплив мати.

Переходжу до подій, які спричинилися до того, що Грінченко перестав учителювати в Олексіївській школі.

В суботу на страсному тижні прийшла до мене мати колишнього школяра нашого Тита або, як на селі звали його, Титона Проведенка, попрохати «порошків», бо Титон занедужав. Питаю, що йому. Каже:

— Застудився, поганка тіпає.

Дала я «порошків». На Великдень Титон не прийшов до нас, а його сестра наша кума Уляна, по чоловікові Кумейкова, сказала, що він ще лежить, але вже йому полегшало, вже не тіпає. Через кілька днів почули ми, що Титона одвезено в лікарню, і почули, через віщо він занедужав. Розповів нам про те колишній школяр наш Петро Коновал, такий хлопець, що його словам можна було цілком повірити.

Він і Титон були на поденній роботі у Василівській економії. Великдень того року був ранній, в кінці березня, і через те поспішалися обсіятися швидше, щоб не перепинили святки роботи. Раптом заходило, пішов сніг з дощем, та роботи не кидали. У п'ятницю вранці Титон побачив, що в його подерся чобіт,

і сказав прикажчикові, що піде додому лагодити чобіт. Прикажчик не пускав і загрожував, що всі зароблені гроші Титонові пропадуть, коли він піде. Титон був страшно упертий хлопець; на погрозу він сказав:

— Ну й хай пропадають, а я піду, бо в мене інших чобіт немає, а я не хочу святкувати в драних.

Сказав та й пішов. Прикажчик Алімович звелів його прив'язати до гарби. Прив'язали так, що протягли мотуз на другий бік гарби, так що розв'язати самому не можна було. Тоді прикажчик повів робітників на роботу, а Титон зостався сам біля гарби. Петро скинув із себе одну свитину і накинув її Титонові на плечі.

Як приведено було робітників до гарби, Титон сидів скоцюрбившись і на йому була ожеледь. У цей момент проїздив управитель Суєтенков і прикажчик гукнув йому:

— Гляньте, Ілля Іванович, яка в нас лягав собака прив'язана! Управитель вилаяв «собаку» і поїхав.

Прикажчик звелів одв'язати Титона і сказав йому, щоб сідав обідати. Але той обідати не сів, а хотів іти додому, та спершу не міг устояти на ногах, так вони в його задубіли та потерпли; а як ноги одійшли, тоді помалу поплентався додому. Прийшовши він додому, зараз поліз на піч, але й на печі не скоро міг зігрітися, так його тіпало.

Почалися на селі розмови про Титона, але ми чули про його від чужих людей, бо кума Уляна, сестра його, хоч і ходила до нас, та уникала розмов про його. А як його матері казали люде, щоб вона пішла з своїм лихом до вчителя, то вона відповідала, що вчитель їй ворог і за панамі руку потягне, бо «сказав же він тоді барині, щоб Улянці платтів не дарувала. Мабуть, завидно стало, що його жінці бариня не дарують, так хоче, щоб і нікому не доставалось».

Це Христина Данилівна після розмови з Грінченком, про яку я згадувала, сказала Улянці, що вже тепер вона не даруватиме їй суконь, бо вчитель сказав, що не личить їй у таких сукнях ходити. І мати її дуже розгнівалася на вчителя і гнівалася ввесь час і не ходила до нас.

Чули ми, що Проведенки написали до Алчевських, що пожалілися в суд.

Влітку поїхали ми на якийсь час додому в Харківщину, бо треба було хворому Грінченкові полікуватися у Франковського.

Одного разу вже взимку приходять Титоніна мати і, плачучи, просять мене прийти подивитися на Титона. Питаю, що йому. Каже: «Самі побачите».

І я побачила... Побачила таке, якого зроду не бачила, та, мабуть, і довіку не побачу. Хлопець лежав увесь у пухирях. З пухирів бігла паська. Сорочка присохла до тіла так, що її не можна було зняти. Такі ж пухирі були в роті, в носі, в очах, у вухах. Що тут можна було робити, чим допомогти? Послала я до себе додому взяти мигдалеву олію з аптечки та стару і через те дуже м'яку сорочку чоловікову. Одмочили мигдалевою олією сорочку на йому. Тіло було таке, наче з його здерто було шкіру. Наділи на його принесену сорочку, помостили постіль так, щоб йому ліпше було лежати, та сказала, щоб приходили до мене по їжу для хворого. Що ж більше можна було зробити такому хворому і навіть не чуючи про таку хворобу? Та ліки в його й були, бо лікар покинув: камфора в порошках. Титон не хотів їх ковтати, але я вмовила його.

Мати розказала, що був лікар, із шахт приїздив. Ще в дворі почав він кричати, чому не привезли хворого до його, сюди його потягли. Мати сказала, що хворого навіть до церкви не можна було повезти, і батюшка додому приходив запричастити його. Як увійшов лікар у хату та подивився на хворого, то сказав матері, що хлопець помре. Мати попрохала:

— Так скажіть же, ваше благородіє, Іллі Івановичу, щоб дощок на труну прислали. Коли занастили хлопця, то нехай хоч поховують, бо в нас немає достатків його ховати.

Лікар почав упевняти, що ніхто хлопця не занашав, а в його «наслідна чахотка» (так переказувала баба слова лікареві). Казав лікар, що він розпитував людей про її сім'ю, так казали люде, що й старший син її з «чахотки» помер. Значить, то вже в їх сім'я така «чахоточна».

А я йому кажу:

— Ні, ваше благородіє, мій старший син не з чахотки помер, а з кашлю: на ставку заломився на кризі, простудився сильно, полежав неділь зо дві і все кашляв та й помер з того кашлю. Де в наших дітей наслідна чахотка візьметься? І батько їх, і я до старости дожили і ніякої чахотки в нас немає, то чого ж вона в дітей наших наслідна буде?

Отож, виправивши Титонova мати лікаря, і прибігла до нас.

Вернулася я додому і спершу за слізьми не могла навіть розказати, що бачила. Як же розказала, то Грінченко зараз же написав Алчевській листа. Не можу навести його точно, але наведу ті фрази, які пам'ятаю і можу ручитися за їх певність: «Едва могу писать от негодования. Сейчас Мария Николаевна возвратилась в слезах от больного Тита Проведенка. С него буквально подрали кожу служащие Васильевской экономии». В останній фразі в листі згадано було про книгу «Что читать народу». Але не можу навести тієї фрази, бо не пам'ятаю добре.

Ось відповідь Алчевської на цей лист:

«Многоуважаемый Борис Дмитриевич! Вероятно, я была бы крайне оскорблена Вашим напоминанием о том, что работая в книге “Что читать народу”, я обязана относиться к этому народу иначе, чем отношусь теперь, и сочла бы это с Вашей стороны несправедливостью, чтобы не сказать больше; но напоминание это я отношу всецело к минуте раздражения и тем способна понять его, что сама пережила недавно точно такие же минуты при получении письма от Ульяны Кумейко, в котором говорилось о поступке Алимича. Не медля ни минуты, я обратилась с жалобой к Алексею Кирилловичу, как к человеку в высшей степени справедливому и гуманному, на мой взгляд, и он обещал мне лишить Алимича места. Но когда затем, по словам того же Алексея Кирилловича, оказалось, что прискорбная и возмутительная история улажена самими Проведенками (как Вам известно, Проведенки — весьма плохие люди), обратившими Алимича в дойную корову, я настолько была озадачена этим, что не знала, настаивать ли мне на удалении Алимича, тем более, что Вы сами поймете, как мне трудно вмешиваться в дела Горнопромышленного общества и разбирать их издали.

По словам вполне надежного и уважаемого человека, наводившего обо всем справки*, Титон после работы в экономии отправился на рудники и только через 6 месяцев после этого, при медицинском освидетельствовании, оказалось, что положение здоровья его крайне опасно и что ему грозит чахотка. Такого рода показания честного и неподкупного человека опять поколебали меня: пустить по миру отца семейства без достаточных доказательств его виновности мне показалось несправедливым. Но тут подоспело Ваше письмо; оно с новой силой возмутило мою душу, и сегодня послана телеграмма о лишении места Алимича**.

Помните ли Вы, как однажды, на просьбу мою расследовать какое-то дело по экономии, Вы сказали, что дали себе слово никогда не вмешиваться в эти дела. Я дала себе такое же слово после истории с Суетенковым, который был удален по навету анонимного письма. Факт этот возмущал до глубины души таких людей, как Дашкевич, Янчевский, отец Василий и др. Они защищали Суетенкова и отрицали существование фактов, переданных в письмо. Суетенков был возвращен с моего согласия, так как я не могла не верить честным людям, защищавшим его. Кроме того, люди эти жили там, подле него, были свидетелями его жизни, его поступков; а я бываю в смежной деревне всего 3 летних месяца для отдыха на даче и никоим образом не в состоянии следить и вникать в дела экономии Алексеевского горнопромышленного общества. Но опять, как Вы видите, я не сдержала данного себе слова, как его не сдержали и Вы, и возмущившись всей этой историей, потребовала удаления Алимича, решив таким образом: если он даже и не виновен в том, в чем обвиняют его, пусть он явится в данном случае искупительной жертвой примера для других. Не знаю, правильно ли поступила я, но, по крайней мере, не безучаст-

* Це лікар із шахт, що приїздив до хворого Титона і говорив, що в його «наследственная чихотка». М. Грінченко.

** Алімича не більш як через два місяці взято було знов в економію. М. Грінченко].

но, в чем Вы упрекаете меня и при чем тут книга “Что читать народу” я, право, не знаю! Х. А. 25 ноября 92 г. P.S. Прошу Вас прислать мне список вещей для елки».

Одержав Грінченко цього листа XII.1 і того ж дня відписав на його так:

«Глубокоуважаемая Христина Даниловна, с нетерпением ожидал я Вашего письма и наконец сегодня получил его. Постараюсь ответить на него так обстоятельно, как смогу.

Прежде всего, отвечу на два-три Ваши замечания. Вы не ошиблись, предположив, что мне не нравятся Проведенки, что я их не считаю симпатичными людьми. Вам, мне кажется, случалось слышать от меня, что с матерью Тита Проведенко я почти не могу говорить. Тем более, значит, можете Вы мне поверить: *я не могу быть пристрастным в пользу тех, к кому не чувствую симпатии*. Потом Вы пишете, что “надежный и уважаемый человек” представил Вам дело в несколько ином свете, чем я. Я ни на минуту не осмеливаюсь предположить, что Ваш корреспондент умышленно извращал факты; но я знаю, что и самые надежные, самые уважаемые люди могут быть введены в заблуждение, могут неверно понять дело. С Вашим корреспондентом так именно и случилось. Вы говорите, что гг. Дашкевич, Янчевский и о. Василий защищали перед Вами *тогда* Суетенкова. Я не знаю, в чем тогда его обвиняли, и нисколько не думаю, чтобы он мог быть невиновен в том, в чем его обвиняли *тогда*. Но ведь и я не наездом бываю в Алексеевке, и я живу здесь шестой год, и, *помимо даже своего желания*, мог кой к чему присмотреться. Вот это то, что я знаю, что увидел и услышал — это я и хочу Вам, Христина Даниловна, рассказать. Еще одно: Вы говорите, что я не сдержал своего слова. Да, когда Вы меня просили *расследовать* какую-то ябеду на Суетенкова, я сказал Вам, что не хочу мешаться в *экономические* дела. И я *сдержал свое слово*: я никогда не вмешивался и не вмешиваюсь в *экономические* дела, но я не могу не вмешиваться в дела *народные*. Из дальнейшего моего изложения Вы поймете, Христина Даниловна, почему я так говорю.

Позволяю себе изложить обстоятельства дела с Титом Проведенком. Предупреждаю, что сами Проведенковы, считая меня

безусловным сторонником “хозяев”, а потому и управляющих, скрывались от нас с этим делом и со своим неудовольствием, и я узнал о нем прежде всего от посторонних. Узнать же было не трудно, так как негодование, охватившее по этому поводу крестьян, при всей их замечательной сдержанности, все же постоянно пробивается наружу и в особенности теперь все говорят об этом деле, и слова: «ззіла Альчевських економія хлопця», — перелетают из уст в уста. Кроме того, я говорил с *очевидцем* этого дела, моим бывшим учеником, от которого я до сих пор никогда не слышал неправды. Он рассказал мне то, что видел и слышал сам. Вот как было дело по словам его и других наших знакомых крестьян. Все, что мой бывший ученик рассказывал, он, я уверен в том, всегда подтвердит. Были там еще и другие свидетели.

Бывший мой ученик Тит Проведенко во все время пребывания в школе и потом всегда пользовался замечательным здоровьем. Будучи еще подростком, он уже работал как взрослый. В четверг или в пятницу на страстной неделе этого года он был на работе в Васильевской экономии на поле. В тот день у него с утра разорвались сапоги, и он не мог работать, а захотел отправиться домой для поправления обуви. Не жалея утратить рабочего, приказчик, известный здесь под именем Алимовича, удерживал его, а когда словесные убеждения не помогли, то он (говорят, с помощью одного рабочего) привязал Тита Проведенка к возу. Был холодный весенний день, «так що хоч і два кожухи одягай» — говорит один из бывших там рабочих. В эту ненастную холодную погоду мальчик простоял привязанный несколько часов (если не ошибаюсь — до обеда) в разорванных сапогах и в свите, так как не имел шубы. Кажется, кто-то из рабочих из сострадания набросил на него другую свиту. Суетенков был тот день там, и, как говорят, при этом произошел следующий характерный разговор:

— Илья Иванович, посмотрите, какая у меня легавая собака привязана, — обратился приказчик к управляющему.

— Вишь, кабан! — ответил ему в тон управляющий, прибавляя к этому ругательство.

Возвратясь домой, Тит Проведенко заболел в *тот же день*. Несомненная достоверность этого факта подтверждается тем, что тогда же, в пятницу или субботу на страстной неделе, т. е. на другой день, мать его приходила к Марии Николаевне просить лекарства от простуды, не говоря о причине болезни — ее сын уже лежал больной. Таким образом время заболевания может быть установлено с неопровержимой точностью. Можно еще предположить умысел со стороны матери: сын не был больным, а она сказала, что он заболел, но подобное предположение опровергается тем, что Тит Проведенко был несомненно больным и все последующие дни — это засвидетельствуют все знающие, так как это случилось в приметные дни — на светл[ый] праздн[ик]. (Из этого Вы можете видеть, насколько верны сведения упомянутого “надежного человека”, да и далее будете это видеть). С тех пор не работал, раз попробовал пойти на шахты, но вернулся, не был в состоянии работать. Отец и мать стары и не могут работать, поэтому все это время семью кормил зять.

Вот правда, за которую я ручаюсь во всех тех случаях, где говорю положительно, и эта правда совершенно расходится с “правдою” того “надежного человека”. И не через шесть месяцев узнали о болезни Тита Проведенка, а в начале июня (т. е. через два месяца) Николай Алексеевич присылал к нему Сахнова (фершала з шахт).

Не менее сомнительным оказывается и утверждение, что Алимович обращен в дойную корову. Дело было так. Была подана жалоба в волостной суд: но еще раньше суда Алимович позвал истцов в экономию, и там Суетенков примирил их на таких условиях, что Алимович даст денег на лекарство и потом ежемесячно будет платить по 5 рублей до тех пор, пока больной выздоровеет. Он тогда же дал несколько рублей и потом уже не платил ни копейки. Кажется, от истцов была им взята расписка в том, что они уже больше претензий не имеют, а от себя виновный не дал никакого письменного обязательства, ссылаясь на то, что ведь здесь же есть свидетели. (Точные сведения могут дать официальные волостные книги, если только туда была

внесена сделка). Когда потом мать требовала исполнения условий — ее гнали в шею.

Если Ваш корреспондент получил сведения об Алимовиче, как о дойной корове, от Суетенкова (а откуда еще он мог такие сведения получить?), его достоверность вполне понятна. Все это время мать, на свои собственные средства нанимая лошадь, возила сына то к доктору Павловскому, то к доктору Щербинину и даже просила взять ее сына в больницу.

Теперь Тит Проведенко, вероятно, умирает. Вся кожа снаружи, даже во рту, в носу поднялась волдырями; волдыри эти лопаются и остается обнаженное окровавленное мясо. Он не только умирает, но он умирает под мучительной пыткой. Если и выздоровеет, то здоров вполне, конечно, не будет.

Вы, Христина Даниловна, послали телеграмму об увольнении Алимовича и этим лучше всяких моих уверений доказали, что *Вы можете сделать в этом деле то, что следует сделать*. Но дело в том, что Алимович лишь второстепенная личность, лишь исполнительный приказчик, точно следующий той системе, которая заведена в Васильевской экономии. Если он явился виновным, то только потому, что попался. На самом же деле он гораздо менее виновен, чем Суетенков, установивший у себя порядки, при которых возможно привязывать людей к возам. Правда, Суетенков и его приказчики не привязывают всех рабочих, но они их оскорбляют, ругают, бьют.

Что они ругают, не разбирая ни пола, ни возраста, и стариков, и девушек (например, из стариков дед Бруско может это подтвердить, ибо сам был руган) — это неизвестно и Вам. Я только приведу от себя один пример. Это лето я возвращался из Харькова и заехал в экономию к Суетенкову за почтою и пр. Как раз в это время пришли к нему девочки из сада и между ними одна или несколько бывших учениц школы. Они пришли в праздничный день просить *заработанных* денег. Едва они успели раскрыть рот, как на них уже посыпался целый град возмутительной площадной брани. Просительницы были прогнаны. Если такое обращение с совершенно ни в чем не виновными лицами, то как же обращается этот господин с теми, которые

покажутся ему провинившимися? Если так он обращался при мне, о котором он мог думать, что я могу сообщить все это кому следует, то как же он обращается тогда, когда подобных свидетелей нет?

Впрочем, ругни им мало. И Суетенков, и Алимович убеждают рабочих и плетью, и кулаком. Вот пример (один из многих). Один бывший ученик школы, отличавшийся выдающеюся исполнительностью, бороновал на поле. Его лошадь запуталась в постромку и замедлила ход. Находя, что работник работает слишком медленно, приказчик подогнал не лошадь, а его несколькими ударами плетки.

Такие факты — заурядные факты в Васильевской экономии. Кулаки и плети Суетенкова и его помощников имеют постоянную практику. И право, не напоминает ли эта картина подгоняемого плетью работника, не напоминает ли она того, что приходилось читать о черных американских рабах или о наших крепостных.

Крепостное право отменено; но не отменена экономическая зависимость бедного от богатого, и она дает возможность одному человеку обращаться с другим как с крепостным, как с рабом. Я видел, как и сколько работают. Я считал часы. На молотилке работают ежедневно 15–16 часов! Начинают ночью и кончают в темноте. При этом отдыха не дается, едва дают время поесть сухого хлеба или иной холодной пищи (это рабочие по большей части на своих харчах*, о теплой пище нечего и говорить). И такая работа среди страшной пыли, забивающей рот, глаза, нос, уши. А летом бывает еще хуже — работа еще тяжелее, рабочий день еще длиннее! Говорят: но ведь надо же поспешить убрать хлеб и пр. Но почему же в таком случае не возьмут больше рабочих и не уменьшат соответственно количества рабочих часов. Ведь такая работа — это выматывание жил из человека. Или почему не платят работающим больше, чем они теперь получают?

* В самой экономии пища *теперь* несколько лучше, чем прежде, после того, как рабочие хотели идти к «хозяину» жаловаться на муку с червями (Прим. Б. Грінченка).

Господа, подобные Суетенковым, думают, что мужик все выдержит, — “черт его не возьмет”, — как говорит васильевский Суетенков. Поэтому он не стесняется. Люди отрываются от дела, ходят отсюда по несколько раз в Васильевку, чтобы получить заработанные деньги, и очень часто возвращаются не получив ничего: подождет, мол! Прежде, когда был в Алексеевке управляющий, в этом отношении было лучше, а теперь люди должны терять силу и время на хождение в Васильевку. Впрочем, это еще полбеды.

Известно ли Вам, Христина Даниловна, что такое расплата “талонами”? Управляющий не платит служащим деньгами, говорит — нет. А вот, мол, если хочешь, то возьми «талон» в лавку на столько-то рублей — там по этому талону тебе выдадут что нужно. На вид, ничего нет плохого. Но дело в том, что лавочник и управляющий заключают сделку о такой расплате, и лавочник обыкновенно платит управляющему известный процент от рубля. Выгода же лавочнику та, что он на “талон” дает какую угодно дрянь и по какой ему угодно цене. Имея деньги, рабочий пошел бы в какую угодно лавку, сторговал бы что ему нужно по дешевой цене. Теперь он этого не может сделать: талоны принимаются лишь в одной известной лавке, и лавочник, в случае его протеста, говорит: не хочешь — не бери! Ведь ты не за деньги берешь, а на талон! И тот принужден брать и теряет таким образом не менее трети своей заработной платы. Эта прекрасная система практикуется во многих экономиях. Я не знаю, практикуется ли она *в данный момент* в Васильевской, но *положительно* знаю, что она практиковалась и все были очень рады, когда покойник Мильгоф* уничтожил было ее. Но если теперь ее и нет, то она каждый день может снова появиться. Я также не знаю, вступил ли Суетенков в какое соглашение с лавочником или платил талонами просто так; но от этого дело не изменяется: рабочий терпел потери во всяком случае.

* Управитель, що був тоді, як звільнено було Суетенкова, та він побув недовго і вмер, а тоді знову взято було Суетенкова (Прим. М. Грінченко).

Кроме того, не менее положительно знаю, что счета рабочих дней ведутся в экономии часто небрежно, рабочие дни пропускаются и плата за них по этому (или какому другому) случаю пропадает. Таких случаев было несколько *на моих глазах*. Я мог бы назвать имена некоторых потерпевших, я сам видел, как мать, стоя во дворе, плакала, не получив заработанных ее сыном и дочерью денег.

Вы, Христина Даниловна, в своем письме как будто стараетесь меня уверить, что *Алексей Кириллович не несправедлив* и не негуманен. Но ведь я потому именно и обратился, и обращаюсь к Вам, что считаю и Вас, и Алексея Кирилловича за гуманных людей. Потому-то я и хочу, чтобы Вы увидели вещи в их настоящем свете, а не сквозь призму исследований “надежных людей”. Того, что я скажу, “надежные люди” Вам не скажут по многим и многим причинам... Многое, о чем никогда и не думают наивные “надежные люди”, приходится здесь слышать, а они его не услышат, и Вы не услышите. Вы — потому, что богаты и “хозяйка”, а они потому, что они все же слишком “паны” для мужика. И я чувствую, что обязан сказать Вам все то, что говорю, обязан потому, что, кроме меня, тут некому сказать Вам это. И Вы, Христина Даниловна, хорошо сделали, что не оскорбились моим напоминанием о Вашей книге. Упоминание это имело общее значение, относилось не к Вам лично (хотя там неловко могло быть сказано), а ко всем тем людям, которые, как Вы, желают народн[ого] просвещения. Я хотел бы сказать этим людям открыто и искренне вот что: Вы, гуманные и хорошие люди, вы хотите народу просвещения. Но как же этот народ будет просвещаться, работая в день 15–16 часов? Где он для этого время найдет? Ведь после 15–16 часов работы можно только спать! Вы хотите просвещения народа. Но ведь просвещение связано с самоуважением! Ведь где нет самоуважения, там не может быть просвещения! А какое же может быть самоуважение у человека, которого ругают площадными словами, бьют плетью и привязывают к арбе. Так обращаются со скотом, — есть ли самоуважение у скота?

Ведь просвещение уравнивает людей и цель его — соединить народ с интеллигенцией и засыпать ту пропасть, которая зияет

между ними. Вот и Вы, Христина Даниловна, читаете в хате и хотите достигнуть той же цели. Но ведь у тех Ваших слушателей есть же братья, сестры, жены, дочери, сыновья, и все эти люди, если не сами слушатели, ведь работают же или работали в экономии! Ведь этих сыновей, сестер и пр. обзывали же Суетенковы непристойными словами, били их в зубы или плетью! И все эти люди не могут не видеть в Вас “*хозяйку*” этих Суетенковых! Эти люди получают от Вас книжку в подарок, а сами, быть может, думают, что эту книжку Вы купили за те деньги, которые вымучили у них на тяжелой работе Суетенковы. Ведь они не могут не понимать, что если сегодня Вы обласкиваете какую-нибудь ученицу, то завтра Суетенковы обзовут ее на работе такими словами, от которых краснеют проститутки! Возможно ли при существовании этого всего достигнуть единения интеллигенции с народом?

Вот почему я хотел бы сказать Вам, выражающим симпатию к народу и его просвещению: заботьтесь о просвещении, но еще более заботьтесь о том, чтобы народ *мог* просвещаться, чтобы силы, годные на просвещение, не гинули на непосильной работе; чтобы порывы к свету не убивались положением “*легавой собаки*”, которую привязывают к колесу арбы! Спрашиваете о том, что читать народу; но еще более спрашивайте, что ему есть, во что одеться и обуться, потому что правду говорю Вам, не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные и потому *заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии — это значит строить здание на песке*. Это аксиома, это тот “рожон”, против которого нельзя прати, иначе погибнет все дело.

Не как к жене землевладельца Алчевского обращаюсь я к Вам, Христина Даниловна, а как к народолюбному человеку, и мои слова не праздные рассуждения с притязанием на поучение, а крик боли, вырывающийся почти произвольно. Достигнет ли он куда следует или не достигнет — все равно: я писал потому, что не имел ни права, ни душевной возможности молчать. Но все же оставляю перо с большою надеждою, почти с уверенностью,

что Вы, Христина Даниловна, с присущей Вам чуткостью, поймете, что диктовало это письмо желающему принести посильную пользу. Б. Гринченко. 1892.XII.1.

P.S. Прибавляю: кроме указанного в начале письма случая я никогда и ни у кого ни о чем, что относится к экономии, не спрашивал — все сказанное я узнал случайно. Можно себе представить, что получилось бы при расспросах!».

Лист цей Грінченків був, може, аж занадто лагідний та коректний, але обоє Алчевські дуже розгнівались за його, так дуже, що зустрівшись з Лободовським, Христина Данилівна відказала йому ущипливо на його питання про Грінченка:

— Спасибо вам за рекомендацию, Михаил Федотыч! Отогрела змею на своей груди, а он хорошо отплатил мне.

Це Лободовський порадив Алчевським узяти Грінченка за вчителя. Тепер він подумав, що Хр[истина] Дан[илівна] гнівається на Грінченка за ювілей. Але ж ні, бо Олексій Кирилович зараз же додав:

— Он на все способен. Он, вероятно, будет писать лживые корреспонденции в газеты, будет шантажировать Христину Даниловну.

Лободовський сказав Алчевському, що він говорить якісь дурниці і попрохав сказати, що сталося. Та йому нічого не сказали.

Відповіді на цього листа Грінченкові не було довго; одержано було 3 листи, в яких писано було про ялинку та про інші справи, а про той лист не було й натяку. Нарешті прийшов такий лист:

«Многоуважаемый Борис Дмитриевич! Посылаю Вам 200 рублей для взноса в управу. Мне помнится, что Вы находили такой способ передачи удобным для себя потому, что Вам при этом можно потребовать жалование и деньги на расходы; если же я ошибаюсь, то потрудитесь составить бумагу, которую я должна отправить в управу. Я подпишу ее, возвращу Вам и распоряжусь, чтобы деньги эти вместе с бумагой были отправлены в Луганск.

Бедственное положение Ульяны (сестры Титоновой. — М. Г.), о котором Вы писали мне как-то, очень трогает меня. Как здо-

ровье ее мужа? (ведь он, кажется, чахоточный). Если найдете удобным, пожалуйста, передайте ей прилагаемые 25 рублей. Вы, конечно, сделаете это со свойственным вам тактом, чтобы помощь эта, избави Боже, не была связана с происшедшей историей. Маруся также пишет мне чрезвычайно грустное письмо: и о том, что опять беременна, и о горькой нужде и лишениях, которые закрались к ним в хату. Тоже хочется хоть немного помочь, внести хоть капельку радости в ее неприглядную жизнь. Вот почему я попрошу Вас положить в какую-нибудь коробочку прилагаемые десять рублей и сказать, что это я прислала ей с елки. Посылаю также помощь Маше Зильбер в Луганск. На ее руках очутилась больная калека мать, ослепляющая сестра и другая сестра немая. Нужно удивляться той массе энергии, с которой бьется как рыба об лед эта удивительная девушка. У нее хватает еще сил устраивать какие-то благотворительные общества для еще более бедных соотечественников. (Деньги ей я посылаю почтой). (Зильбер — жидівка. Вчилася в Олексіївській школі при попередньому вчителіві. — М. Г.) Ах! Сколько горя на свете, Борис Дмитриевич! Как горячо и искренно хочется минутами помочь всему и всем и сколько бессилия чувствуется в единичных потугах одного человека, хотя бы и поставленного жизнью в благоприятные, относительно, условия. Вот хоть бы мне по отношению к Алексеевке остается одно: никогда больше не заглядывать туда, чтобы не терпеть напрасных нареканий: но не знаю, легче ли, лучше ли будет житья от этого всем ее обитателям. Справедливо ли это?

Поздравляю Вас взаимно с Новым годом и желаю Вам и семье Вашей здоровья и благополучия. Пожалуйста, передайте при случае жене Чалого, что я очень огорчена была известием о смерти ее мужа. Уважающая Вас Х. А. 9 января 1893 г.».

Вертаюся до бідолахи Титона і докажу про його вже до краю.

На превелике всім диво він не вмер. Шкіра перестала братися пухирями і всі виразки погоїлися. Він уже почав був уставати, аж почалося нове лихо. Почали викладатися болячки на тілі дуже великі й болючі, і було тих болячок, здається, вісімнадцять. Мучився він тяжко. Нарешті й це лихо минулося,

болячки перестали викладатися, але почали боліти ноги, крутило в кістках. Як настало тепло, то виведуть було його з хати, посадять проти сонечка і сидить він, гріється. Почав потроху й сам ходити і, нарешті, одного разу причвалав аж до нас. Веселий такий, радіє, що вже ходити може. Приніс листа, щоб переслали до Алчевської: попрохав, щоб прислала вона йому грошей на чоботи, а то він хоче вже на роботу йти, та нема в що взутися.

На цього листа відповіді не було.

Прикажчик з Олексіївської економії зглянувся таки над тією нещасною сім'єю. Батько Титонів був старий і робити вже не здужав, то він узяв його в економічну пасіку, там він міг на щось придатися. А Титона найняв возити воду в панський двір, як пани приїдуть. Отже так не вийшло, бо як довідалися про це в Харкові, то прийшов звідти наказ — не брати ні на яку роботу ні Титона, ні його батька. Здається, отець Василь сказав, що це зроблено на те, щоб іншим «не повадно было» чогось за кривду допоминатися. Бо в економіях та на шахтах в Алчевських багато робітників і багато з їх здобуваються лиха на хазяйській роботі, хоч, звичайно, й не через те, через що здобувся Титон, бо не всі ж до гарби прив'язують. Але як почати панькатися з одним таким та з другим, то хазяйнам це дуже «начетисто» буде.

Про дальшу долю Титонову ми знали вже тільки з листів. Спитувався він на шахти ходити, та не зміг працювати. Ноги все дужче боліли так, що почав він на милицях ходити, а потім таки вмер з сухіт. Років, мабуть, зо два страждав бідолашний і тяжко страждав.

Отож, подія з Титоном і була причиною того, що Грінченко покинув учителювання в Олексіївці, бо вже не міг він працювати коло одного діла з такою людиною, якою виявила себе попечителька школи. Ми ще тільки не вирішили, чи цього року покинемо, чи ще, може, на один рік доведеться зостатися, якщо не буде посади. Бо так тяжко було знаходити посаду. Вирішили, що на це літо в Олексіївці не зостанемося, а поїдемо в Харківщину і будемо шукати посаду. Після екзамену мали ми одержати від Алчевської 205 крб. та ще по умові, виходячи

Грінченко з школи, мав одержати платню, здається, за пів року. Правда, про останні гроші: ми вирішили взяти їх тільки в такому разі, коли кинемо школу цього року і за літо не знайдемо заробітку.

Після екзамену зібралися ми їхати в Харків. Не знала я, чи ще доведеться мені вернутися сюди, через те склала всі речі так, щоб небагато було з ними клопоту Б. Д., як він по їх приїде.

В останній вечір вийшли ми вдвох із свого двору і глянули на село. Всіх людей ми там знали, знали їх життя, їх радощі й горе. Не було в нас серед їх ворогів, бо вже й Титонova мати перестала на нас гніватися. Були серед людей такі, з якими жалко було розлучатися. Глянули на школу. Така вона була нам рідна.

Як їхав Грінченко на акт в Олексіївку, то ще не знайшов він ніякого заробітку, і не вирішили ще ми, чи зостанемося ще на рік.

На акті були Алчевські з своїми гостями і був голова шкільної ради, повітовий маршалок. Восьмеро школярів одержали «похвальні листи», а двоє, окрім листів, ще й книги від шкільної ради. Маршалок сказав промову, зазначив, що Олексіївська школа найкраща на весь повіт, і вельми дякував учителеві.

Окрім свідоцтв, похвальних листів і книг, одержали школярі ще й вишивані сорочки. Алчевська дала полотна, а школярки під моїм доглядом повишивали й пошили.

Після акту обідали в Алчевських. За обідом маршалок знову хвалив школу і дякував учителеві.

Грінченко мав виїхати з Олексіївки другого дня. Алчевська попрохала його вранці зайти до неї.

Зайшов. Почалася розмова. Перекажу її, звісно, не стенографічно точно і коротко. Але зміст її буде точний. Під час розмови увійшла знайома Алчевської, що гостювала в неї, і хотіла була вийти зараз же, та Алчевська попрохала її зостатися. Не знаю вже, нащо їй потрібен був свідок. Мабуть, думала зробити собі приємність «оборвать при свидетелях зазнавшегося учителяшку».

Почала Алчевська:

— К большому сожалению моему, Борис Дмитриевич, я должна сказать, что дальше нам уже невозможно работать вместе.

— Почему, Христина Даниловна?

— Да видите, у нас с вами совершенно различные взгляды на народ. Мой взгляд вы знаете. Может быть, я слишком идеализирую народ, но во всяком случае не могу согласиться с вами, что народ — это собрание врагов и мошенников. Вот эта разница во взглядах и не дает мне возможности работать с вами.

— А я напомним вам, Христина Даниловна, ваши слова, сказанные мне не так уже давно: «Ах, Борис Дмитриевич, как я завирую вашим отношениям с крестьянами. Как вы сумели добиться от них такого уважения, такой любви? Я многое, многое отдала бы за то, чтобы у меня были с ними такие отношения». Говорили вы мне это, Христина Даниловна?

— Да, говорила, но это было раньше, а теперь...

— А теперь мои отношения с крестьянами не ухудшились, и вы это знаете. И не могли бы эти отношения быть такими, если бы я считал народ за скопище воров и мошенников. Значит, высказанная вами причина для невозможности совместной работы со мной отпадает.

— Да это и не единственная причина. Матери детей приходили ко мне жаловаться, что вы заставляете детей мыть полы в школе и они простуживаются. Ведь мы имеем сторожа в школе, и он обязан мыть полы, а не дети.

— Шесть лет, Христина Даниловна, мыли дети полы в школе, и вы об этом знали. И не только знали, а нашли, что это очень хорошо. Вы согласились с тем, что сторож один не может содержать школу в такой чистоте, в какой она у нас содержится. А чистота в школе необходима, потому что там дышат десятки детей. А что было бы с полами, если бы сторож сам передвигал наши длинные парты в большом классе? Дети не только по очереди моют полы вместе со сторожем два раза в неделю, но и ежедневно остаются помогать ему убирать. Дети сами устанавливают очередь. Никогда матери не восставали против этого, и только одна (забула прізвище; її чоловік мав невеличкі шахти) просила разрешить ей присылать прислугу мыть полы вместо ее сына и дочери. Но я не мог этого разрешить. Вы знали об этом и одобрили мой отказ. И не простуживались дети, потому что мыли полы зимой, не снимая обуви. Значит, и эта причина отпадает. И не трудитесь,

Христина Даниловна, отыскивать еще какую-нибудь причину. Я сам укажу вам ее — действительную и единственную. Вам невозможно стало работать со мной после того, как я написал вам о порядках в вашей экономике.

— Да вот и то письмо ваше, это, конечно, тоже служит причиной. Ведь согласитесь, Ольга Васильевна, кто после такого обидного письма...

— Позвольте, Христина Даниловна! Ольга Васильевна читала мое письмо?

— Нет, еще не читала...

— И не прочтет, я в этом уверен. А потому и судьей быть не может. А теперь я скажу вам, что и мне очень неприятно будет теперь работать с вами, но я не позволю вам выбросить меня из школы. Вы помните мое условие с вами? Если занятия в школе будут идти как следует и выпускники будут хорошие, то вы не имеете права отказать мне. Вы слышали вчера, что говорил о школе председатель училищного совета? Школа лучшая в уезде. Для достижения этого результата мы с Марией Николаевной очень много работали, и вы должны уважать и ценить нашу работу, а не выбрасывать нас. И хотя наше условие нигде не записано, но я думаю, что оно обязательно и не только для меня, а и для вас.

— Да, конечно, оно обязательно. Но неужели же, Борис Дмитриевич, вам приятны будут такие отношения?

— Очень, очень неприятны, Христина Даниловна! И несмотря на это, я все же не позволю вам себя выбросить.

— В таком случае мне только остается отказаться от попечительства.

— Но и это не заставит меня отказаться от учительства в этой школе.

Христина Данилівна прикладає хусточку до очей і говорить крізь сльози:

— Но ведь это ужасно... Что же мне делать?..

— Окончим, Христина Даниловна, этот тяжелый разговор. Повторяю снова, что мне крайне неприятно теперь оставаться в школе и работать с вами. И все же я останусь, если не найду

зароботка. Пробуду здесь зиму и буду усердно искать заработка. Но если не найду, то снова приеду сюда. А выбросить себя не позволяю.

Якби не почала Христина Данилівна з крутійства, а говорила по правді, то, певне, розмова не була б така гостра. Але їй схотілося грати роль народолюбної людини навіть тоді, коли вже це було зовсім неможливо.

Після цієї розмови ще зрозуміліше нам стало, що zostаватися в Олексіївці неможливо. І хоча заробітку не знайшлося, та Борис Дмитрович таки зрікся школи. Мабуть у вересні поїхав він здати школу і забрати свої речі. Поприходили до його прощатися і школярі, і батьки. Розповідали хатні слухачі, як Христина Данилівна говорила їм у хаті, що вона ніколи не сподівалася, що вчитель такий недобрий до людей. Що вчитель написав їй листа про те, що Ілля Іванович накладає з селянами, дуже попускає їм, а через те Алчевські мають малий прибуток з економії.

— Яке йому діло, що ми малий доход отримуємо? Ми й не хочемо великого доходу. Ми хочемо тільки, щоб людям краще було. От щоб не мішавсь не в своє діло, то й не буде вже тут учителем, — переказували люде слова Алчевської.

— А ви ж як думаєте, правду вона казала? — спитав Грінченко.

— Де вже там правду! Знаємо ми їх, знаємо і вас, і бачимо ми, хто справді хоче, щоб людям добре було.

Не розповіла б я про це все, не розворушувала б у своїй душі того, що давно переболіло й перегоріло, якби не почала сама Христина Данилівна, якби не скривдила вона своїм наклепом людини, яка вже не може оборонити себе. Я навіть не можу зрозуміти, нащо вона зробила це. Могла ж вона розповідати про свої заслуги перед Україною, не чіпаючи Грінченка. І от же зачепила, і зачепила, написавши про його неправду, плямуючи його ім'я. І вона не могла ж не знати, що пише неправду, бо не могла ж вона забути хоч те, що в школі був учитель поперед Грінченка. Не могла ж вона забути того, що за весь час учителювання Грінченкового вона не була ніколи в школі під час вчиття, бо була в Олексіївці тільки влітку, в той час, коли вчиття немає. Нащо ж вона пише, що «возвращаюсь я из-за границы, вхожу в школу и не вижу ни одной

девочки». Не могла ж вона забути, що з-за кордону з парижської виставки 1889 р. вона в вересні, коли вчиття ще не починалося, приїхала просто в Харків на весілля своєї дочки, це ж я вчиттала з її листа. А в Олексіївку приїхала вона тільки влітку 1890 р., коли вчиття вже скінчилося. Нащо ж ця свідомо неправда?

Мені можуть закинути, що і я пишу про мертву людину, яка не може себе оборонити. Так! Але ж я виступила проти обвинувачення Алчевської зараз же, як його було надруковано, а вона тоді була жива і могла виправдатися, якби те, що я писала в оборону Грінченка, було неправдою. Та лист Алчевської було надруковано не тільки в «Украинской жизни». Недавно я побачила, що його передруковано і в її книзі «Передуманное и пережитое». І оте, що той лист так поширювано серед людей, те і примусило мене виявити справжню причину, через яку Грінченко кинув учителювати в Олексіївській школі, і навести документи, які свідчать, що я говорю правду. Та, зрештою, живі ще й досі люде, які знають пригоду з Титом Проведенком.

Розминулася з правдою Христина Данилівна і тоді, як писала, що «отношения наши [її з Грінченком] до конца его жизни не переставали быть доброжелательными». «Отношений» не було ніяких, окрім того, що на Полтавському святі р. 1903-го* вона підійшла до нас привітатися і зустріла відповідь увічливу, але холодну. Добрі відносини у Грінченка були, але з *Христиною Олексівною* Алчевською. Вона перша озвалася до його р. 1902 несміливим листом і таким чином поновила давню знайомість через дев'ять років.

Учителькою в школу вибрала Христина Данилівна Валентину Петровну Кондратьєву, таку москovicьку, що зовсім не розуміла української мови. З нею вона вже не стояла на вулкані.

А Грінченко більше вже не вчителював.

1922.III.4.

* Йдеться про відкриття у Полтаві пам'ятника І. Котляревському.

ЧЕРНІГІВСЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА. СПОГАДИ

Друкується за: Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади. У кн. : Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріяли / Під ред. акад. М. Грушевського. К. : Державне видавництво України, 1928. С. 463–487.

Вступ Б. Грінченка до Чернігівської української громади

[...] Я особисто знаю чернігівську Громаду з початку січня 1894 р., себто з того часу, як Б. Грінченко, за допомогою І. Л. Шрага, одержав посаду в чернігівському губерніальному земстві і ми переїхали до Чернігова. Шраг був перший, з ким ми познайомилися в Чернігові, і на першому ж побаченні нашому з ним знялася розмова про Громаду, а через день чи через два відбулися у Шрага збори громади, на яких був уже й новий член її Б. Грінченко. Я через деякі особисті причини вступила до громади пізніше, але з самого початку знала про все, що діялося в громаді, бо, вступаючи до громади, Грінченко сказав, що від мене він ні з чим не криється, і громада на те пристала.

С. 465.

Б. Грінченко і Чернігівське земство

[...] Коли бувала в земстві вільна посада і Шраг або Грінченко прохали її для своїх кандидатів, то і ліберал Хижняков, і консерватор Уманець не відмовляли їм. Так саме обидва вони згоджувались на друкування в «Земском сборнике» етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми. Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у земській книгарні були й українські книжки, то Уманець того не боронив.

Оце була і вся користь од їх для української національної справи. А нові члени управи і ретроградніший склад гласних гостріше виступали проти українців. Був, наприклад, виступ на земському зібранні проти друкування в «Земском сборнике»

етнографічних матеріалів. Гостро говорилося про те, що в угоду Грінченкові земство витрачає народні гроші на друкування «каких-то глупих сказок».

С. 473.

Б. Грінченко у Чернігівській українській громаді

[...] Зрозуміло, що громада не могла виступати прилюдно як організація; вона виступала в особі своїх членів і в земстві, і в міській думі, і на вчительських курсах, і взагалі всюди, де тільки була змога. Гуртки молоді, що організовувалися для самоосвіти, мали порадиниками собі членів громади. Досить великому гурткові семінаристів читано було лекції з української історії (Грінченко) і з історії письменства (здається Коваленко). Для гуртків у великій пригоді ставала українська бібліотека, яку громада купила у вдови Ал. Ам. Тищинського, бо з неї давано було їм книги. Дбала громада про розповсюдження книг українських, розсилаючи бібліотечки; спитувалася навіть мати свого книгоношу і свій рундук. Видано було і кільки книг: «Думи кобзарські», альманах «Хвиля за хвилею» і другий «Дубове листе». Щоб подати відомості закордонові про українське життя, написано було і видано за кордоном книжку, що звалася «Нарід в неволі». Написав її Грінченко, прочитав у громаді, де зроблено було уваги; видано її було громадським коштом (за кордоном, звісно) чотирма мовами: українською, російською («Порабощаемый народ»), французькою («Une nation opprimée») і німецькою. Давано було допомогу Ол. Л. Глібову на видання «Байок» Л. Глібова і Гр. Ол. Коваленкові на видання дешевих портретів українських письменників (Шевченко, Котляревський, Квітка і 9 осіб на одній фотографічній картці).

Громадяни писали про українські справи у галицьких журналах «Зоря», «Житте і слово», «Правда» — кожен писав у тому органі, який був йому до вподоби. Надруковано було навіть один фейлетон у «С.-Петербургских ведомостях», які тоді редагував князь Е. Ухтомський. Грінченко написав, громада ухвалила і послано було в столицю до земляків з проханням поклопотатися,

щоб надруковано. Багато клопотатися довелося, поки «сиятельный» редактор згодився надрукувати, а як надрукував, то вийшло, що ліпше, було б, якби він того не робив, бо він доточив до фейлетону такий кінець, що йшов усупереч з усім попереднім, але не відзначив, що то від редакції. А читачі думали, що все писав один автор, і доброго з того заходу громади нічого не вийшло.

Через Миколу Васильовича Ковалевського давала громада гроші на радикальні видання у Галичині. Посилано було досить довгий час щомісячну допомогу грошову Франкові.

Губерніальне земство мало свій «Земский книжный склад», себто книгарню, з якої розходилися книжки на всю Чернігівщину. Директорка в книгарні була така особа, що не зважала на те, які книжки вона ширить, а дбала тільки про те, щоб «товар был ходкий», і щоб книгарня давала земству більший зиск. А членові управи, якому підлягала книгарня, було байдуже, що в їй робиться. Грінченко довів це до відома громади і йому доручено було взяти книгарню під свою опіку. Це не важко було зробити, бо членові ще й ліпше було збутися справи, про яку він не дбав, але був за неї відповідальний, та ще й збутися так, що це не коштуватиме земству ні шеляга, бо Грінченко однако працював у земстві і за цю нову додаткову працю не вимагав плати. Справа спочатку була не тільки клопітна, але й прикра, бо пані своїх позицій здавати не хотіла: «Бабушку Марфу или за богом молитва, а за царем служба не пропадет», хвалебні «жизнеописания» царів: Петра, Катерини II, Миколи I, безграмотні «Песенники» і всякий інший лубочний і нелубочний мотлох вона хотіла мати в книгарні, бо такі книжки й малюнки давали великий зиск, а українськими книжками гордувала, бо з їх зиск малий. До того ще пані була дуже нервова. Через те все, побачивши з вікна Грінченка, як він вертався додому, можна було вгадати, що він допіро був у книгарні і розмовляв з директоркою. Кільки місяців так поминуло, поки пані знайшла собі посаду десь інде і виїхала з Чернігова, а замість неї в книгарні зосталася її помічниця, яку вона таки добре попомучила, українка Ганна Андріївська.

Потроху українізувала громада «Земский сборник Черниговской губернии», бо опріч українських етнографічних мате-

ріалів друковано було ще в йому розвідки громадян: Верзилова, Грінченків та Коваленка.

[...] Дбала Громада і про те, щоб земство згодилось прийняти дар Василя Васильовича Тарновського — Музей української старовини. А це була нелегенька справа, бо чималий гурт гласних був проти того, щоб музей приймати. Громадянам Шрагові та Грінченкові довелося багато агітувати, щоб приєднати більшість гласних до тієї думки, що музей треба земству прийняти. Справа ця тяглася досить довгий час.

[...] Шевченкові роковини упоряджала громада мабуть щороку десь у приватній господі. Найчастіше бувало це у С. В. Василівського, бо жив він у великому казенному помешканні досить далеко від осередку міста на досить глухій вулиці. Кликаних гостей бувало кілька десятків. З великою втіхою пригадую, що серед їх за весь час не виявилось жодного зрадника. Хорових співів не було, були тільки випадкові сольні співи та часом хтось декламував. Головне — це були реферати, і не тільки про Шевченка, а на різні теми (наприклад, «Було, є, буде» і «Нова сем'я» Грінченко писав задля роковин).

[...] Навкруги стояла молодь і пильно-пильно слухала... Тоді в Чернігові молоді української було вже чимало. В. Т. Андріївський багато отрути української пустив своїми розмовами з молоддю; трупи українські досить часто приїздили до Чернігова, у земській та в приватній книгарні стало можна купувати книжки українські, навіть у самому Чернігові почали друкуватися книги українські. Нарешті, виховували українську молодь і лекції з української історії, що нелегально читав молоді Грінченко.

С. 480–485.

Б. Грінченко і справа заснування у Чернігові за пропозицією О. Русова «Комітету грамотності імені Т. Г. Шевченка»

[...] Громадянам ясно було, що устами Русова промовляють чернігівські ліберали. Далі мовчати було не можна. Почав говорити Шраг, потім узяв слово ліберал Сергій Іванович Лисенко;

потім говорив Грінченко. На цьому дискусію припинено, бо пізній час був, але вирішено було зібратися на дальшу розмову.

Громада доручила виступати Шрагові та Грінченкові. Цього разу досить численне товариство зійшлося в господі Іванова. З боку лібералів виступали: Іванов, Лисенко і Хижняков, може й ще хто — не пригадаю. На твердження Грінченка, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою, Хижняков почав свою відповідь урочистим трикратним вигуком: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!»

І того вечора дискусія не скінчилася. Ураджено було знову зібратися.

На нове «збіговисько» приготував Грінченко реферат «Яка тепер народна школа на Україні», в якому доводив нікчемність тієї школи. А щоб довести, хто саме виявляє «мракобесие», він демонстрував друкований перед кількома роками реєстрик історичних книжок для шкіл. У йому рекомендовано було «жизнеописания» царів та цариць (видання якогось ретроградного видавництва) та «житія». На реєстрику був підпис Хижнякова. Та ще приніс Грінченко купу книжок з земської книгарні такого ж змісту.

Але і Хижняков і всі «хорошие человеки» таки не впевнилися, що «мракобесы» на Україні є вони з своїми незрозумілими народові московськими книжками та «Комитетами грамотности», а не українці, які обстають за рідне зрозуміле слово на Україні. З цим згодився, здається, тільки П. Солонина, бо він був педагог.

Реферат свій Грінченко надрукував у «Житті і слові» р. 1896, кн. IV, ст. 241–258, викинувши з його все «місцеве».

А справа з «Комитетом грамотности» тяглася далі: «хорошие люди» зібралися, виготовили статут і послали прохання по дозвіл на той комітет. Шрага та Грінченка не тільки не покликано на ті збори, а так ведено справу, що вони про їх і не знали. Але марні були заходи: комітета не дозволено.

С. 486–487.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ПРО ДНІ МИНУЛІ (СПОГАДИ)

Сергій Олександрович Єфремов — визначний український громадський діяч і науковець. Народився він 1876 року в сім'ї православного священника у селі Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії (тепер це Черкаська область). Навчався в Уманському духовному училищі, Київській духовній семінарії та на юридичному факультеті Університету св. Володимира у Києві. За студентських років приєднався до українського національного руху й на межі XIX та XX століть став однією з найактивніших постатей серед української київської громадськості. Він був співробітником видавництва «Вік», членом низки громадських об'єднань і політичних угруповань, як-от Загальна українська організація, радикальна та радикально-демократична партії, Товариство українських поступовців, працював у періодичних виданнях і став визнаним майстром політичної журналістики, зрештою, багато уваги приділяв літературознавству й опублікував фундаментальну «Історію українського письменства». У 1917 році, під час Української революції, Єфремов увійшов до складу Центральної Ради та Генерального Секретаріату, а також очолив партію соціалістів-федералістів. Після встановлення в Україні радянської влади він зосередився на дослідженнях з історії української літератури у Всеукраїнській академії наук. Останнє десятиріччя його життя минуло в ув'язненні — Єфремова 1929 року було заарештовано за сфабрикованою радянськими каральними органами «справою Співки визволення України» й незабаром засуджено до 10 років позбавлення волі. Він помер у тюрмі у 1938 році. У великому творчому доробку Єфремова помітне місце належить спогадам. Він писав їх у 1920–1921 роках, коли перебував від більшовиків, які загарбали Наддніпрянську Україну, проте його спогади вдалося опублікувати лише на початку XXI століття. Вони є не лише цінним історичним джерелом для дослідження української історії кінця XIX та початку XX століття, але й мають непересічне художнє значення, засвідчуючи визначний письменницький хист їхнього автора. З-поміж багатьох видатних українців, яких Єфремов знав особисто та яким надав місце у своїх спогадах, є Борис Грінченко. Вони тривалий час підтримували товариські стосунки й були одностайними та соратниками у громадській роботі.

Друкується за: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). К. : Темпора, 2011. 792 с.

Знайомство з українською літературою, зокрема з Грінченковими творами, на початку 1890-х років

[...] Я вже, здається, згадував, що того самого року, як мене промовано до семінарії, скінчив університет у Києві мій брат Федір. Підшуковуючи посаду, він жив у Києві без роботи, коли я був у першому класі семінарії, й частенько приходив до нас, у кімнату внизу, в якій жили брати мої Іоанникій, що був учителем, і Михайло-семінарист, я жив, властиво, в корпусі, але чай пив у братів. Знаючи мою охоту до читання, Федір почав носити мені книжки: од його дістав, пам'ятаю, женецьке видання «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Мирного та Білика, «Люборацькі» Свидницького, «В поті чола» Франкове, «Хмари» та інші, яких я ще не читав, повісті Левицького, заборонені поезії Шевченка (женевське видання). Твори Мирного, Свидницького, Левицького і заборонені поезії Шевченка зробили на мене надзвичайне враження; Франкові оповідання здавались мені трошки важкуватими щодо мови, і оцінив я їх як слід вже за другим разом, за рік-два, коли більш спізнався з мовою наших галицьких земляків. Ці й інші книжки — Грінченкові повісті «Соняшний промінь», «На розпутті» та інші — одхилили перед мене завісу з того світу, який я вже трохи був знав, але який ще не мислив як окремий світ, з своїм устроєм та своїми скарбами — світ українського письменства. Я побачив, що ті книжки українською мовою, що вже потрапляли мені до рук і попереду, не були тільки поодинокими книжками, випадковими з'явищами, примхою тієї чи іншої людини, а що вони всі витягуються в один ланцюг розвитку, кожне кільце якого щільно пригнане одне до одного та одне з одного виникає.

С. 376.

Утворення видавництва «Вік» і приклад видавничої роботи Б. Грінченка у Чернігові

[...] Тим часом до громади [з семінаристів-українців] та до літературних знайомостей прибавивсь ще один — спеціальний — орган, який вже просто поставив собі за мету літературну роботу й видавництво. Маю на увазі той видавничо-літературний гурток, що згодом прибрав собі назву «Вік» і чимало попрацював наприкінці 90-х та на початку 900-х років, зробившись предтечею інших українських видавництв у Києві і будучи єдиним до 1905 р. великим українським видавництвом. Видання для народу семінарська громада на першу ставила чергу своєї діяльності, бо в своїх просвітніх заходах на селі страшенно ми відчували брак української книжки. [...]. З другого боку, видавницький почин Б. Грінченка в Чернігові показав нам, що навіть за божевільних часів цензурного терору дещо таки можна робити. І я пам'ятаю, що про видавництво у нас були часто і досить докладні розмови і на громаді, і у Кониського.

С. 384.

Загальна Українська Організація й участь у ній Б. Грінченка як члена її ради

[...] Кожен член ради брав на себе якусь одну функцію (агітаційна, книгарська, видавнича і т. п.), за яку й був відповідальний перед радою. Рада відповідала за свою роботу й давала звідомлення перед з'їздами, які направляли всю роботу і давали директиви й доручення раді. З'їзди одбувались щороку разів 2-3: на Різдво, на Великдень і в кінці літа, — останні уважались за річні, але згодом, через незручності літнього часу, одпали, і річні збори перейшли на Різдво. Спершу організація нараховувала в собі біля 100 членів, число яких значно збільшилось тільки в другий період її існування, по 1908 р., коли вона прибрала вже ймення Товариство Українських Поступовців (ТУП). На з'їздах, які я пам'ятаю вже з 1900 р., коли мене прийнято до організації, головував звичайно І. Л. Шраг, я завжди був за секретаря, присутніми бували

найчастіше — Чикаленко, Грінченко, Коцюбинський, Модест Левицький, Мик. Левитський, В. Науменко, Дмитрієв Мик., Кошовий В. і багато інших, які мінялися часто. Рада була в повному складі, а через те завжди переважали на з'їзді кияни, бо й рада була в Києві, окрім одного короткого часу в 1906 р., коли раду перенесено до Полтави. З'їзди одбувались звичайно в господах Антоновича, Лисенка, часом у Старицьких або Науменка, останніми часами — найчастіше у Чикаленка, влітку іноді у Мод. Левицького в Боярці, в помешканні земської лікарні.

Заснування організації одбилось зараз на зрості українського життя, на жвавішому його темпі, на поширенні позверхових об'явів українства. Вона, певне, дала почин та стимул і до повстання інших організацій, чисто вже партійного характеру, бо слідом за тим з'являються і такі вже [...]. Бувши безпартійною своїм складом і завданнями, вона єднала, власне, готові до того вже кадри української інтелігенції й готувала свіжі молоді сили. Руку її знати на всіх планах і ділах, якими себе маніфестувало українство.

[...] Поміж роботою [на з'їздах ЗУО] люди ділилися враженнями, ближче сходилися й ознайомлювались, нові зав'язували зв'язки, іноді жартували й навіть — солідні та поважні — пустували, мов діти. Пам'ятаю, як у Боярці в перерві заходились були боротися Грінченко з Стешенком і мало не попусували піаніно в господі найдобрішого Модеста Пилиповича [Левицького].

С. 433, 539.

Б. Грінченко та «Словник української мови»

[...] Вперше Грінченко в словарній справі навідався до Києва, мабуть, навесні 1902 р., принаймні тоді перед Великодніми святами він вперше завітав до мене на Гоголівську вул. До того часу у мене була з ним тільки літературна знайомість та досить інтенсивне листування про всякі видавничі справи, і, правду кажучи, слава про його йшла така, що не спокушала на ближчі стосунки: чернігівці й кияни мало не в один говорили про тяжку вдачу, упертість, автократизм, деспотичні звички, задержуватість,

сварливість і т. п. Грінченка, хоча й визнавали за ним та його працюватість великі заслуги в національному розумінні. Тим-то з величезним заінтересуванням я стрів Грінченка, як він, покінчивши справу з словарною комісією Старої громади, зайшов до мене познайомитись. Я пильно придивлявся до нього, щоб своє власне скласти враження і на йому заснувати наші дальші стосунки.

І — скажу просто — перше враження було чарівне, надзвичайно принадне, яке зовсім ту згадану славу забило і в якому я, до речі сказавши, потім ніколи не каюся. Трапилося так, що було у мене під час першої цієї візити Грінченка чимало людей, між ними й зовсім сторонніх та байдужих до українства — і всіх Борис Дмитрович просто зачарував своєю простотою, обихідчатістю, делікатністю і прикметами цікавого розмовника та товариської людини. Борис Дмитрович вмів поводитися з людьми і вмів, коли того було треба, бути з ними м'яким, лагідним, делікатним. Влітку того ж року він перебрався зовсім до Києва з родиною й оселився поблизу, на Гоголівській ж таки, в будинку № 8. Коли я вернувся влітку з Ситковець, то вже застав родину Грінченків своїми близькими сусідами, а згодом стали ми й приятелями. Бачилися ми щодня, часом і кілька разів на день. Частіше я заходив до Грінченків од 5-ої до 7-ої години, коли він давав собі спочинок од праці над словарем, і непомітно збігав час за чайним столом, в родинній атмосфері за цікавими балачками. Тому-то маю право сказати, що словарна робота одбувалась у мене на очах, бо мало не щодня розмова збігала й на неї, перед очима часто проходили й словарні матеріали як ілюстрація до наших розмов.

Матеріал до упорядкування дістав Грінченко багатий і великий — декілька десятків тисяч, як згадано, карток, але надзвичайно хаотичний і, скажу так, нерівний. Дещо було зроблене добре, інше ж нікуди не годилося; було багато прогалин, бо слова з авторів та народних матеріалів вибиралися несистематично, як раз у раз буває при гуртовій, до того ще кустарній роботі; було чимало й просто курйозів, які попадали до матеріалу тільки з якогось непорозуміння. Отже, робота біля упорядкування та вичищення матеріалу була велика, і тільки Грінченко з його надзви-

чайною працьовитістю й систематичністю в роботі міг довести її щасливо до краю за той невеликий, як рівняти, час, що лишався ще до терміну, Академією наук визначеного. Але Грінченко зробив більше, ніж од нього вимагалось, бо він придав мало не вповнину і свого матеріалу і міг би придати його ще більше, якби не стрівав неприхильного, іноді навіть просто ворожого становища до себе од Старої громади. Замість допомоги та спочуття, стовпи її часто кидали йому паліччя в колеса і перебивали та гальмували роботу. На засіданнях Старої громади звичайно обмірковувались досить часто ці стосунки, і чимало цікавого зосталося в пам'яті.

Вже з самого початку роботи над словарем виявилось, що друковані джерела використано дуже неповно й несистематично. Слова вибрано не з усіх виданнів навіть до 80-х років (така була умова, бо з того часу більше наріканнів стало на «кування» слів), не використано етнографічні матеріали, зовсім не зачеплено навіть саму «Киевскую старину». Те ж, що використовувано, зроблено дуже неакуратно, і цілі ділянки матеріалів було проминуто. Грінченко, за допомогою своєї дружини Марії Миколаївни, скільки снаги було, закидали ці прогалини, використовуючи невикористані або негаразд використані матеріали. Легко зрозуміти, що зробити це власними тільки силами та ще й за обмежений певним терміном час, та ще й зайнятий безпосередньою роботою — редакуванням, — Грінченко не міг. Тим-то він обернувся був до громади з проектом асигнування коштів на цю роботу. Громада це одкинула, як одкидала й деякі інші пропозиції та вказівки редактора щодо поліпшення матеріалів. Громада не вірила навіть, що редакування — це взагалі якась поважна праця. В пам'ятку мені лишилась фраза Науменка як вислів здивування над тим, скільки ця праця часу одбирає у Грінченка: «А я он, працюючи тільки за чаєм, по чверть години, зробив уже цілу літеру словаря». Як потім виявилось, він, звичайно, не зробив нічого, але це надто характерно, як розумів один з найповажніших членів Старої громади роботу та з якими методами до неї брався, вважаючи її за якусь гулянку, яку можна робити між іншим, «за чаєм». Стосунки між редактором та видавцями все гірш псувалися й апогею непорозуміння досягли до моменту, коли робота вже

до краю доходила. Ці стосунки найкраще виявлялись тим, що Грінченка не прийнято до громади, хоча був звичай, що коли член якоїсь громади переходив до іншого міста, то тим самим робився членом місцевої громади. Виняток зроблено, скільки мені відомо, тільки для Грінченка. Мотивовано це тим, що Грінченкові, як контрагентові громади, незручно бути її членом, хоча Тимченко, також контрагент громади по історичному словарю, був членом громади, і ніхто ніколи на це уваги не звертав. Скільки разів уставляло питання про прийняття Грінченка до громади, його завжди одкидали. Хоча Грінченко не за високу мав честь бути членом Старої громади, але я знаю, що це його боліло й ображало, як незаслужена зневага та доказ ворожих і неприхильних стосунків. Думаю, що головну в цьому вагу мав Науменко, хоча він і не виступав сам одверто: цю роль на себе інші брали...

Коли словарь року 1904-го доведено до кінця, то встало питання про ім'я редактора. Первісна умова була така, що на словарі стоятиме два ймення — Грінченка як фактичного редактора та Науменка як заступника Старої громади, якій належали матеріали. Щоб оправдати й фактично це друге ймення, Науменко мав зредагувати дві літери словаря. Час ішов, і хоча Науменко так легковажив цю роботу або саме через те, що легковажив, роблячи її «за чаєм», — його пайка все лишалась незробленою. Нарешті, коли Грінченко свою доробив, виянилось, що Науменко ще не починав і не має фактично змоги почати. Щоб не задляти справи, довелось йому зректися, і ті дві згадані літери передано також Грінченкові. Таким чином, фактично увесь словарь зредагував сам-один Грінченко, а через те питання про редакторів знов стало на чергу. Грінченко стояв на тому, що як він один зробив усю роботу, то й його одного ймення повинно стояти на словарі. Члени комісії словарної од Старої громади все-таки обстоювали й Науменка, вже як символ, як заступника од громади, щоб показати «традицію» словаря. Ці розмови тяглися довго, йшли тяжко і багато прикростей коштували обом сторонам. Пам'ятаю, що під час одного з тих засіданнів члени комісії один по одному вискакували з маленької хати, де йшли розмови, обурюючись на «упертість» Грінченка, а Науменко, раз у раз коректний, здер-

жаний та солодкий, вийшов, хряснувши дверима та з червоними плямами на обличчі. Але «упертість» Грінченкова, а власне фактичне його право таки перемогли, і по довгих та затяжних змаганнях вироблено компромісову формулу, яку й поставлено в заголовку словаря.

Я спинився трохи докладніше на цьому епізоді, бо останніми часами почали словарь, відомий з іменем Грінченка, окутувати всякі легенди. В некрологах Науменка висунуто легенду про його участь у словарі — участь, як бачимо, ніяку. Претензії вже просто комічні заявляє також Тимченко, який, може, хіба в мріях палких брав участь у тому словарі й може вважатись за його редактора хіба на тій самій підставі, на якій невмирущий Іван Олександрович Хлестаков був автором «Юрія Милославського»: виявилось, що він написав «другого» «Юрія Милославського»...^{*} Справді-бо питання про ймення на словарі Тимченка ніколи й не ставилось, бо в редагуванні жадної він не брав участі, хіба, може, в якій іншій роботі.

С. 512–515.

Непорозуміння у лавах української інтелігенції на ґрунті політичних і вікових розбіжностей (конфлікт «батьків і дітей»). Суперечка Д. Антоновича та Б. Грінченка

[Про ідеологію РУПу]. [...] Це було щось необмежено, невідразно бунтарське, без ясної думки, без певної дороги, зелене, недостигле. [...] Це була каша, в якій не розбиралися кінець кінцем і самі проводирі. Нетямущі, невігласи, не зв'язані нічим з традиціями попереднього, вони були справді безбачченками, «родства не помнящими», які з себе тільки починали історію українського руху і з невимовним презирством неуків та нетерпимістю фанатиків дивились на все, що мало ясніший шлях, охрещуючи це назвою «старих», «культурників» та валячи на голови їхні усі дійсні

^{*} Йдеться про героя комедії М. Гоголя «Ревізор»; Хлестаков, який, між іншим, приписав собі авторство чужого літературного твору, став символом хвалькуватості й безсоромної брехні.

й вигадані гріхи, які тільки могла вигадати їхня не дуже-то багата фантазія. Тут все було перемішано в найдикіших пропорціях та комбінаціях, як у найтипівішого, може, заступника та стовпа РУПу (дуже, правда, хиткого) Антоновича, який сьогодні був націоналістом-шовіністом, завтра інтернаціоналістом, сьогодні захоплювався українським спектаклем, завтра усе зле та лихе слав на голови «культурників», сьогодні аж не стямився од захвату, нерозумні статті Слонимського проти Маркса читаючи, завтра ж удавав із себе «правовірного» марксиста. [...] А разом почалася й звичайна розтіч та боротьба «батьків» і «дітей», тим упертіша й затятіша, що ближче одні до одних стояли, тим безглуздіша, що останні не хотіли навіть зрозуміти іншої, окрім своєї, позиції, а просто нехтували її, одкидали й силкувались болотом обкидати. Багато і сумного, і курйозного випливало з таких стосунків нерозумних; чимало трагедій поросло на цьому ґрунті, коли щиро люблені діти одвертались од батьків і йшли в усьому їм наперекір, аби тільки не по-їхньому було. Багато зіпсованих існувань вийшло з того покрученого кореня. Такі змагання набирали часом невимовно диких форм.

Року 1902-го по Києву пішла, наприклад, прокламація. [...]

Легко зрозуміти, що вона надзвичайно обурила «старих», а надто зачеплених у ній зовсім несправедливо людей, з киян — у першій лінії Б. Грінченка. Виявилось, що випустила прокламацію студентська громада, в якій перед тоді вів Муха Антонович, що знов же тоді був у стадії безоглядного войовничого духу проти старих. Розмовляючи з студентами, ми вказували їм на всю гидотність таких явно брехливих обвинувачень, які компрометують насамперед авторів своїх, а не тих, проти кого ті обвинувачення скеровано. Такими розмовами пощастило переконати декого з студентів — поодиноці вони всі згожувались, що це брехня й гидота, — і Винниченко навіть підняв був цю справу на громаді і, здається, був навіть вийшов з неї, коли вона пішла-таки за Мухою, — гурт раз у раз дурніший од поодиноких його членів і часто робить те, чого не зробили б люди поодиноці. Але Грінченко не схотів покинути так цієї справи і запропонував заступникам молоді порозумітися в спеціальній розмові, в якій можна б було

усіма сторонами в'яснити й розвіяти це непорозуміння. Молодь поставилась до справи дуже формально, і попереду установлено було умови, за яких мала одбутися така розмова. Ухвалено з обох боків, що з кожного боку буде по три чоловіка, призначено час і місце на розмову, і, нарешті, зійшлися.

Увечері на квартирі у Є. Х. Чикаленка зібралась ця церемонна компанія. З того боку були: «сам» Муха Антонович, тоді студент, здається, вже Харківського університету, студент Політехніки Скоропис-Йолтуховський і студент-технолог Сахаров, юнак з обличчям та манерами амура з цукру. Од Грінченка були: він, Стешенко та я, Чикаленко був присутній як господар дому, та, здається, випадком на той час був нагодився М. П. Левицький, так що умову представництва було з самого ж початку порушено.

Справа почалася з того, що Грінченко виловив своє обвинувачення проти авторів прокламації за наклеп: вони написали, що він, Грінченко, був поклонником «кнута і нагайки», то насамперед цікаво почути, чи автори обстоюють за це, чи, може, вони, обдивившись і розміркувавшись, візьмуть свої слова назад. Муха поважно відповів, що — так, обстоюють і нічого брати назад не збираються. Тоді Грінченко запитав, коли і де і яким способом він заподіяв таке злочинство, — він, що, на його думку, ціле життя якраз проти того борюся.

— Я зараз скажу, — зарипів Муха з манерами оратора на манежі. — Професор Антонович у своїй статті, надрукованій в «Киевской старине» в 1899 році, написав, що...

— Даруйте мені, добродію, — перепинив цю промову, що замірялась на щось дуже довге, — мені нецікаво знати, що й коли писав професор Антонович. Я б вас прохав пояснити, коли і де я вихваляв кнут і нагайку.

— Я це й пояснюю, — одповів молодий Антонович. — Так от, професор Антонович, — він особливо, з якимось шиком ці два слова підкреслював, неначе любувався із своєї сміливості та одчайдушності, — професор Антонович у своїй статті, надрукованій в «Киевской старине» в 1899 р., написав...

І далі пішов переказ відомої статті Антоновича проти Флоринського, власне, того її місця, де автор досить справді незручно

(«lapsus»), як потім він сам признавався) обороняв права галичан на свій національний розвиток шляхом зменшення на його наших прав* [...]. З цього виходило, що з «професора Антоновича» — українофіл-нікчема та боягуза, який очевидно готов хвалити нагайку. А що він писав у «Киевской старине», то й вона така ж сама. А що Грінченко також містить у «Киевской старине» свої твори, то такий же й він. «Отже, я сподіваюсь, я ясно довів, що ми мали право вжити про пана Грінченка таких слів, яких ужито в прокламації».

Такий був зміст довгої, розволіклої й так само самовпевненої, як і дурної промови цієї людини, що видимо хизувалась перед нами своєю зухвалістю, зневагою до родинних зв'язків та величним презирством до розмовників і до всього того, що надавало розмові розум добрий. Мовчки слухали всі цієї надзвичайно примітивної й нахабної еквілібристики, хоча обурення мимоволі поривало перепинити цю нахабну мову. Мені здалось навіть, що почувають себе ніяково навіть товариші промовці, принаймні вони попускали додолу очі, не виявляючи захоплення од такої оригінальної аргументації. Нарешті Антонович скінчив і побіденним поглядом кинув на поле битви. Якийсь час мовчання, потім обурені голоси. Грінченко попрохав слова.

— І все-таки я не бачу, — хвилюючись, але видимо стримуючи себе, заговорив він, — не бачу пояснення того, коли і де та як я заподіяв те, що поставила мені на карб ваша прокламація. Мені нема діла до того, що і як писав професор Антонович чи інший хто, хто сам може за себе й відповідати. Я ще раз прохав би вас вернутись до теми й говорити про мої, а не чужі вчинки.

— Я й говорив про ваші вчинки, — з ясним чолом одказав Антонович. — «Киевская старина» — царепоклонний орган, а ви в ній пишете. Вона друкується на російській мові, — отже, з вас також обруситель.

* Мовиться про статтю: Антонович В. К вопросу о галицко-русской литературе. *Киевская старина*. 1900. Т. 68. С. 396–423. У цій статті В. Антонович обстоював право галичан вживати українську мову в усіх царинах культурного та громадського життя, але не наполягав на цьому щодо Наддніпрянської України.

— Ну, добре, — пробував ще раз апелювати до розуму Грінченко. — Нехай я пишу в «Киевской старине» і нехай вона справді така, — хоч вона й не така, як ви її охарактеризували. Але чи я особисто відповідаю за все те, що в ній пишеться? Адже от ви, українець, проте ходите ж до університету, хоч він зветься імператорським і там виклади йдуть по-російському, — чи вас за це можна винуватити, як і за те, що професори можуть викладати царехвальні думки?

— То інша річ, — була ясна відповідь, — ми ходимо до університету тільки на те, щоб розліплювати в його межах прокламації. Ми використовуємо чужий царський університет для своєї мети.

— Я от бачу на плечах у ваших товаришів, — мовив Грінченко, показуючи на наплечники Скорописа й Сахарова з царськими вензелями, — царські ініціали, — чи це також свідчить про ваші з ними царславні думки, про вихваляння «кнута й нагайки»?

Скоропис і Сахаров аж угнулись, ніби силкувались упірнути в крісла, і я певен, що плечі у них тоді огнем запекло, але Муха не втратив куражу і твердо заявив, що, невважаючи ні на що, все-таки вони вважають і вважатимуть Грінченка за поклонника «кнута і нагайки».

— Ну, тоді мені нічого іншого не лишається, як припинити з вами розмову й обізвати ваш учинок так, як він того заслуговує — наклепом і мерзотою, а вас мерзотним обмовнцем.

— Це образа! — гукнув, схоплюючись з місця, Антонович. — Я не дозволю себе ображати.

Я, звичайно, переказую тільки кістяк цієї історичної розмови, а не слово од слова. Ми всі по черзі пробували були урезонювати молодь, але всі резони, мов од стінки горох, одскакували од величної фігури кумира тодішньої молоді. На честь його товаришів мушу додати, що вони, видимо, почували себе ніяково й, хоч несміливо, пробували були іноді пом'якшати категоричні вирази свого привідці, але ж — а це вже не стосується до їх честі — не зважились зректися солідарності в такій ганебній справі і ще більш ганебному, до того ж і дурному, поведінні. Довго ми, коли заступники молоді демонстративно вийшли (на прощання Муха мав лише простягти Грінченкові руку, але

той її не прийняв), з хвилюванням та обуренням перебирали вражіння цієї зустрічі.

Цей інцидент надзвичайно характерний, і, можна сказати, типовий в тодішніх стосунках, скільки вони виходили наверх і мали офіційну натуру. В приватних стосунках усе було тихо, мирно і любо. Молодь бувала часто й по-приятельському у Євгена Харламповича, у мене й у інших людей «старшого» віку, часто радилась, шукала допомоги й знаходила її, розмовляла по-людському й не хвалила навіть власних вибриків. Але коли справи заходили офіційно, про око людське, вона зараз же переходила на військову стопу, хапала паперові мечі й ними грізно, хоч і недошкульно, вимахувала над злощасними головами своїх «ворогів». Я, правду казати, і тоді та й тепер не розумію того становища «на ножах», як воно майже нічим, окрім вигадок та фантазій, не виправдується, але таке становище і тоді, і потім не раз було нестемним фактом, який багато горечі й прикростей завдавав людям. У публічних виступах, у прокламаціях, у своїй пресі молодь паплюжила своїх старших товаришів і приятелів, обсипала їх образливими обвинуваченнями та докорами, мішала з грязею, — щоб потім з невинним виглядом завіряти, що все те перебільшено і на це не треба зважати, а треба інакше розуміти. До «гармидера» ідейного додавано таким чином ще й особистого гармидера, який до решти заплутував стосунки й одбивав іноді [бажання] мати до чинення з людьми, з якими було, власне, по дорозі до однієї мети, хоча дороги й неоднакові були. Власне, може, тільки цією дорогою, методами праці та ще темпераментом і ріжнилися між собою «ворожі» ці табори, — і я пам'ятаю, як не раз Євген Харлампович, сміючись, говорив запальним супістам [членам Соціалістичної української партії (СУП)]: «Що ж ви хочете, щоб і я затирав у стріхи ваші прокламації, яких ніхто не читає, — тай тільки?». Коли це була «боротьба поколінь», звичайна неминуха ворожнеча «між батьками та дітьми», то треба признати, що погана то була боротьба, можлива тільки в атмосфері рабства, темноти й хамства, яку розпускала круг себе самодержавна система. Цю атмосферу використовували тільки або авантюристи, або придуркуваті людці й сіяли розбрат та ворож-

нечу там, де треба було поєднаними йти силами до єдиної мети. І лихий урожай лихого засіву дався взнаки незабаром — і за революції 1905 р., і за революції 1917 року, коли події застали громадські сили розпорошеними й «на ножах». І в першій перемогла їх чорна, а в другій червона реакція... Забігаючи наперед, скажу тут, що й потім не раз я бачив спроби порозуміння, — і кожного разу спроби ці фатально розбивалися об вузисть, себелюбство, тупість людську, що тільки себе тішили, на устах маючи голосні фрази про добро загальне.

С. 532–537.

Хвилини розради: Б. Грінченко й хлопчик-посильний видавництва «Вік» Кузьма

[...] Кузьма — маленький хлопчик, що приносив кожного вечора й кожного ранку забирав коректу. Бліде, мов воскове, обличчя з ознаками свинцевого отруєння, маленький зріст і разом — резолютна, повна якоїсь гідности мова... Йому не можна було не виготовити коректи вже хоча б через те, щоб не примушувати його дарма забиватись у таку далечинь... Пригадую один випадок, коли Кузьма наш сам себе перевершив. Був якось у нас увечері Грінченко, і коли ми прохали його не поспішати додому од цікавої розмови, сміючись сказав: «Е, ні: боюсь Кузьми», налякаючи на те, що треба ще коректу і йому викінчити (тоді саме «Дубове листя» друкувалося). Другого ранку, віддаючи Кузьмі свою коректу, я поділивсь з маленьким пригінчим новиною: «А знаєш, Кузьмо, Борис Дмитрович тебе боїться». Кузьма нічого не одказав, тільки поглянув на мене, зате у Бориса Дмитровича зараз же одбув чудову сцену.

Увійшов до його кабінету, сів на стільчику біля письменого стола, за яким працював Грінченко, солідно шморгнув носом і почав поважно:

— Борисе Дмитровичу! Чи ви мене боїтесь?

— Боюся?.. — запитав здивований Грінченко.

— А боїтеся. Не кажіть — я знаю... Боїтеся. Але чого боїтеся? Хіба я такий страшний? Ви мене не бійтеся, я зовсім не страшний...

Чудова це була картина — з великого поважного чоловіка в ролі боягуза та отого маленького сопляка, що потішав свого партнера, запевняючи, що нема чого його боятися. Борисові Дмитровичу багато довелося понатужитись, щоб витримати тон цієї розмови, але потім рідко коли нам доводилося так весело реготатись, як слухаючи оповідання про «нестрашного» Кузьму, Кузьмину ласкаву прихильність, у такій курйозній формі виявлену.

С. 548–549.

Напередодні революції: осінь і початок зими 1904 року

[...] Тепер, коли політичні вимогання з кабінетів почали прокриватися поки що в зали громадських зібрань, настала черга на спільні виступи. 20 листопада, на роковини судових установ, одбувся величезний банкет, здається, в «Європейській гостиниці», на якому були присутні всі визначніші члени як українського, так і російського місцевого громадянства. В промовах вперше залунали цілком одверті вимогання політичних вольнощів (промови Лучицького, Афанасьєва, Бажаєва, Железнова тощо); але разом було поставлено й вимогання національної волі («національное самоопределение» — вперше тоді починає популяризуватися цей термін) взагалі і спеціально для українського народу. І цей мотив бринів не тільки в промовах українців (Науменка, Стешенка, Грінченка), але і в декого з щирих великоросів. [...]

Трохи згодом почалися періодичні зібрання київських журналістів [...]. І ці зібрання ми спробували використати для українських потреб. Не кажучи вже про поодинокі в цьому розумінні заяви, які систематично на всіх зібраннях роблено, ми надумали провести цілу декларацію з домаганнями в сфері українського друкованого слова. Обрадившись з близькими товаришами, я написав таку декларацію, обміркували й ухвалили її спершу на Раді [ЗУО], потім запропонували ухвалити й на зібранні журналістів. І тут її одноголосно ухвалено, і підписали її всі присутні. Це було в грудні, а в січні під заголовком «Записка о нуждах украинской печати» декларація ця появилася в «Сыне Отечества» й викли-

кала велике спочуття та за короткий час зібрала тисячі підписів. Трохи згодом таким же способом складено, переведено й надруковано і другу декларацію — «Записку о нуждах украинской школы», автором якої був Б. Грінченко. Того ж таки часу, в грудні 1904 р., під час ювілею І. С. Левицького, складено й одіслано на затвердження статут товариства українських письменників.

Звичайно, всі ці і інші заходи роблено за ініціативою й обміркуванням на Раді нашої організації, яка, поза політичною своєю реорганізацією, керувала й направляла всякі виступи національної природи.

С. 558–559.

Утворення та діяльність Радикальної партії

[...] Питання про переформування нашої організації [ЗУО] на політичну партію стало на чергу давно, ще до бурхливих подій, які потягла за собою війна [російсько-японська]. Але через те, що до організації входили такі громади, як Стара, що ніяк не могли «самоозначитися», справа реорганізації йшла досить мляво, і 1905 р. застав нас все на тій ж таки позиції вироблювання програми. Натурально, що живіші члени організації нетерпеливились. Натурально, що ми підганяли, скільки снаги було, по дорозі до самоозначення. І натурально, коли побачили, що на це мало лишається надії, навіть на великодньому з'їзді 1905 р., то виникла думка заснувати окрему партію. На тому стали Грінченко, увесь гурток «Віку» з людьми, що до його тяжіли; до нас пристали Модест Левицький, В. Степаненко, і вже перед самим з'їздом ми поставили на раді ультиматум — закінчити політичне формування, інакше-бо ми засновуємо окрему партію. Розмови перейшли якось на особисті ущіпкові дотинки, — і ми розійшлися. Разом і поруч з Українською демократичною партією, яка номінально вже існувала, але фактично ніяк ще не могла не то зібрати, а навіть і підрахувати свої сили, з'явилася Українська радикальна партія.

«Платформу» її написав Грінченко. Ми свідомо йшли на «платформу», а не на «програму», бо хотіли підкреслити тимчасовий

характер свого гуртування і те, що на перший ставимо план практичні завдання часу, а не самі принципиальні, теоретичні обґрунтування певного світогляду, хоча [...] партії й виходили, будуючи її з такого світогляду. Обмірковуючи гуртом платформу, ми хутко погодилися на основних її тезах, але, може, найбільшого клопоту завдала нам назва партії. Ми були соціалісти, хоча й не соціал-демократичної секти, більш наближаючись до російського народництва, і найприродніше було б і назвати себе соціалістичною партією. Але ця назва вже була заангажована в Соціалістичній українській партії (СУП), що тільки незадовго до того злилася з РУП, отже, могли повстати непорозуміння, для обох боків небажані. Після довгих міркувань ми спинились на назві «Радикальна», виходячи з того, що в 70-х роках в Росії взагалі всі соціалісти звали себе радикалами, й в 90-х у Галичині виникла під впливом Драгоманова навіть партія, соціалістична програмою, з цією назвою. Цим ми до якоїсь міри підкреслювали історичний зв'язок своєї партії з драгоманівським рухом та галицьким радикалізмом Франка й Павлика, хоча розуміли, що у нас, де взагалі пам'ять на напрями занадто коротка, така назва може викликати непорозуміння. Їх ми думали побороти просто своєю роботою та, може, спеціальними роз'ясненнями своєї позиції поза платформою.

З весною ми вже покінчили своє формування і склали хоч невеликий, але досить тісний гурток людей, об'єднаних і принципно, й організаційно. Власне, таким гуртком ми й лишилися, бо для широкої партійної роботи у нас не вистарчило ні сили, ні часу. Події пішли занадто прудким темпом, і вже в кінці 1905 р. з практичних міркувань стало питання про поєднання з Демократичною партією. Але поки що ми енергійно організовувались, притягали нових членів, робили заходи до заснування філій по провінції і, як здебільшого люди пера, заходились біля створення українською мовою відповідної політичної популярної літератури для народу. Останнє особливо нас захоплювало. Ми розібрали між собою теми і влітку мали вже готових десятків півтора брошур на злоби тодішнього дня політичного (Яворенка-Грінченка, Доленка-Загірньої, Коновченка-Дурдуковського, Чулого-Мату-

шевського, С. Ярошенка-Єфремова, Левицького). Дещо ми рішили переддрукувати з старого, наприклад, деякі популярні брошури Драгоманова, збірку революційних пісень та віршів тощо.

[...] Опріч постачання популярно-політичної літератури, партія провадила організаційну роботу, поширюючись потроху в Києві й на провінції та вступаючи в усякі зносини з іншими організаціями. Найближчі стосунки були у нас до Демократичної партії. Адже цілі десятиліття працювали ми — члени і тієї, і другої партії — поруч у Всеукраїнській організації та в її раді, а також разом усяку іншу роботу провадили; з багатьма з членів тієї партії зв'язували нас давні дружні особисті зв'язки, і хоча наше роз'єднання боляче обидві сторони вразило і багато викликало спірок та й образи, але зв'язки не рвались. Ми так само стрівались часто, наприклад, з Є. Х. Чикаленком, так само деяку роботу чисто національної натури вкупі справляли, і коли перед нами стала перспектива української преси, то біля неї знов же заходилися гуртом. А вже в кінці 1905 р. стало питання про злиття партій і організаційно, і воно й одбулось на початку 1906 р., — правда, без моєї участі, бо тоді я вже мусив всенародну тюремну повинність одбувати.

Були у нас спроби зносин з іншими українськими та неукраїнськими організаціями. Мабуть, у вересні якось зайшов С. Шемет і подав думку, що треба було б порозумітися українським партіям або хоч спробу такого порозуміння зробити, щоб коли вже не працювати разом, то бодай одно одному не шкодити. Зібралися в помешканні С. Тимошенка на Львівській представники од партій: Винниченко й Степанковський — од Революційної української партії, Міхновський і Шемет — од НУП, Грінченко та я — од Радикальної партії. Мета зібрання — помацати одно одного, чи не знайдеться якої спільної мови і чи не можна буде йти разом. В принципі, — щиро чи нещиро, то інше питання, — всі, що зібрались, здається, погоджувались, що треба б знайти шлях до порозуміння та спільної роботи, але коли той шлях почали шукати, то виявилось, що річ це безнадійна, хоча різниця була невеличка, та й то більше в словах, ніж у самій речі. Думаю, що тут просто виявилось наше гуртківство, наша нетовариськість,

що за межами певного гуртка вже не хотіли бачити жадної корисної роботи, нарешті обопільна недовірливість та, може, різниця в методах роботи.

С. 577–583.

Б. Грінченко на революційному мітингу в університетській аудиторії 1905 року

[...] Автономні університети — по волі, а більш так, що з примусу, — розчинили широко двері для політичних зібрань. Протягом вересня ці зібрання все люднішими робились і температура на них усе зростала. Перед червоним будинком університету щоденно стояла юрба людей, а в актовій залі безупинно з раннього рана до пізньої ночі провадився один перманентний мітинг, лунали запальні промови, гучні оплески, стояв дим од цигарок та поміж ногами вештались і шилися маленькі гімназистики, яким просто цікаво було серед юрби проштовхуватись.

[...] Тут тоді складалися й росли раптові репутації, «оратори» здобували надзвичайно швидко величезну популярність, і не відомий до того залізничний урядовець Шліхтер або маловідомий журналіст Ратнер одразу поробились знаменитостями. Що сказав на мітингу Шліхтер — це луною розкочувалось по місту. Ратнера жандарми незабаром заховали в тюрму. Шліхтер же поки що щасливо уникав жандармських пасток та сильців.

От під такий момент, на початку жовтня, зродилася думка про український мітинг, на якому було б заявлено також «думку й голос» українського народу.

Не пам'ятаю вже, хто був ініціатором цієї думки, — мабуть, вона носилась, мовляв, у повітрі. Знаю тільки, що молодь виявила багато енергії. До мене та до Бориса Дмитровича забігав декілька разів Арк. Барбар, тоді студент медицини, член РУП, щоб запрохати й обміркувати спільно спільний же виступ на мітингу. Ми обрадилися ще й поміж себе і визначили за офіційного промовця од партії Б. Д. Грінченка. [...]

Призначеного дня, — якщо не помиляюсь, 12 жовтня, пішли ми до університету. Український мітинг призначено в найбіль-

шій університетській аудиторії, в XIV-ій, пам'ятній мені ще з студентських часів як звичайне місце наших сходок. В актовій залі тягне, як звичайно, перманентний мітинг. По коридорах снувало сила всякого люду; здебільшого вперше сюди потрапивши, розпитували вони, як пройти чи в актову залу, чи на український мітинг. Всюди накурено, стоять купки й гуртки людей у шапках, ділючись новинами та враженнями. На одному з закрутів довгого університетського коридору стрів я нашого партійного члена Вс. Козловського й запитав його, чи сходяться люди на український мітинг.

— Який там український мітинг? — якось злякано одказав Козловський. — Почули б ви, що в актовій залі Шліхтер говорить...

Там вже про соціальну революцію мова провадиться. Я тільки плечима знизнув, дивуючись на людську здатність брати всерйоз хвастовиту балаканину. Соціальна революція ще була, очевидно, далеко, а український мітинг зараз мав одбутися, і мене тривожило те, як він одбудеться...

XIV-та аудиторія була вже повнісенька народу й диму та недокурків. Переважала молодь, хоча то там, то там виднілись обличчя старших громадян. Було багато незнайомих лиць — і це тішило, що поза межами свідомої української публіки знайшлися люди, які зацікавились українським мітингом: майнула думка, що це та публіка, загал, який дасть підпору українському рухові. Склад аудиторії був переважно інтелігентський; людей, у яких з вигляду можна було пізнати робітників, і на пальцях не злічити. Тим часом на мітингах у актовій залі така «сіра» публіка, в кособоротках та хусточках, переважала.

Довго, як звичайно, не розпочинався мітинг. Когось ще дожидали, когось шукали. Біля катедри гурток, видимо, проводирів, нашвидку ще радився. Публіка нетерпеливилась. Нарешті з катедри почулася, серед раптово ніби насланої при перших же словах тиші, заява:

— Товариші! Український мітинг починається. Пропоную на голову зборів товариша Х., — прізвища вже не пригадаю тепер, знаю тільки, що було воно мені не відоме. «Товариш Х.» за-

раз же зійшов на катедру, і в ньому пізнав я з здивуванням... Муху Антоновича! Такий початок нічого не віщував доброго — і особою голови, та й тією псевдонімністю, якою видимо хотіли свої виступи окутати наші тимчасові спільники з РУП. Це мене одразу прикро і болюче вразило.

Оповістивши порядок дня, голова своїм рипучим голосом оповістив, що за докладчика має бути «товариш Y.», — знов же невідоме прізвище. На катедру зійшов М. Порш і своїм холодним, розміреним, упевненим тоном, гладенько і з штучним вітійством почав доклад — на тему, звичайно, про сучасну хвилю та вимоги сьогоднішнього дня. Доповідь ця була звичайнісенька, як на той час, ще і ще раз перемелюючи ті загальні фрази, якими пригощувало публіку на всіх мітингах. Звичайно — боротьба з самодержавієм, звичайно — боротьба з капіталізмом, звичайно — пролетаріат в авангарді борців, звичайно — рушаються основи старого світу і зоріє нова зоря нового ладу і т. ін. Проте, затаївши духа, слухає публіка цієї промови: то ж уперше на політичному зібранні лунає українська мова, і поза тим, *що* говорено, вагу тоді мало й те, як говорено.

Почалися дискусії.

Один по одному на катедру сходили «товариш А.», «товариш Б.» «товариш В.» і інші анонімні літери з азбуки, в яких я пізнавав здебільшого більш або менш відомих «ерупівців»^{*}. Мене все більш починала дратувати ця анонімність. Люде кличуть до боротьби, збираються самі основи старого світу згладити, а бояться навіть під таку хвилю виступити з одкритим забралом, самі собою. Це не тільки дратувало, це й виказувало, до якоїсь принаймні міри, щирість промовців та їхню приготованість до боротьби. Промовці по черзі розгортали ту або іншу сторону ерупівської програми, але для мене вся ця обстановка почала вже тхнути чимсь скандальним.

— Слово належить *добродієві* Грінченкові, — оповістив нарешті голова.

^{*} Членів РУПу.

Так, «добродій» Грінченко — не товариш Грінченко — був єдиним тоді промовцею, що під власним ім'ям виступив, як і його промова була єдиною промовою, в якій до моменту дня прикладалась українська мірка й українські вимоги. Грінченко промовляв про основи українського руху, про його розвиток, про його коріння в народі, в масах; формулював автономістично-федеративну програму українства й підвів під неї принципиальні та життєві підвалини, і як партійний промовця, спинився на тому, що всього цього має домогтися Радикальна партія. Говорив він гарно, розумно, од серця, але — вражіння великого не зробив: в атмосфері, перейнятій аж по саме нікуди революційними фразами, блідо й сіро лунали практичні домагання, революційною фразеологією не приоздоблені. Далеко палкіше приймала аудиторія анонімних промовців, бо вони краще її настрої виявляли. [...]

[Голова мітингу Д. Антонович надав заключне слово М. Поршу]. Користуючись з того, що це «останнє» слово і, значить, поправок і полеміки вже не буде, — Порш почав і скінчив партійною полемікою, надзвичайно несовісною, причіпливою та дріб'язковою. Як з українських партій тільки одна Радикальна виступала на мітингу, то всією вагою своєї полеміки Порш накинувся на неї. Звичайно, «буржуазність» була ще найменшим гріхом цієї партії, як і всієї української інтелігенції. Звичайно, виходило, що на Україні не було й нема нічого уваги вартого, як тільки РУП — «єдина справжня виразниця потреб пролетаріату». Звичайно, тільки під її прапором іде визволення, і під цей прапор закликав докладчик слухачів. Важко висловити глибину того обурення, яке охопило було нас од цих шахрайських способів, од цієї нещирості, браку примітивної порядності, од цієї провокаційної методи й елементарної нечесності наших «спільників». Тепер тільки зрозуміли ми, чого так домагались вони конче нашого виступу, — адже це давало їм об'єкт, на який, закрившись безкарністю останнього слова, можна було безборонно виливати які хочете помий, усіх собак вішати і виявити з себе справді непереможних лицарів. Серед публіки почулись були протести проти такого безсоромного поводження, але голова тут поведивсь

справді енергійно і так безцеремонно затикав усім рота, що протестантам нічого не лишалося, як тільки вийти з аудиторії. Фактично мітинг скінчився скандалом.

С. 584–588.

Київ після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 року

[...] Не сидиться в хаті, і ми цілою гурбою йдемо в «№ 8-й» — до Грінченків. Вітання, обійми, поцілунки. Не сидиться й там, — забравши господарів, ідемо до книгарні. Вітання, обійми, поцілунки... Йдемо далі, забравши навіть Степаненка з собою, що поспішається за гуртом на своїх слабих ногах, палицею підпираючись. Заходимо до Є. Х. Чикаленка, все збільшуючись по дорозі, мов лавина. Вітання, поцілунки, обійми... Не сидиться в хаті. Хочеться на вулицю, на люди, на громаду. Забравши господарів, йдемо далі. А на вулиці осіннє сонце ллє тепле, лагідне проміння, мов і воно радіє, на нове життя благословляючи. На вулицях повно народу, йдуть гуртками, лунають веселі голоси, розливаючи кругом бадьорий, веселий настрій. Караваєвською* вгору прямуємо до університету.

Майдан перед університетом повен народу, аж протиснутися важко. Мають червоні прапори з вікон, на колонах — червоніші од старого миколаєвського будинку, що чомусь, із якоїсь самодержавної примхи, має червоні мури. В актовій залі, кажуть, іде мітинг, але на майдані одбуваються вже десятки імпровізованих мітингів. Говорять з сходів, з приступок до колон, з тумб, з парканів... Ось говорить герой дня — Шліхтер. Ледве доноситься голос, уривки фраз підхоплює вітерець і розносить навкруги... Говориться про першу перемогу, по якій не треба складати ні рук, ні зброї, а оборонятись і йти все далі та далі, — звичайні за таких обставин, таких моментів, вічно в світовій історії проказувані, затягані фрази, але тоді вони влучали у саму душу й знаходили у ній відгомін. Здавалося, що ніхто ніколи ще такого не переживав, одколи світ світом, хоча старе сонце не раз освічувало

* Зараз — вулиця Гетьмана Павла Скоропадського.

вже зворушені юрби, які теж думали, що ніхто нічого такого до них не переживав. Здається, що серце не видержить, от-от лусне од радісного напруження, од зворушення, од великоднього настрою... Ось чутно спів, похоронний спів по жертвам боротьби — і, мов з одної голови, злітають шапки по всьому майдані. «Навколішки!..». Стають навколішки. Присягаються стояти до загибину за здобутті вольності. Стають у лави і рушають у величому велелюдному поході, хвилями розливаючись по улицах. А тихий вітерець лагідно перебирає червоними корогами, ніби хоче сказати: все це було вже, все це я, старий, чув і бачив — і радість, і сльози, і зворушення, і присягання. І знаю, чим воно кінчається.

Та ми не знали. Не знали, принаймні, тієї хвилини, бо навіть оратори, що говорили про недовір'я та боротьбу, говорили так більше з професійного обов'язку, ніж по щирості. Не хотіли знати, сп'янілі од радості. Вірили, що перемога рішуча, і цей ясний соняшний день — то день справжнього оновлення, нового життя початок, якого ніяка сила охмарити не зможе. І тріумфальний похід по улицах тільки підсилює цю думку. Похід Володимирською та Прорізною прямує на Хрещатик, до думи.

Зараз, на розі Володимирської та бульвару, в дворі військового суду сховано загін козацької кінноти. Брама одчинилась, кіннота стоїть супокійно, з цікавістю поглядаючи на море голів перед собою. Дехто з офіцерів виступив на вулицю — вмить натовп підхопив їх на руки й почав хитати, вітаючи, на сірих шинелях враз закров'яніли червоні одзнаки. Сміючись щасливим усміхом, одпрохуються ці недавні вороги, і, здається, тепер ніяка сила не зневолить їх виступити проти тих братів невідомих, які так гаряче їх вітають. Проходимо Володимирською — величезний будинок Управління залізниць вивишається понад іншими з Театральної, — й на йому має пишно червоний стяг, усі балкони вкрито героями дня — залізничниками. Гаряче вітає їх натовп, минаючи... Разом з тим, як посовується маніфестація, вулиці й будинки замаюються прапорами: всередині самі червоні — живі, ідуть, рушаються з людьми; з боків триколірні стоять і дивляться непорушні, закам'янілі. Та хтось догадався: трісь — одпав білий та синій колір, лишився і по боках самий червоний. І в міру того,

як іде маніфестація, зникають офіційні прапори, і замість них лишаються самі червоні, хоч і вузьенькі. Це було єдине насильство, якого допустився стотисячний натовп того ясного дня: радісна юрба не здатна була до насильств, і треба гніву, злочинства, страху, щоб у тисячоголового звіра натовп обернути. Не здатна вона й до логічної думки, а то б знала, що за насильство над мертвими прапорами карають тяжче, аніж над живими людьми...

З усіх боків плине народ до думи. Хрещатика не видно за людьми, процесія за процесією надходить до осередку міста. З балкона весь час без упину ллються промови, чутно співи, гарячі вітання. А сонце тихо посиляє своє благодатне проміння на цю юрбу щасливу, мінливу, як хвилі розгойданого моря.

С. 597–598.

Київський єврейський погром 18–19 жовтня 1905 року

[С. Єфремов ходить вулицями Києва, охопленого єврейським погромом]. [...] Вертаюсь знов до університету, стріваю тут Б. Д. Грінченка. Мовчки стискаємо один одному руки, похапцем, уривково ділимося враженнями. Не хочеться говорити, слова замирають на устах перед тим, що бачать очі. Йдемо вчорашнім слідом. Стріваємо або ознаки руїни та грабіжництва, або образи у вікнах — на оборону християнських помешканнів од погрому й нищення. Мовчки дивиться «всевидящее око» на цю гидотну справу, байдужно дивиться і не осліпне сліпе... А то б побачило, як над ним самим знущаються во ім'я його ж таки.

Були ми вже близько Софії. Ще здалеку чулися знайомі співи, вигуки «ура» — і от раптом з туману виринула голова процесії: два хлопчак з царськими портретами, далі якісь бабки з образами, далі кілька [російських] національних прапорів і поміж ними невеличка, чоловіка на 150–200, юрба народу. «Боже, царя храни!» різнили не зіспівані голоси. «Ура! Шапки долой!» — це виходило вже імпазантніше. То була патріотична маніфестація, що по молебні в Софії потяглась по місту — на протигагу вчорашній демонстрації. «Ура! Шапки долой!» — щохвилини вигуквали демонстранти, збиваючи шапки з голів оторопілим пе-

рехожим, що випадково стрівались їм по дорозі. Щоб не стрінутись з цими дикими людьми, ми звернули в якийсь заулочок, поки минула нас ця мізерна «патріотика». І коли ми знов вийшли на Володимирську, то бачили, як од хвоста прудкої маніфестації, од образів та портретів, одділялись поодинокі постаті й одбігали на пішоходи*, пробуючи замки в крамницях по дорозі. Більш рішучі кидались одбивати двері. Патріотизм і погромництво вже не соромилися свого найтіснішого зв'язку, не крилися з ним і навіть афішували своє зворушливе єднання. Скільки це все робилось одверто, показує те, що серед маніфестантів були суб'єкти з військовою виправкою, у яких з-під коротких цивільних пальто виднілися сині формені шаровари: переодягнені нашвидку поліціанти не встигли приховати деяких статтів свого туалету, й він викривав їх з головою. Ми пройшли в Липки, а потім ще спустилися на Поділ, — картина скрізь одна і та сама: повної розпусти за дозволом та сприянням і підмогою начальства. Генерал-губернатор Клейгельс десь був на ці дні зник, а його помічники тишили своє ображене самолюбство та патріотичну пиху — ту, мовляв, «народную гордость». Тільки що на Подолі, центрі жидівського селища й торгівлі, картини ці були ще темніші, ще дикіші, ще жажливіші. Там не тільки розбивали й грабували, — там били. Один мій приятель оповідав мені, що сам бачив, як якийсь хуліган ударив немовля голівкою об тумбу — мозок і кров бризнули навкруги. Це було щось гірше од нападу дикої орди, жажливіше од подій військового часу... Темне середньовіччя: з його дикістю, безмежною та релігійною й расовою зненавистю раптом одродилося і глянуло на нас своїми мертвущими баньками, і звір у людині ясно прозирав з того медузиноного погляду...

С. 603–604.

* Тротуари.

Спільна робота С. Єфремова та Б. Грінченка в українській пресі
[...] Мало не щодня збирались ми — Чикаленко, Грінченко, Мод. Левицький, «віковики»*, щоб обговорити про ту чи іншу деталь, притягнути того чи іншого співробітника. Дізнались ми, що в Києві проживає мобілізованим офіцером Максим Славинський, який редагував був у Катеринославі щоденну газету, — і я зараз пішов до «Ліон-д'Орк» й запрохав на наші зібрання Славинського. Видавцем мав бути Чикаленко, але власними силами він не надіявся потягти цілу справу, — отже, треба було вдатися до Симиренка, а раз входив у діло Симиренко, то само собою приходив і В. Леонтович, який мав великий вплив на свого дядька, та й сам по собі здавався бажаним співробітником як літератор, хоч потім виявилось щось інше. В такому-от складі ми й радилися щоденно то у Чикаленка, то Грінченка, то у мене, то, врешті, у Симиренка в його будинкові на Трьохсвятительській.

Всі ми сходилися на тому, що треба видавати газету. Були думки про тижневу і про щоденну; трохи поміркувавши, ми одкинули перший тип і спинилися рішуче на щоденній. Мені як майбутньому редакторові доручено було скласти обрахунок, вигадати назву та зложити список співробітників і їм понаписувати. [...] З кількох назв, що я запропонував нашому газетному гурткові, вибрано назву «Громадське слово». Щодня я розписував листи українським письменникам, до співробітництва їх закликаючи та взагалі присоглашаючи до нової справи [...].

Клопочуись отак про газету, я все більш переконувався, що у мене не дуже-то душа лежить до чисто газетної роботи, а надто в ролі її редактора. Більш мене тягло завжди до журналу, і тип місячника здавався мені найкраще до моєї вдачі відповідним. Підтримував мене в цьому і Б. Д. Грінченко; на нашу спільну думку, газета нам, звичайно, дуже потрібна, але разом для розвитку чисто літературної продукції не менш потрібний і місячник. І от я запропонував нову комбінацію: поруч і разом з газетою «Громадське слово» видавати тією самою компанією й місячник

* Співробітники видавництва «Вік».

«Нове життя». За редагування місячника я брався залюбки, а на редактора газети пропонував Ф. П. Матушевського, що був тоді ще у Львові, але мав хутко приїхати. На цьому, врешті, й погодилися, хоча всю увагу віддавали таки газеті, на організацію її клали найбільш притиску, а журнал ішов так, між іншим, — вже просто через те, що справа з ним була нам усім більш знайома та далеко простіша. Воно й потім, додам тут, виявилось, що журнал увесь час стояв на боці й був немов якимсь додатком при газеті, якому не віддавано належної уваги за браком часу та сил та через інші обставини [...].

Ролі в газеті поділено було так: редактор — Матушевський, секретар — Козловський, який нам здавався зразком акуратності, щоденні співробітники — Грінченко, Левицький, Чикаленко, Славинський та я — на статті вступні політичні, літературні і ін.; Ярошевський Б. — на огляди закордонного життя; Самійленко В. — на фельетон на злобу дня; М. М. Грінченко мала подавати матеріал фактичний, звістки з газет [...]. Плата маленька — по 5 коп. за рядок, і відповідна плата редакторів та відділам. З журналом обійшлось простіше: я мав редагувати, писати огляди і взагалі добирати собі співробітників та призначати й роздавати їм роботу. [...]

Так потроху вияснялось становище, розгортались обрії, в діло вступали нові люди, яким і доручалися відповідні парості справи. Приїхав Матушевський і згодився редагувати газету. Найнято помешкання — на Михайлівській, 7, — спільне для газети й журналу, — і призначені люди зайнялись упорядкуванням його. Тим часом коло співробітників обмірковувало напрямок і програму видань, — і це, як виявилось, було найважчою справою. Власне, була вона дуже легка по суті: я написав з доручення громади проспект видань, його ухвалено й надруковано, але... мало не кожен пункт вимагав автентичного пояснення спеціально для В. М. Леонтовича. Діло в тому, що цей лагідний, симпатичний і делікатний чоловік, безперечний демократ з переконання, враз почувив у собі поміщицьку істоту і, наляканий аграрним рухом та страхом, що землю «видиратимуть», — до кожного чіплявся слова і всюди бачив якусь задню думку, ману, нещирість,

заспокоювання на словах з тим, щоб робити на ділі інакше. Була це, безперечно, хвора уява, страхи вибиті з колії людини; нам смішно було слухати його філіпик, але часто вже не до сміху було, а надто, коли мало не що кожен божий день розмова починалася з того самого місця, немов танець, конче од грубки, з яким вже, здавалося, рішуче, радикально і востаннє було скінчено вчора. Цим місцем був страх перед аграрним рухом, страх, що ми, співробітники, будемо «підбурювати» селянство на грабунок і терор, на захват живосилом панських маєтків. Даремно ми протестували проти таких підозрінь, даремно вказували на свою програму, в якій висловлялися проти насильства й терору й стояли за еволютивні форми прогресу — нічого не помагало. Сьогодні кінчали ніби цілком з питанням, на загальне вдоволення, а завтра знов розмова починалася з питання: «Так ви ж не будете підбурювати?» або з вимагання пояснити той чи інший пункт партійної програми чи газетного проспекту. Ї сміх, і горе, — але більше що нам усім, та й самому Леонтовичеві, який і сам, безперечно, мучився, не до сміху було. Пам'ятаю, що нетерпеливіші з нас, я та Грінченко, починали іноді балакати гостро; пам'ятаю і курйозні випадки. Було, наприклад, раз так. Не знаю, в котрий вже раз ми, яких Леонтович підозрівав у с.-рістві* (себто Матушевський, Грінченко та я), пояснили, що газета буде провадити відповідно до нашої програми (Радикальної партії) і що справи на пряму та й взагалі принципальної ваги редакція й співробітники вирішатимуть більшістю голосів, — Леонтович знов поставив питання: а що, як газета «підбурюватиме» селянство? Нам терпець уже зовсім уривався, і відповів на це запитання Симиренко:

— Так же чуєте, що всі справи вирішатиме більшість. Коли більшість ухвалить підбурювати, — ну то й будемо підбурювати...

Милий дідусь! Він мав «підбурювати»! Це здалось такою несподіванкою, що всі присутні звеселіли і діло кінчилось сміхом, — на цей, правда, раз, щоб назавтра початись знов з трагічного запитання. Усунути ж Леонтовича, обійтись цілком без нього було не можна тому, що від його участі залежала частина

* У поширюванні ідеології есерівської партії.

й участь Симиренка як видавця, без якої ми не могли потягти щоденну газету, хоча крил надіям нашим, високим кажучи стилем, ще не посмалив тоді палючий сірококо дійсності.

[Видавати «Громадське слово» й «Нове життя» влада не дозволила].

[...] Всіх нас це занадто обурило. Чикаленко як видавець обох видань зараз же накидав скаргу на губернатора до Сенату, але ми розуміли й тямали добре, що це вже справа принаймні на кілька років, — і справді, відповідь, і то негативна, прийшла щось 1908 чи 1909 року! І через те од В. М. Леонтовича подано заяву про газету «Громадська думка» та місячник «Нова громада». Назвами цими ми маніфестували перед публікою зв'язок цих видань із забороненими. Редакція і контора були вже у нас оборудовані, і ми щодня збиралися — погомоніти, поділитись новинками, обговоритися, помріяти про майбутнє. [...] А тим часом, поки ми так чекали та щодня сходилися та балакали, — почав дехто вже й нервуватися, почалися непорозуміння, спершу дрібні, але те було лихо, що вони були провісниками більших непорозуміннів. А найбільшим з них, яке ми тільки згодом оцінили, було таки те, що замість «Громадського слова» стала «Громадська думка», себто що за офіційного видавця й редактора у нас був Леонтович — людина, з якою ми, не вважаючи на щоденні розмови та дебати, таки не дійшли до порозуміння й яка добачала й підозрівала у нас, співробітників, усі смертні гріхи того часу. Це було наше «начало болезней», що багато потруїло всім життя й на самій справі одбилося негативно.

Раз якось, перед Різдвом, коли ми сиділи всі в редакції, прибігає Володимир Миколайович, засапавшись, з веселим обличчям і з паперами в руці — є документи! Ну, значить, можна буде вже починати... Вважаючи на свята, вихід першого числа призначили ми на останні дні року, остаточно — на 31 грудня, гарячково дороблювали всякі технічні деталі й святочно готували зміст першого, — нам здавалося, історичного, числа. Редакували ми його гуртом, вголос перечитуючи статті всією редакцією. Перша вступна стаття — про наші завдання — була у мене вже давно виготовлена; Грінченко написав огляд подій, що довели до росій-

ської революції; М. Левицький оцінював її з спеціально українського боку; [...] Б. Ярошевський дав огляд міжнародних подій у світлі російської революції; В. Самійленко приніс дотепного фельетона «Як я перейшов од слова до... думки»; М. Грушевський з Львова прислав на мої руки до першого числа дуже гарну статтю «Дорогою віків» — ретроспективний погляд на минуле, що привело до відродження української нації. Хвилюючись, в підвищеному святковому настрої перечитували ми редакцією цей матеріал, — і здавалося нам, що перше число буде цікаве, змістовне, коли навіть виключити хронікальну частину, телеграми тощо. [...]

[У ніч проти 30 грудня С. Єфремова було заарештовано]. Мало не щодня приходила до мене Онися на побачення, й я першого ж дня довідався, що тієї ж ночі, коли мене взято, взагалі великі були арешти й що сусідів наших, Грінченків, також спіткало лихо — арештовано дочку їхню Настю.

С. 608–613, 627–628.

СПОГАДИ (1861–1907)

Євген Харлампович Чикаленко безперечно є однією з найцікавіших постатей в історії України межі XIX–XX століть. Він народився у 1861 році у с. Перишори Ананьївського повіту Херсонської губернії (тепер це Подільський район у складі Одеської області). Чикаленки були заможними землевласниками. Євген Харлампович здобув вищу освіту в Харківському університеті й зайнявся господарюванням у родинному маєтку. Значну частину своїх прибутків він жертвував на підтримку українського національно-культурного та громадського руху. Приміром, завдячуючи його матеріальній допомозі існували перші київські українські газети «Громадська думка» й «Рада». Чикаленко був членом харківської, одеської та київської громад, входив до Загальної української безпартійної організації (ЗУБО), демократичної та радикально-демократичної партій і Товариства українських поступовців (ТУПу). Він представляв помірковано-демократичне крило в українському національному русі й мав ідеологічні контраверсії з лівішими українськими громадськими діячами, у тому числі й з Б. Грінченком, проте прагнув консолідувати українську інтелігенцію та спрямувати її на конструктивну суспільно-політичну та культурницьку працю. У 1919 році, під час Української революції, втративши майже всі свої статки, Чикаленко мусив емігрувати. Спершу він опинився в Австрії, а згодом оселився у Чехословаччині. 1924 року опублікував свої «Спогади», в яких ідеться про його життя до 1907 року. Це важливе історичне джерело неодноразово перевидавалося. Помер Євген Харлампович у чеському місті Подєбради у 1929 році.

Друкується за: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К. : Темпора, 2011. 544 с.

Харківська українська громада 1880-х років. М. Лободовський (Лобода) і Б. Грінченко

[...] Другою характеристичною особою того кола [після Д. Пильчикова] був Михайло Лободовський, відомий тоді загалом як Лобода, перекладчик Гоголевого «Тараса Бульби»

на дуже «круту» українську мову; це був міцно збудований, з довгою жовтою бородою середнього віку чоловік, хорий на манію переслідування — йдучи, він раз у раз оглядався, йому скрізь ввижалися шпиги, що стежать за ним, а тому він скрізь і зо всіма конспірував. По скінченні в 60-их роках духовної семінарії він не пішов у попи, а взявся учителювати в селі, потім став за волосного писаря і зібрав величезний етнографічний матеріал, який віддав Юго-Западному відділові Російського географічного товариства в Києві, а його багатий словарний матеріал увійшов потім в словник «Київської Старини», виданий під редакцією Б. Грінченка; в 70-их роках він безпричинно емігрував за кордон і якийсь час працював в Женеві в друкарні Драгоманова, потім у 80-их роках, вернувшись, оселився в своєму рідному Харкові, де служив в банку, і дома потроху перекладав на українську мову Святе писмо, на таку саму «круту» мову, як і його «Тарас Бульба», але переклад той не побачив світу, і я не знаю, яка його доля.

Незважаючи на те, що Лобода всього боявся, він не міг утриматися, щоб не мати зносин з українською молоддю, не помагати їй освідомлюватися в українських справах, наприклад, він познайомив нас з Пильчиковим, Єфименком, Олександровим та іншими; він опікувався тоді молоденьким учителем Б. Грінченком і підбадьорював його в писанні віршів.

С. 91.

Одеська українська громада 1890-х років. Ставлення Л. Смоленського й М. Комарова до Б. Грінченка

[...] Треба зауважити, що між Смоленським та Комаром помічалася скрита конкуренція за головування, за вплив на громадян. Комар, як я казав, надзвичайно працююча людина, досадував на Смоленського, кажучи:

— Ви й самі нічого не робите на літературному полі та й інших не приганяєте до роботи, а ще й помагаєте їм виправдувати їхні лінощі, їхню неохоту до праці.

На це Смоленський все було відповідає:

— Не дивлячись ні на що, Україна таки воскресне; поки в Росії держатиметься абсолютний царський уряд, який душить життя у всіх його проявах, доти український народ буде законсервований в своїй етнографічній стихії, бо ні московська школа, ні солдатчина не проходять в глибину народну, а покривають тільки тонкою плівкою зверху, а тому й не зможуть обмосковити український народ. Смоленський, правда невиразно, висловлювався іноді, що, чи будемо ми працювати над відродженням української нації, чи ні, а вона таки воскресне, бо коли настане в Росії якась конституція, чи взагалі свобода, то народ скористується цією свободою для свого відродження.

— Так було, — казав він, — з чехами, з хорватами, словаками, словенцями і взагалі зо всіма пригнобленими націями, так буде і з українською.

Комара дратували такі висловлювання, він доводив, що без праці не буде й відродження, що треба збирати етнографічний матеріал, творити літературу у всіх її галузях, а особливо дидактичну для народу. Смоленський цього не відкидав, але, видимо, не надавав великого значіння праці, над якою сидить Комар і до якої закликає всіх. Смоленський вважав ціннішою працю над добуванням ліпших політичних та соціально-економічних умов життя. Тоді як Комар показував на О. Кониського, М. Старицького та Б. Грінченка, як на зразки, які треба наслідувати, Смоленський доводив, що треба йти за Драгомановим, бо тільки показана ним дорога виведе Україну до бажаної нам мети.

С. 147.

Робота Б. Грінченка над словником української мови за дорученням Старої київської громади

По закриттю в Петербурзі 1862 року українського місячника «Основа», що вівся, як відомо, П. Кулішем, М. Костомаровим та Білозерським, до Старої київської громади перейшли разом з іншими матеріали і словарні. З того часу Стара київська громада, через своїх членів-філологів та їх знайомих, що жили по різних кутках України, продовжувала збирання словарного ма-

теріалу з народніх уст і вибирала слова з друкованих етнографічних матеріалів та з старих наших письменників, що писали до 70-их років, поки ще не почалося «кування», тобто вироблення нових слів. З творів пізніших письменників вже не виписували слів, бо словник мав бути чисто народнім, етнографічним, в якому був би зібраний тільки народній словесний капітал, коли так можна висловитися. З членів громади, фахових філологів і признаних знавців мови, склалася словарна комісія, яка, збираючись раз на тиждень, перевіряла зібраний матеріал, систематизувала його і т. д.

Року 1900, коли я вступив у Київську Стару громаду, матеріал той вже був майже весь переписаний з карточок у зшитки. Роботу цю під доглядом Науменка зробив спеціально до того запрошений Є. К. Тимченко, учений, хоч і не дипломований, філолог, який вступив потім до університету, вже будучи немолодим, а по скінченні філологічного факультету в Києві 1910 року дістав посаду учителя гімназії у Варшаві. Зайнятий тоді службою в бібліотеці та підготуванням до матури*, він не поспішався з громадським словником, а до того він ще перевертав його з української мови на московську і потім видав свій словник московсько-український з додачею багатьох слів галицьких і викованих нашими новішими письменниками. А тим часом Петербурзька академія наук оголосила конкурс на український словар за фонд, внесений М. Костомаровим в сумі 4-ох тисяч рублів, зібраних колись редакцією місячника «Основа»**, то треба було поспіти з словником на термін; хоч була певність, що нікому іншому тої премії не видадуть, бо одній особі за короткий час тяжко скласти відповідний умовам Костомарова та академії словник. Треба було шукати якогось незанятого службою фахівця, який зрадагував би готовий вже словник і, відповідно вимогам академії, поставив

* До іспитів на здобуття університетського диплому.

** У 1880 році Петербурзька академія наук прийняла від М. Костомарова 4 000 руб. у цінних паперах для заснування премії імені жертводавця за укладення словника української мови. 1881 року було опубліковано правила участі у конкурсі на здобуття премії (Російський державний історичний архів. Ф. 1603. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–2).

коло кожного слова дату і приклад вживання, бо в громадському матеріалі не до всіх слів це було зроблено. Науменко пропонував поділити цю працю між фаховими членами громади і сам взявся за перші літери. Я напосідався, щоб за цю роботу громада платила, а потім з академічної премії покриються видатки за працю, друк і т. д. Але Науменко, як педантичний «безсребренник», не хотів брати платні за громадську роботу, а інші фахівці, обтяжені працею на хліб насущний, не бралися робити дурно, хоч і не казали того, а відмовлялися різними причинами; таким чином словарна праця не посувалася наперед. Але якось з Чернігова приїхав колишній київський громадянин, учитель гімназії, а в той час чернігівський земський статистик, О. О. Русов і, довідавшись про справу з словником, пораяв запросити на цю працю Б. Грінченка, бувшого тоді секретарем Чернігівського земства. Грінченко вже тоді відомий був як письменник, що писав під псевдонімом В. Чайченко в галицьких виданнях, як редактор «Етнографічних матеріалів», що видавало Чернігівське земство^{*}, як видавець книжечок для народу на фонди заможного селянина Череватенка і як знавець української мови, хоч не був дипломованим філологом, а мав звання тільки народного учителя. Оця остання обставина дуже «шокирувала», коли можна так сказати, наших патентованих філологів, і вони вперто не згоджувалися передати редагування громадського словника самоукові. Але Русов, листами з Чернігова, а Лисенко, я та інші члени громади не філологи напосідалися запросити Грінченка. Ми мотивували це тим, що час минає, наближається строк конкурсу академії, а словник наш не посувається наперед. Науменко відповідав, що академік Шахматов знає про наш словник, покладає тільки на нього надії, і коли він не поспіє на строк, то конкурс відсунуть надалі, поки не буде готовий наш словник, а тим часом він та, певно, ще хтось

^{*} Йдеться про збірку джерел з української фольклористики, опубліковану за редакцією Б. Грінченка трьома випусками як додаток до «Земского сборника Черниговской губернии»: Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: [в 3 т.] / Б. Д. Гринченко. Чернигов: Тип. губернского земства, 1895–1899.

з наших філологів, от як К. Михальчук та інші, літом на феріях^{*} зроблять всю роботу. Але Михальчук слабував; з інших філологів теж ніхто не брався, бо кожний хотів літом відпочити, а сам Науменко теж мало зробив, бо на ньому ще лежало редагування «Київської старини», то минуло літо, а словарна робота стояла. Після канікул ми гарячіше почали на зібраннях громади напосідатись, щоб закликати якогось фахівця для редагування словника, коли Грінченко вважається неприємлемим. Але ніхто не находився, бо нікому не хотілося кидати постійної державної служби, хоч і для платної роботи, але такої, що тягтиметься не довше одного року. Нарешті Науменко згодився на Грінченка, а за ним і більшість членів громади, хоч дехто й казав, що Русов так настирливо радить Грінченка, аби збутись його з Чернігівської громади, в якій він гнітить всіх членів, а так само і всіх своїх підвладних у земстві. На це ми відповідали, що недоконче ж треба Грінченка приймати в нашу громаду, а ми його запрошуємо тільки для певної роботи, і єсть певність, що він, як працьовитий і педантично чесний чоловік, виконає її не за страх, а за совість, а щодо його знання української мови, то хоч він не дипломований філолог, й сумнівів не може бути для того, хто знайомий з його працями. Науменко завважив, що про вступ Грінченка до нашої громади і мови не може бути, не через те тільки, що Грінченко має репутацію «невживчивого» чоловіка, а через те, що з досвіду з Тимченком громада упевнилася, як незручно, коли наймана нею для спеціальної функції людина разом з тим є й членом громади. На тому й порішили і для переговорів з Грінченком вибрали комісію з трьох: Беренштама, Трегубова та мене, асигнувавши на оплату праці Грінченка по сто рублів на місяць, тобто середню тоді платню інтелігентній людині і яку Грінченко діставав як секретар земства. Беренштам написав до Русова про згоду громади запросити Грінченка і просив повідомити про це його, а я написав до Грінченка та Шрага. Останній незабаром приїхав по справах до Київської судової палати як адвокат, що він робив частенько. Він виявив радість, що нарешті словник рушить з місця, бо опинить-

^{*} Під час відпустки.

ся в руках незвичайно працювитої людини і безспорного знавця української мови. А коли я йому розказав про неохоту наших громадян прийняти Грінченка в число своїх членів, то він цілком це одобрив, бо за його словами Грінченко справді людина тяжка і трудна в громадським житті, а зате як окремий робітник-одинак не має собі тепер рівного.

Через якийсь час приїхав і Грінченко і спинився у мене, бо ми з ним були знайомі ще з Харкова та й недавно поновили знайомство, коли я їздив до Чернігова побачитись з Карпенком-Карим, що тоді там з трупою грав, і таки мені хотілося познайомитись з чернігівськими громадянами. Грінченко був середнього зросту, міцно збудований, з ясно-сірими очима; своєю бородою та всім обличчям він дуже нагадував образ гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Коли почалися переговори Грінченка з словарною комісією, то матеріальна сторона не викликала ніяких суперечок, він тільки завважив, що за рік, як гадає громада, він певне не встигне скінчити словника, а тому треба мати на увазі, що праця затягнеться ще на місяць чи два, але у всякому разі мусить скінчитися до конкурсу. Але на заголовкові словника мало не розбилися наші переговори. Я вже казав, що Науменко зрадагував перші літери словника, а тому ми стояли на тому, що поряд з Грінченком на заголовку стоятиме й ім'я Науменка. Грінченко напосідався на тому, що він сам зрадагує всі літери, аби на заголовку стояло тільки одно його прізвище. Нам хотілося, щоб на словнику стояло і ім'я Науменка, бо він поклав на нього багато праці, і справедливості вимагає моральної заплати за ту його безкорисну роботу протягом багатьох років. Грінченко на це відповідав, що це все можна зазначити в передмові і в ній віддати заслужене Науменкові, але ми твердо стояли на тому, щоб ім'я Науменка стояло і на заголовку словника як одного з редакторів, отже Грінченко на це не згоджувався. А коли гарячий Беренштам рішуче сказав, що він на цю умову Грінченка не піде, а якщо ми згодимося, то він вийде з комісії, тоді Грінченко згодився, але вимагав, щоб прізвища редакторів стояли не в порядку редагування літер, а в азбучному, тобто, щоб спереду стояло його, Грінченка, прізвище. Ця дріб-

ничковість обурила вже й мене, не кажучи про Беренштама, але Трегубов умовив нас згодитися, кажучи, що Науменко на перше місце раз у раз ставить справу, а не свою особу, а тому для нього це не має значіння. На тому ми й скінчили переговори і написали проект договору, який мала ратифікувати громада*.

Коли на зібранні громади Науменко довідався про подробиці переговорів з Грінченком, про які докладав Беренштам, то рішуче заявив, що нехай на заголовку словника стоїть одно прізвище Грінченка. Скільки ми не умовляли його, але він твердо стояв на своєму і напосівся на тому, щоб відповідно змінити договір, навіть сам його зрадагував. Ми, члени комісії, підписавши його, послали в Чернігів Грінченкові, який, очевидно, і не сподівався такої радості для себе — тепер на вічні часи громадський словник в публіці буде носити назву «Словника Грінченка»; так воно й сталося**.

Незабаром Грінченко оселився в Києві і гаряче взявся за роботу, яку контролювали К. Михальчук та П. Житецький, а комісія віддала тільки матеріальну сторону: виплачувала місячну платню Грін-

* Текст угоди від 14 грудня 1902 року див.: Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. На підставі документів. В кн.: Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т. 2. К., 1927. С. XIII–XIV.

** Словник було опубліковано у Києві впродовж 1907–1909 років у чотирьох томах. Його повний заголовок: «Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко». Петербурзька академія наук удостоїла цю працю премії імені М. І. Костомарова. Згодом словник неодноразово перевидавався повністю або частково. Докладніше див.: Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. На підставі документів. В кн.: Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т. 2. К., 1927. С. V–XXIV. У своїй ґрунтовній розвідці С. Єфремов, між іншим, уточнює Чикаленкові спогади про залучення Грінченка до роботи над словником і виступає проти применшення Грінченкового внеску до цієї справи з боку С. Шелухіна тощо. «Але коли [...] вважати кожне слово за цеглинку або, ще краще, за необроблений камінець, потрібний для складання словарного будинку, то Грінченко був єдиним і справжнім його будівничим», — писав Єфремов (с. XXIV). У справі із укладенням словника вкотре проявилася Грінченкова гранична прискіпливість до авторського права (пор. його конфлікт на цьому ґрунті з М. Старицьким, згаданий у спогадах О. Лотоцького).

ченкові, платила його дружині та студентам за вибір слів з джерел, які вимагала використати академія. Історичний словарик взявся скласти Тимченко, а я, на прохання Грінченка, перевіряв і додавав сільськогосподарські та ботанічні слова і давав до них пояснення. Грінченко ставився до мене дуже добре, може тому, що завдяки головним чином моїм заходам та напосіданням він дістав цю милу його серцеві роботу. Він часто бував у мене і тим робив мені велику приємність, бо в приватнім житті він був надзвичайно милою людиною — розумний, освічений, такий активний українець, яких тоді ще мало було на Україні. Дружина його, родом московка, теж була щирою українкою і писала під псевдонімом М. Загірня дуже добрі книжечки для народу; дочка їх Настя вихована була справжньою українкою. Він часом літом, роблячи собі перерви в роботі, приїздив на відпочинок до нас у Кононівку* на пару днів, а дочка його гостювала й по місяцю. Найближче Грінченко зійшовся з членами видавництва «Вік», особливо з С. Ол. Єфремовим.

Коли члени видавництва «Вік» С. Єфремов, В. Дурдуковський та В. Страшкевич були прийняті в члени Старої громади, то їм дуже хотілося провести туди й Грінченка. Я теж нічого не мав проти того, хоч мене ніколи не покидало оте вражіння, яке він зробив на мене на переговорах з словарною комісією. Особливо клопотався за прийняття Грінченка в громаду експансивний Лисенко. Він часто на зборах громади підіймав про це мову, але співчуття мало в кому знаходив, а дипломатичний Науменко поясняв йому, що поки Грінченко не скінчить словника, про це й мови не може бути. Але Лисенко, як страшений забудько, до незвичайності розсіяний, все забував про це і, зустрівшись з Грінченком, раз у раз починав з ним на цю тему розмову:

— От вам треба б вступити до нас в громаду.

Або:

— Чому ви не вступаєте в нашу громаду?

Це страшенно іритувало Грінченка; він знав, що багато громадян, а особливо Науменко, не хочуть його прийняти, самому ж

* Маєток у с. Кононівка Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер село у Золотоніському районі Черкаської області), придбаний Є. Чикаленком.

йому тоді дуже хотілось стати членом статечної поважної Старої громади. Одного разу, коли Лисенко по своїй розсіяності запитав, чому він не хоче вступити в Стару громаду, Грінченко, певне думаючи, що Лисенко умісне хоче його подратувати, вискочив із рівноваги і з серцем вигукнув:

— Не чіпляйтесь до мене з своєю громадою! Ви самі добре знаєте, що мене там не хочуть, а строїте з себе наївну інститутку!

Засоромлений Лисенко, хоч який був забудько, але з того часу пам'ятав, що Грінченка про це питати не слід.

С. 201–205.

Загальна Українська Організація та її книгаря, що існувала при часопису «Киевская старина»

Вступивши в Київську Стару Громаду і орієнтувавшись в ній, я почав у приватних розмовах з Науменком, Беренштамом та Трегубовим, найвпливовішими членами громади, доводити, що треба нашій громаді тісніше, ближче стати до Загальної Організації, бо тепер вона займає невиразне становище — одні громадяни вважають себе членами Загальної Організації і платять членські внески, а інші не платять. Тепер, коли Загальна Організація по новому статуту складатиметься не з поодиноких осіб, а з громад, треба й нашій громаді, як одиниці, вступити в число членів Загальної Організації. Я доводив, що київська Стара громада, яка раз у раз стояла на чолі українського руху, повинна і тепер, через Загальну Організацію, не випускати з своїх рук впливу на всю українську справу, а тому треба їм всім трьом виставити свої кандидатури в раду Загальної Організації, а я певний, що їх виберуть. Після довгих розмов вони згодилися зо мною і провели постанову в київській Старій громаді про вступ інкорпоре* в члени Загальної Організації, і Науменко та Беренштам згодилися виставити свої кандидатури в члени ради, а Трегубов був такий зайнятий, що не мав на те часу. [...]

* У повному складі.

На з'їзді [Загальної Української Організації] того 1901 року дійсно вибрано в члени ради Науменка, Беренштама та перевибрано Стешенка, Єфремова й мене та ще обрано й Грінченка. Замість вибувшого Є. Тимченка завідувати книгарнею рада доручила Грінченкові, але через якийсь час він, посварившись з керуючим книгарнею В. П. Степаненком, став вимагати від ради або звільнити того з посади, або він покине завідування книгарнею. Рада, високо цінячи чесність і відданість справі В. П. Степаненка, не хотіла звільнити його, а коли Грінченко відмовився завідувати книгарнею, то доручила цю функцію мені [...].

У мене, на диво всім, за всі 15 років мого завідування книгарнею, ніколи не вийшло з ним [В. Степаненком] і жадного інцидента, бо ми ставилися один до одного з повагою, і я ніколи не давав йому почувати, що він «наймит», а я «господар», як це, по його словам, робив з ним Грінченко.

С. 212, 214.

Подорож до Полтави на відкриття пам'ятника Івану Котляревському 1903 року: «з серйозним мішається й комічне». Б. Грінченко й галичани

Але, як раз у раз у житті буває, — з серйозним мішається й комічне: Грінченко, що не переносив тютюнового диму, всю дорогу сперечався з курцями, що приходили в наш вагон. Саме під час такої суперечки з другого вагону увійшов до нас з цигаркою в зубах др. Мирон Кордуба. Роздратований Грінченко, не знаючи його в обличчя, накинувся на нього з голосним вигуком. Кордуба, що пізнав Грінченка по фотографії, чемненько вклонився і відповів з гречністю:

— Досі я мав честь бути знайомим з гострим пером, а тепер познайомився і з грізним голосом пана добродія Грінченка.

Це викликало веселий сміх всього вагону, а засоромлений Грінченко, довідавшись, що це Кордуба, почав прохати у нього вибачення і привітною розмовою з ним старався затерти своє нечемне поводження з галицьким гостем.

Пізніше Грінченко таким же нетактовним способом гостро виступив з статтею в «Раді» проти «засмічування» галичанами української літературної мови, проти чого Франко та інші хотіли голосно протестувати, але їх збив проф. Грушевський.

С. 223 (останнього абзацу у виданні 2007 року немає, наводимо його за іншим виданням: Чикаленко Є. *Спогади (1861–1907)*. Ч. II. Львів: Видавничка спілка «Діло», 1925. С. 129).

Б. Грінченко у раді Загальної Української Організації у 1903–1904 роках

Але вернуся до відносин між членами Ради.

Грінченко був, як я вже казав, дуже милий в приватному житті, дуже приємний собеседник на неофіційній частині наших зборів, а коли всі сходилися і голова, господар хати, відкривав засідання ради, то Грінченко моментально змінювався — насуплював брови, робився офіційним урядовцем, що вимагав від кожного виразного формулювання того, що той хоче сказати, чіплявся до слів, взагалі поводився, наче він сидить не в компанії своїх людей, а десь в суді в ролі прокурора. Висловлював він свої погляди на справи майже раз у раз розумно, логічно, так, що не можна було не згодитися з ним, але ота нещаслива вдача його, манера трактувати свого опонента як лютого ворога, не приводила до згоди з ним, а навпаки дратувала опонента і мимо волі і проти логіки часом приводила до опозиції йому. Він всіх цим дратував, нервував, особливо Науменка, людину звиклу до того, що всі його слухають, погоджуються з ним, а коли й не згоджуються, то висловлюють це в чемній, не образливій формі; Грінченко ж опонував неможливо, не то що в гострий, а в якійсь їдкій, ущипливій формі. Така його манера неминуче повинна була довести до конфлікту і дійсно довела, в самому пустяковому, зовсім не принципіальному питанні.

При обмірковуванні справи розповсюдження книжок Грінченко запропонував не виставляти на організаційних виданнях ціни книжки; тоді, мовляв, «офені» (дрібні крамарі) охоче забиратимуть наші видання і розноситимуть їх по селах, заробляючи

на них скільки їм пощастить дістати від селянина, чи грішми, чи міняючи на щетину, полотно та інше, і таким чином наша книжка піде широко в село. Науменко на це зауважив, що громадській інституції не личить ставати на шлях допомоги експлуатації селян, а ліпше організувати ширший продаж книжок через земські книжні склади, тоді ніхто нам не закидатиме, що наша організація, як лубочні (московські) видавці, наживається на темному народі. Грінченко, незадоволений такою відповіддю, почав їдко, ущипливо докоряти Науменкові за бажання «соблюсти чистоту» і говорив, що цей спосіб доводить до таких результатів, що і «Київська старина», яку редагує Науменко, не тільки не дає ніякого прибутку, а мусить звертатися до меценатів, щоб ті покривали хронічні її дефіцити.

Це обурило всіх, а гарячий Беренштам скочив, вигукуючи:

— В порядному товаристві так дебати не ведуться; це якесь ярижництво, канцелярське підступство...

Грінченко, блідий, видимо розлютований, але в тому ж їдкому тоні, рівним голосом провадив своє, прохаючи не перебивати йому. Але скінчити йому не довелося, бо майже всі члени ради обурені повставали і почали виходити з кімнати. Одягаючись в передпокої, Лисенко процідив кризь зуби:

— Це другий Панько Куліш! Його треба посадити десь на не-обитаемому острові, обкласти книжками, нехай працює...

А Науменко на відході додав:

— Це тільки Кулешик, а вже хоче бути гетьманом Сьогобочної й Тогобочної України, Галичини і Буковини!

Зо два засідання ради відбулося без Науменка і Беренштама; виявилось, що останній виїхав несподівано на свій хутір, а Науменко на зборах Старої громади сказав мені:

— Знаєте, одпала у мене охота ходити на засідання ради. Не звик я, щоб так зо мною говорили, в такому тоні; це мене нервує і колись може довести до грубості з мого боку, а мені цього не хотілося б.

Я заспокоював його, кажучи, що нещаслива вдача Грінченка обурює всіх, як і його, але їм обом з Беренштамом не можна тепер не ходити на збори ради, бо без них може пройти редакція на-

шої платформи, ухилившись дуже вліво. Це, очевидно, вплинуло на нього, та за два тижні він таки й охолов, то на третє засідання прийшов, а потім приїхав і Беренштам. Грінченко теж трохи зм'якшив свій тон і нарешті, після довгих обмірковувань, дискусії, дебатів, ми виробили проект платформи для внесення його на загальні збори.

Нема в мене тексту тої платформи, нема його і у Львові, де вона по ухвалі з'їздом була надрукована на папіросному папері для зручнішої пересилки та розповсюдження на Україні, але зміст її коротко такий: наша організація вимагає автономії для України та інших складових частин Росії; Росія повинна бути збудована на основі федерації цих складових країв; вимагає парламенту для загальноросійських справ і краєвих соймів; повної волі національного життя; української мови по всіх школах, в суді, адміністрації і т. д.

Соціал-економічні питання були зовсім незачеплені, що дало привід Стешенкові заявити, що коли й загальні збори не внесуть цих питань, то його соціал-демократична громада вийде з організації.

Це був початок того розвалу, що його пророкували Науменко та Беренштам.

Проект платформи розіслано по громадах або, справедливіше сказати, розвезено, бо таких речей посилати поштою тоді небезпечно було. На наступні збори Загальної Організації делегати повинні були привезти відомості, скільки членів громади за цей проект, а скільки проти. Всі з напруженням ждали цих зборів — одні з страхом, що вони будуть останніми, другі — з надією, що Організація відродиться і стане енергійнішою в праці для відродження української нації.

З'їзд того 1903 року був незвичайно бурхливий, бо проект платформи викликав гарячі дебати, дискусії і взагалі розбуркав усіх членів зборів. Одні доводили, що писана платформа з політичними гаслами, як автономія та федерація, перелякала на провінції багато членів громад, і вони, як люди в більшості державні та земські урядовці, вже немолоді віком, боячися через неї зостатися без засобів для удержання родин та може ще й потрапити до

відвічальности за приналежність до «незаконного сообщества» сепаратистів, повиходять з громад. Інші, молодші члени з'їзду, докоряли старшим за «шкурність», боязливість і висловлювали незадоволення, що не внесено в платформу соціально-економічних моментів, а тому організація наша не приваблює молодших елементів, не має зав'язків і впливу серед широких мас народу, а уявляє собою чисто інтелігентську, буржуазну організацію. Майже всі три дні з'їзду пішли на обміркування і то бурхливе внесеної радою платформи. Нарешті, коли почали підраховувати голоси, то виявилось, що проект платформи прийнято, хоч і невеликою більшістю голосів, і постановлено було її видрукувати в Галичині, розвести по громадах для розповсюдження. Разом з тим доручено раді обміркувати і докласти будучому з'їздові проект перетворення нашої організації в партію на кшталт галицької Національно-демократичної; проектувалися назви: «Українська національна», «Демократична», а навіть «Радикальна», і доручено виробити детальну програму партії.

Науменко і Стешенко відмовилися вступити на другий рік в раду, Беренштам помер того року, то в раду обрано було: Грінченка, Єфремова, Ю. Квасницького, Модеста Левицького, В. Чеховського і мене.

С. 233–235.

Ухвалення 1904 року програми Демократичної партії, утвореної на основі Загальної Української Організації, невдоволення поміркованих громадівців її лівизною, ставлення до цього Б. Грінченка та заснування Радикальної партії

Стара київська громада почала, вживаючи теперішнього терміну, «саботаж»: більшість перестала платити внески в центральну організацію, не хотіла посилати делегатів на з'їзди, взагалі перестала цікавитися нашою партією. Те ж саме діялося і в одеській Старій громаді та й в петербурзькій.

А тому енергійніші, діяльніші члени київської Старої громади, як С. Єфремов, д-р М. Левицький, д-р О. Юркевич вийшли з неї і мене намовляли вийти з Старої київської громади та й з Де-

мократичної партії і заснувати нову Радикальну партію. Я доводив, що не бачу в цьому логіки: коли частини громад саботують Демократичну партію, то нема рації засновувати нову партію, а навпаки, треба держатися старої Демократичної, нехай відпадають ті члени громад, які не признають її. Тоді Грінченко виступив з проектом викинути Стару київську громаду з Демократичної партії, але ніхто з ним не згодився. В раді почалося роз'єднання, чвари, а тому й неможливість щось робити, а тим менше впливати на провінціальні громади.

[...] Старі громадяни відмовчувалися і робили саботаж, а молодші елементи, на чолі з Грінченком, гаряче взялися за організацію Радикальної партії, як у Києві, так і на провінції. Таким чином до двох українських партій, Демократичної та Української революційної, мала ще добавитися третя — Радикальна партія, не рахуючи тих груп, для яких і Демократична була заліва.

[...] Коли в початку марта 1905 року я зовсім здоровий [після лікування в Німеччині] вернувся з Берліну через Швейцарію, Італію, Австрію до Києва, то вже застав майже організованою Радикальну партію.

З Демократичної партії повиходили Грінченко, Єфремов, д-р М. Левицький, а замість них рада кооптувала Є. Тимченка та д-ра Черняхівського, більше ніякого охочого не знайшла, бо Стара громада продовжувала саботаж, хоч з Демократичної партії переходили в Радикальну всі лівіші елементи. Мені знов Грінченко, Єфремов, д-р М. Левицький пропонували вступити в Радикальну партію, але я знов відмовився, кажучи, що Радикальна партія організована на те тільки, щоб викинути з організації Стару громаду, а я не хочу рвати відносин з громадою, що має великі заслуги перед історією відродження української нації, тим більше, що в руках її «Київська старина», одинокий орган, в якому друкується українська белетристика. Але Грінченко, гостро осуджуючи Стару громаду, вороже ставився і до «Київської старини», яка відкинула його оповіданнячко «Сам собі пан» та надрукувала негативні рецензії Л. Черняхівської та С. Шелухина на вірші Грінченка, видані «Віком», з чим я цілком згоджувався. З того часу почали псуватися відносини у мене з Грінченком, що мене мало

боліло, а боліло мене те, що Єфремов став до мене холодніший, бо був тоді всеціло під впливом Грінченка, який ніколи не перечив Єфремову, а навпаки похвалював усе, що той писав чи робив.

С. 238–240.

Б. Грінченко на чолі Радикальної партії у 1905 році

Радикальна партія, згуртувавши під проводом Грінченка таких діяльних та відданих українській справі людей, як С. Єфремов, Ф. Матушевський, д-р М. Левицький та інші, енергійно взялася за літературну працю — за писання партійної літератури, а для видання її вирядила Матушевського до Львова, де він видав програму Радикальної партії та інші книжечки. Програма Радикальної партії по суті мало чим ріжнися від програми Демократичної партії і не привабила широких кіл інтелігенції, а тим паче народніх. Старші або зовсім були байдужі до всяких програм, або zostалися в Демократичній партії, а молодші українці та селяни й робітники гуртувалися в Революційній Українській Партії (РУП), яка перетворилася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (хоч міського робітництва майже не мала) [...].

[У] провінціальних українських громадах, особливо в катеринославській, радикали внесли повний розбрат і тим звели до нуля роботу тих громад, і там скрізь запанувала «московська демократія».

Так само склалося й в Києві: Демократична партія майже завмерла, але й Радикальна, в якій гуртувалися найенергійніші люди, не провадила ніякої політичної акції, крім літературно-видавничої роботи, й не мала ніякого успіху серед українського громадянства, навіть серед молоді, яка вся тоді горнулася до РУП і поставилася дуже вороже до радикалів, особливо до Грінченка, як проводиря її. Дійшло навіть до того, що молодь видала і широко розпустила гектографовану відозву, в якій гостро зганьбила Грінченка, обвинувачуючи його в дійсних і вигаданих гріхах. Грінченко викликав авторів на суд честі, на якому від молоді з обвинуваченнями виступав молодий Д. Антонович, але суд той скінчився нічим, тільки розвив ще більшу ворожнечу між молод-

дю та Грінченком, яка, на жаль, безпідставно перенеслася часово і на Єфремова, що був тоді під виразним впливом Грінченка.

С. 251–252.

Об'єднання Демократичної та Радикальної партій і створення Демократично-радикальної партії

Я вже казав, що через розкол Демократичної партії партійне життя майже завмерло в Києві. Радикали майже ніде не мали успіху і, крім писання та видавання агітаційних брошурок, не могли провадити ніякої політичної роботи, а тим часом видавання отих брошурок вони могли робити і не виділяючись з Демократичної партії, бо програми обох партій майже нічим не ріжнилися. Я казав про це своїм приятелям з Радикальної партії і радив їм вернутись назад до Демократичної. А вони намовляли мене перейти з Демократичної партії до них, але я на це відповідав:

— Я не хочу брати на своє сумління того розколу та розбрату, що робить в наших рядах Радикальна партія саме в той час, коли нам, українцям, треба найбільше держатися купи, бо надходять вибори до Державної Думи, надходить можливість видавати свою газету*. Он, вся московська преса, змовившись, виходить самочинно, обминаючи цензуру.

Грінченко, як розумна людина, і сам це бачив, але його очевидно тішило, що він тепер є першою особою, хоч і серед невеличкого гуртка людей, бо в Демократичній партії за такими талановитими людьми, як проф. В. Антонович, В. Науменко в Києві, та І. Шраг, П. Стебницький, Г. Ротмистров, М. Комар по інших містах, він не міг стати на чільне місце. Коли він побачив, що йому не пощастило привабити нікого з молоді до Радикальної партії, коли московські газети почали виходити без дозволу цензури, а значить і нам можна видавати самочинно українську газету, а у Радикальної партії нема на це грошей, то почав частіше й ча-

* Вибори до парламенту (Державної Думи) та поява української преси на Наддніпрянщині уможливилися завдяки революції, яка охопила Російську імперію у 1905 році.

стіше заговорювати про з'єднання обох партій в одну. Я відповідав йому, що я з дорогою душею піду на це, аби не було того розпаду, роз'єднання, що настали у нас його ж заходами, але, боюся, що на це не підуть ні київська, ні одеська Старі громади, та може й деякі інші, а тому радив, щоб радикали вернулися назад до Демократичної партії.

Він виправдував свої заходи коло організації Радикальної партії тим, що «старі» громадяни в Демократичній партії були гальмою, кайданами на ногах, що не давали змоги поступатися наперед.

— Згоджуюся з вами, — кажу, — щодо оцінки Старих громад, але ж склад об'єднаної партії буде такий самий, що й Демократичної, то не варто було й розколювати її; тепер же трудніше буде з'єднатися, але треба агітувати за цю думку, як серед громад Демократичної партії, так і серед радикалів. На тому ми й погодилися.

Я проводив цю думку в нашій раді, мене гаряче підтримував Лисенко, але казав:

— Чи не можна як-небудь видалити Грінченка, командирувати його, наприклад, до Львова для якої-небудь праці, бо тут він зробить знов якийсь заколот. А проф. В. Антонович, тонко усміхаючись, зауважив:

— Так! Тяжко погодити в одній партії таких «енків», як Грінченко, Науменко, Стешенко та Тимченко! — натякаючи на те, що вони один одного бачити не могли.

Але врешті рада одноголосно висловилася за з'єднання і постановила агітувати за це по провінціальних громадах, щоб делегати поприїздили на наступний з'їзд уже з готовим рішенням.

Агітували ми з Лисенком за цю думку і в київській Старій громаді, але Науменко мовчав, явно не бажаючи з'єднання з Радикальною партією або, ліпше сказати, з Грінченком, а за ним відмовчувалась і більшість громадян.

Восени 1905 року на з'їзді Демократичної партії делегати від громад мало не одноголосно згодилися на об'єднання обох партій, зважаючи на наближення виборів до Державної Думи та на можливість незабаром видавати газети на українській мові.

[...] По скінченні з'їзду ми втрюх, Шраг, Тимченко та я, виробили умови, на яких Демократична партія з'єднується з Радикальною, і постановили, передавши їх Грінченкові, зажадати, щоб і Радикальна партія виробила з свого боку умови, і тоді, як Шраг приїде з Чернігова, ми зйдемося разом і порішимо справу з'єднання обох партій, бо з'їзд уповноважив нашу комісію рішити остаточно це питання позитивно чи негативно. Через якийсь час, коли приїхав знов Шраг, в моєму помешканні зібралася наша комісія та радикальна, в складі Грінченка та д-ра М. Левицького і не пам'ятаю, хто був третій радикал; якби Єфремов не сидів тоді в тюрмі, то певне він був би тим третім, про що я дуже жалкував, бо з ним та з д-ром Левицьким я сподівався скоро погодитися.

Ми легко погодилися на назві партії — «Демократично-Радикальна», легко зійшлися на програмі, бо обидві вони були майже однакові, але з'єднання мало не розбилося на такому пункті: Грінченко вчитав постанову київської групи радикалів, що разом з тим була й Центральним комітетом партії, що вона зостається автономною громадою вже з'єднаної Демократично-Радикальної партії і буде виконувати видавничі функції тої майбутньої партії цілком самостійно, а Демократична партія повинна видати їй фонди на видання книжок і на щоденну газету, не втручаючись до складу редакційного комітету газети і т. д. А група обов'язується вести газету згідно з програмою Демократично-Радикальної партії.

Обурений Шраг аж підскочив і своїм громовим басом відповів:

— Ми нічого не можемо мати проти автономії вашої групи, бо вся наша партія складається з автономних громад, але ми не можемо погодитися на монополії цієї групи у видавничих справах партії.

А я додав:

— Так само ми не можемо згодитися на виплату «контрибуції», яку хоче накласти на нас Радикальна партія, бо не вважаємо себе подоланими. Газету і ми маємо видавати, але наша партія не спроможеться на такі великі фонди, і нам всім гуртом треба їх добувати, а редакційний комітет складуть, певне, ті, що дадуть гроші на видання.

— Ви ж розпоряджаєтесь фондами Симиренка, — відповів Грінченко.

На це ми йому пояснили, що фонди ті не такі то й великі і що ми розпоряджаємо тільки процентами, в сумі двох тисяч руб., з капіталу, який Симиренко призначив на певну мету.

Грінченко не повірив нам і уперто стояв за цей пункт. Після довгих дискусій, що затяглися до глибокої ночі, нарешті Грінченко згодився викинути цей пункт. З того вечора перестали існувати Демократична партія, що, перетворившись з Загальної Безпартійної Організації, прожила не більше року, і Радикальна, що народилася скільки місяців перед тим, а витворилася нова Демократично-Радикальна, що складалася з тих же самих громад, що й Демократична, що й Безпартійна Загальна Організація.

С. 266–269.

Вибори до Державної Думи

Коли наблизилися вибори до Державної Думи, то у нас знов зачалися суперечки, бо Грінченко, слідом за РУП та за російськими соціалістичними партіями, рішуче стояв за бойкот Думи; насилу ми його збили з тої позиції. Не маючи надії провести від Києва свого посла до Державної Думи, ми увійшли в блок з кадетами та жидівським «Об'єднанням» і провели своїх трьох виборців: Грінченка, М. Левицького та мене. На спільній нараді виборців ми вибрали на кандидата в думські послы барона Ф. Штейнгеля, члена кадетської партії, що вважав себе за автономіста-федераліста, а пізніше вступив і до української Демократичної партії. Хоч він ніколи не навчився говорити по-українському, але раз у раз стояв за вживання української мови серед українців.

[...] Ми, київські міські виборці, брали участь в нарадах з губерніяльними виборцями і тут стрінулися з суддею А. В'язловим та селянином Грабовецьким, яких направили до українства, і вони потім, ставши послами до Державної Думи, теж вступили до української думської фракції.

С. 273.

Занепад Демократично-Радикальної партії впродовж 1906–1907 років

Можливість легальної культурно-просвітньої праці коло «Просвіти», клубів, коло газет, поступово внесла занепад, а потім і параліч Демократично-Радикальної партії, що повстала в глухі часи реакції і була пристосована до потаємної, нелегальної діяльності, а коли вийшла на ясний світ сонця, то скоро зів'яла, змарніла на ньому. Спочатку громади нашої партії були центрами, ядром, який керував та організував всі оті «Просвіти», клуби, оті недовговічні газетки, а згодом всі оті громади порозпускалися в масі нових українців, що випірнули з глибини, після революції 1905 року, але яких не можна було вводити в партійні громади. Поволі наші громади перестали платити центрові членські внески, бо гроші потрібні були для всяких місцевих потреб, що тепер виникли у великій кількості. Перестали посилати делегатів на партійні з'їзди, бо місцеві інтереси відбирали всю увагу, весь час. Згодом перестали збиратися, позавмирили, бо з'явилися нові угруповання, з новими людьми коло легальної культурно-просвітньої роботи.

[...] Грінченко, Єфремов, Матушевський, д-р. Левицький та я одночасно були членами ради Демократично-Радикальної партії і членами редакційного комітету газети, а Грінченко ще й головою «Просвіти».

Часто бувало так, що по закінченні нарад редакційного комітету ті самі люди, з домішкою одного чи двох, починали засідання партійної ради. Стомлені роботою в газеті, [...] ми не мали сил, енергії проявити ініціативу в керуванні партійним життям, а поволі йшли за тим, що воно нам накидало. Чим далі, тим рідше відбувалися наші партійні засідання, наради, бо провінціальні громади, як сказано вже, теж мало проявляли партійного життя і не підштовхували нас, будучи самі заняті своїми місцевими культурно-просвітніми справами.

С. 276–277.

* * *

Б. Грінченко й українська преса 1905–1906 років

Коли 1905 року настав так званий визвольний рух, то з'явилася надія і на нашу пресу.

[...] Почали ми обмірковувати справу про нашу пресу; спочатку була думка про тижневик для селян.

Я вже склав був собі план; навіть обговорював з деким про ведення відділів: Б. Грінченкові пропонував складати до кожного числа біографію якого-небудь великого чоловіка; я думав на першій сторінці в кожному числі давати портрети такого діяча; О. І. Левицькому пропонував складати історію України; С. Єфремова та д-ра Модеста Левицького запрошував у редакційний комітет.

[...] В таких розмовах та обмірковуваннях дожили ми до оголошення маніфесту про конституцію 17 жовтня 1905 р. В цей день в годин 11 ранку увійшло до мене разом зо скілька душ: Грінченко, Єфремов, М. Левицький та ін. з вигуком: «Христос Воскрес!» і почали цілуватися, як на Великдень.

Коли ми обмінялися враженнями, які зробив на нас маніфест про конституцію, надрукований того ж дня в газетах, то почали розмову про заснування української газети. Всі були тої думки, що маніфестом вже дано право видавати «явочним порядком» і українську газету, тобто треба тільки подати заяву адміністрації. Я з цим не згоджувався і доводив, що на це повинні бути ще видані спеціальні закони; взагалі я, по своїй песимістичній вдачі, не вірив, що у нас настала конституція. Я казав:

— Ніяк я не можу повірити, щоб сьогодні мені щиро простягали руку, коли ще вчора били по щоках.

Грінченко доводив, що настав час, коли нам треба починати цю справу, і вимагав, щоб я зараз подав заяву губернаторові, що через два тижні почну видавати газету. Мені ж усе здавалося, що на це ще повинні бути вказані якісь правила, але всі настоювали на тому, що маніфест дає таке право і що треба зараз подавати заяву. Написавши заяву до губернатора, я послав її рекомендованим листом, і всі ми пішли дивитися на вуличне торжество, умовившись в той же день зійтися ввечері у Грінченка і обмірковувати подробиці щодо видання газети.

[...]

Тількищо ми почали у Грінченка розмову про газету, як хтось вбіг у хату з запитанням, чи нема між нами лікаря? Д-р Модест Левицький вибіг, за ним ще хтось, і через кілька хвилин ми довідалися, що коло [міської] Думи солдати стріляли в публіку, що почався жидівський погром і хулігани розбили голову якомусь студентові, до якого й покликано лікаря. Я зараз побіг додому, бо всі мої діти були в місті, коли я виходив з дому.

[...] Тим часом треба було ходити на наради про газету. Від губернатора через поліцію я дістав папір, щоб на свою заяву я приклав марки. Я послав, забув скільки, а відповіді все нема. (Аж через три роки прийшла негативна відповідь). Тим часом ми обмірковували внутрішній бік видання газети. На цих обмірковуваннях вияснилося, що між нами є велика різниця в поглядах: з одного боку Грінченко, Єфремов, а за ними й інші йшли за московським «Сыном Отечества», який тоді друкував просто есерівські прокламації в своїх передовицях, з другого боку В. Леонтович, якого цей напрям обурював. Я намагався примирити ці дві сторони і раз у раз підкреслював, що ми спочатку рішили видавати газету в межах програми Демократично-Радикальної партії, в якій тоді було сказано, що земля повинна бути викуплена, а не одібрана задурно у поміщиків, то того й треба держатись. Цей пункт програми найбільше хвилював Леонтовича, бо він ясно бачив, що Грінченко і К^о радо проповідували б одібрати землю дурно; він раз у раз запевняв мене, що вони тайні есери. Я заспокоював його, говорячи, що я теж маю землю; що він забрав у Дворянському банкові все, що можна було взяти, а я додаткової ссуди (позички) не брав, то мені є більша рація боятися проповіді одібрання землі задурно, але я не боюся, бо певен, що ніколи дурно її у нас не відберуть. Та таки Грінченко і К^о й не будуть цього в газеті проповідувати, бо вони обов'язалися держатись в межах програми Демократично-Радикальної партії. Щоб уникнути сварок, непорозумінь, я на одному з зібрань запропонував приблизно таку конституцію між видавцями і редакційним комітетом: газета є власністю видавців (В. Ф. Симиренко, В. М. Леонтович і я); видавці завідують всією фінансовою частиною та кон-

торую газети і входять в склад редакційного комітету як окремі члени редакції. Редакційний комітет складається з Б. Грінченка, його жінки Марії Миколаївни, С. Єфремова, Ф. Матушевського, М. Левицького, В. Дурдуковського, В. О. Козловського і нас трьох, всього з десяти осіб. Редакційний комітет складає кошторис і вибирає редактора, видавці їх затверджують, а коли ні, то редакційний комітет переіначує кошторис і вибирає другого редактора. Редакційний комітет закликає співробітників, визначає гонорари, але мусить вести газету в межах кошторису і по програмі Демократично-Радикальної партії. Всі погодилися на таку конституцію і вибрали заочно за редактора Ф. М. Матушевського (він тоді був за кордоном), а в секретарі його товариша по університету В. О. Козловського, якого я мало що й знав. Ми, видавці, згодилися; власне, я найбільше й настоював на Матушевському, бо знав його лагідну вдачу, широку освіту, знав, що він зуміє повернути до газети симпатії всіх українських поступових кіл. Кошторис взявся скласти С. Єфремов, бо він найбільше знався у видавничому ділі, як голова видавництва «Вік». Разом з цими обмірковуваннями ми зо скілька разів збиралися у В. Ф. Симиренка і обговорювали фінансовий бік справи. Міркували ми приблизно так: кошторис зложено річно на 50 тисяч рублів видатків; передплату назначили 4 руб. на рік; найменше у нас буде передплатників 5 тисяч, грошей вони дадуть $5 \times 4 = 20$ тисяч, значить, докласти доведеться 30 тисяч рублів.

В. Ф. Симиренко та В. М. Леонтович вагалися, чи варто затратити такі великі гроші, але я доводив їм потребу газети, запевняючи, що на перший рік ми докладемо 30 тисяч, на другий рік 20 тисяч, на третій — 10, на четвертий газета вже стане на ноги, а на п'ятий ми вже матимемо прибуток. Я тоді в цьому був певний. Треба сказати, що ми багато зібрань затратили на обміркування про те, яка повинна бути газета: чи для інтелігенції, чи для народу. Я стояв на тому, що треба видавати газету для народу.

— Тепер, — казав я, — коли настала конституція, треба давати народові на нашій мові відомості про новий лад, бо коли дорогі йому вістки про землю тощо подадуть йому російські газети, то потім він уже не схоче читати газети на своїй мові; в глухі часи

можна ще було обійтися без газети для народу, а тепер вона потрібна далеко більше, ніж газета для інтелігенції.

Грінченко, навпаки, доводив, що перше всього треба газети для інтелігенції, і багато голосів схилилося на його бік, але я твердо стояв на газеті для народу. Мене дуже енергійно підтримував М. Славінський (за Директорії посол УНР в Празі), який тоді відбував військову службу в Києві і приймав участь в наших нарадах. Грінченко найбільше опонував, доводячи, що не можна бути інтелігенції без органу і що коли ми вже рішуче стоїмо за газету для народу, то треба для інтелігенції видавати журнал-місячник. Я упирався, кажучи, що є «Київська старина», яка перетвориться в чисто український журнал. На це Грінченко завважив, що той журнал буде нам чужий, бо ним заправлятимуть «українофіли» з Науменком на чолі. Так само енергійно він виступив, коли завважено, що крім «Київської старини» у нас є у Львові «Літературно-науковий вісник». Він доводив, що «ЛНВ» для нас чужий, видається за кордоном і не може стежити за нашими справами і т. ін. Всі інші не ставилися вороже ні до «Київської старини», ні до «Літературно-наукового вісника», бо майже всі вони писали в обох журналах, а дехто з них, а між ними і я, були тоді навіть членами редакційного комітету «Київської старини». Під гарячим і рішучим натиском Грінченка, нарешті, більшістю голосів рішили видавати і свій журнал. Треба зауважити, що після такого рішення я дуже напосідався, аби газету видавати не щодня, а через день, як видавалося колись львівське «Діло». Я боявся, що у нас не вистане літературних сил випускати щоденну газету і журнал. Справжніх газетних робітників між нами не було й жадного, були тільки такі, що пробували свої сили в місячних журналах. За справжніх письменників я вважав тільки Єфремова, Грінченка, Матушевського та Леонтовича, решта ж або писали досі дуже мало, або й зовсім нічого не писали. Окрім же цих людей, що увійшли в редакційний комітет, у Києві зовсім не було письменників, та й поза Києвом їх було мало. Власне, українських письменників може було й до сотні, але всі вони були десь на службі, в занятті і не можна було рахувати на їхню систематичну участь в газеті. Тим то я так і боявся щоденної газети, яку

мали вести ті самі люди, що й журнал. Але всі одногolosно стояли за щоденну газету, кажучи, що тепер навіть щоденна газета не поспіває за подіями, що російські газети випускають ще вечірні видання і т. д. Таким чином рішено було видавати щоденну газету для народу і журнал-місячник для інтелігенції. Власне газета, на нашу думку, мала бути не просто для народу, який ледве може слезбездати друковане слово, а для сільської інтелігенції: для учителів, фельдшерів, писарів, через яких газета вже доходила б до народу.

Б. Грінченко і С. Єфремов запевняли, що на журнал треба тільки на перший рік докласти тисяч 10 карб., а на другий рік він стане на ноги. Таким робом кошторис ще побільшився на десять тисяч рублів, але мене це не страшило, бо я певен був, що передплатників набереться стільки, що ми, може, і не докладемо нічого.

Тим часом приїхав з-за кордону Ф. П. Матушевський і привіз від проф. М. Грушевського пропозицію перенести «Літературно-науковий вісник» до Києва. Писав він і мені про це, кажучи, що він і близькі співробітники «ЛНВ» вважають необхідним перенести це видання до Києва, в центр України, боячися, щоб не виробилося дві українські літератури: галицька та українська, як сербська та хорватська у сербів; що треба зілляти обидві частини української землі в одну і т. д. Я захопився за цю думку, але Грінченко з усією своєю енергією виступив проти неї. Він доводив, що це значить ризикувати єдиним поки що нашим органом, бо політичне становище в Росії непевне, що раз у раз можуть тут закрити «Літературно-науковий вісник».

— Коли закриють «ЛНВ», то він собі повернеться знов до Львова, — зауважив я.

Грінченко почав доводити, що журнал, який ведеться галичанином Франком та погаличеним Грушевським, не матиме на Україні успіху, що тут треба журналу, який би вели тутешні українці. Коли завважалося, що у нас же буде ще оновлена «Київська старина», то він відповідав, що то буде журнал не український, а «українофільський». В результаті таки вирішено було видавати тут журнал, а Грушевському написати, що тепер переносити «ЛНВ» до Росії небезпечно.

[...] Врешті вийшли правила про друк, і ми рішили, на основі їх, подати заяву, що я видаватиму щоденну газету «Громадське слово» та місячник «Нове життя». Почали ми складати плакат, який мали розсилати скрізь, оголошуючи про наші видання. Грінченко з Єфремовим склали такий проект наче якусь прокламацію: там було, що ми стоїмо за Установчі збори, за соціалістичний устрій і т. д. Насилу мені та особливо Леонтовичу пощастило збити трохи запал усіх, що стояли за цей проект, а все-таки він вийшов такий гострий, що хоч цензура й дозволила надрукувати його, але дала знати губернаторові, що видавати газету з такою програмою дозволити не можна. Коли я, подавши заяву губернаторові, через кілька днів навідався до правителя його канцелярії, Дашкевича, то він мені сказав, що губернатор напевне не дозволить мені видавати не тільки газети з такою програмою, а й журналу. Я кинувся до небіжчика Н. В. Молчановського, той сказав, що вони можуть карати газету за зміст, але не дозволити не мають права і пообіцяв поговорити з своїм кумом Дашкевичем, а з губернатором Савичем нічого балакати, бо він, мовляв, нічого не тямить ні в яких справах. Тим часом вже й половина грудня минула, ми вже скрізь розіслали плакати про видання «Громадського слова» та «Нового життя», а дозволу нема.

Рішили ми з Матушевським, яко видавець і редактор, іти до губернатора. В прийомній була маса поміщиків, що поприїздили з своїх маєтків просити у губернатора то воєнної сили, то зброї для оборони від селян: настрої був страшенно тривожний. Губернатор, стоячи з правителем канцелярії, заявив нам, що він не може дозволити видання, які будуть проповідувати федеративний устрій Росії, чотиричленну формулу виборів і т. ін., бо це карається такими і такими статтями уловних законів. Ми пробували опонувати, але він погiрдливо вклонився на знак того, що авдієнція скінчилася, і ми мусіли піти.

Треба сказати, що ми найняли вже досить велике помешкання в домі ч. 10 на Михайлівській вул., поближче до друкарні Борисова, в якій малося друкувати газету. Зібралися ми в редакції і рішили, що треба подати скаргу в Сенат, яку й написав мені тоді І. Л. Шраг. А тим часом треба було добути дозвіл на іншу газету

та журнал, та ще й мати і запасний дозвіл на той випадок, що впаде заборона. В. Леонтович взявся подати заяву на видання газети «Громадська думка» та місячника «Нова громада», а Б. Грінченко подав заяву на видання газети «Рада».

[...] Тим часом В. Леонтович, всякими заходами до адміністрації, добився дозволу на газету та журнал менше як за два тижні. Він прийшов до редакції з радісною звісткою, що нам, «крамольникам», заборонено, а йому дозволено.

[...] Наближався день випуску газети, я страшенно хвилювався, боявся, що у нас не стане літературних сил випускати газету щодня. Мені це здавалося трудністю такою, що аж жах брав. А за передплату я не боявся.

А тут ще якраз перед самим новим роком, здається, 28 грудня, зовсім несподівано арештували С. О. Єфремова. Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. [...] На Грінченка я не покладав великих надій, бо він пише пиняво та й освітою він стояв далеко нижче, ніж Єфремов та Матушевський; він визначався раз у раз між всіма тільки своєю надзвичайною працьовитістю та енергією. [...] М. М. Грінченко — чудова популяризаторка, але знов і на неї, як на журналіста, я не рахував.

[...] Полагодилося діло з урядовою цензурою, але почалися страшні суперечки з цензурою видавця-редактора В. Леонтовича. [...] [Він] страшенно іритувався, виходив з себе і бачив співчуття аграрному рухові там, де його й не було, навіть у простій передачі фактів, і у всьому обвинувачував фактичного редактора Ф. П. Матушевського. Той, по своїй м'якій вдачі, слабо парировав, зате коли доводилося Леонтовичеві зрізуватися з Грінченком, то він діставав одсіч у такій гострій формі, що аж збоку ніяково було слухати. Мене обурював не зміст думок Грінченка, а форма, в якій він їх висловлював. Вона була така груба, тон такий докторальний, наче генерал говорить з прапорщиком, що аж душу вивертало. Леонтович виходив з себе і вигукував, що він не хоче, щоб під його іменем виходила газета, що підбурює проти заможних клас. Бачачи, що діло може дійти до розриву і до гибелі газети, я почав умовляти Леонтовича, щоб він передав Ф. П. Ма-

тушевському офіційне редакторство. Він наче згоджувався, а коли я підняв це питання на редакційнім комітеті, то Леонтович почав мене пострікати, що я умовився з Грінченком і К^о і ми хочемо його виперти з газети. Одним словом, почалося таке, чого я й описати не можу. Мені здається, що весь тягар становища падав на мене, бо я був тим буфером, об який билися обидві ворожі сторони. Я заспокоював і ту і другу сторону, але кожна з них вважала мене союзником другої сторони, і я остався самотній з своєю невідступною думкою: як би зберегти газету, як би не дати їй пропасти через внутрішні сварки.

[...] [У редакції] раз у раз діло доходило до того, що на завтра може газета й не вийде. Леонтович, доведений Грінченком до крайньої міри роздратування, кричить:

— Чорт з нею, з газетою, як терпіти отакі образи!

Ф. П. Матушевський так було рознервується, що аж плаче просто в голос, а Грінченко білий, як крейда, рівним авторитетним голосом хоче довести свою думку до кінця. Леонтович, обурений, вибігає з кімнати; я, хворий, змучений, з страшенним болем під грудьми, майже силою завертаю Леонтовича і встряю в спірку з Грінченком і часом, спересердя, такого наговорю, що потім самому соромно стане, і я цілу ніч не сплю з досади на самого себе. Правда, такі вибухи у нас були не щодня, але атмосфера була така напружена, що можна було щохвилини сподіватися вибуху.

Але потроху, потроху всі почали втягатися в роботу; з'явилося багато нових співробітників, матеріалу присилали нам силу, хоч три чверті з нього було і ні до чого. Ф. П. Матушевському було сила роботи. [...] Найчастіше йому доводилося писати передовиці. Спочатку ми умовлялися, що їх писатиме Єфремов, Грінченко та Леонтович. Єфремова арештували, Грінченко відмовлявся, бо його статті часто доводилося бракувати через цензуру, а Леонтович за своїми справами не мав часу часто писати. Одним словом, якби не Ф. П. Матушевський, то ми напевне не змогли б видавати газети: по совісті треба сказати, що він сам її тоді виніс на своїх плечах. [...] Пам'ятаю, що одного разу з приводу Державної Думи у нас у редакції вийшли такі суперечки, що я зовсім зліг. Якось на засіданні редакційного комітету підійнялося

питання — як нам ставитися до Державної Думи. Треба сказати, що на ці засідання тепер сходилися і всі ті, хто вів відділи, і таким робом засідання були багаточисельні. Грінченко і ще кілька душ висловлювалися, що ми повинні бойкотувати [...] Думу, бо вона вибирається не на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права.

[...] [Після півторамісячного лікування за кордоном, з кінця лютого 1906 р., Чикаленко] довідався, що напруження в редакції дійшло до крайнього ступня. Леонтович не міг згадати прізвища Грінченка; на одну згадку про нього він затремтить увесь і лице йому аж перекосяться. Після привітання зо мною, після мого першого запитання про внутрішню атмосферу редакції, Леонтович зараз же почав нервово лаяти всіх, а потім почав обвинувачувати мене за те, що це я склав такий редакційний комітет, понабирав таких співробітників. Обвинувачував їх у тім, що вони газету погубили, що вони грають на найгірших інстинктах маси; своєю газетою вони нацьковують селянство і взагалі голоту на заможні класи, розвивають в них інстинкти заздрощів до всіх власників і т. д. Я відповідав йому, що він перебільшує; він дратувався ще гірше, почав докоряти мені, що я втягнув його в таку компанію, осоромив його перед ріднею, перед знайомими і т. д.

— Не я вибирав, — кажу, — а ми гуртом складали спис співробітників.

Він мені на це:

— Я кажу про склад редакційного комітету, про Грінченка, який дає весь напрям газеті і який її погубить. Вони, себто Грінченко і К°, бажаючи опертися на голоту, потураючи їй, відвернули від газети заможні елементи, які могли б газету підтримати, поставити на ноги. Грінченко і К° сподівалися, що газета широко піде серед голоти, аж виявилось, що ця голота може тільки палити й руйнувати все, а до українських культурних справ їй байдуже, газети нашої вона й не читає. В результаті така газета нікому й не потрібна, ніхто її не передплатує і її треба закрити.

— Газета ведеться по тій програмі, на якій ми умовилися, — кажу я йому, — може це була помилка наша в тім, що ми завели таку конституцію, при якій господарем справи являється редак-

ційний комітет, а не видавці, але дотягнути газету до кінця року на таких умовах ми мусимо, бо ми обіцяли.

— Як собі хочете, а я вийду з газети, — каже Леонтович, — я не хочу себе соромити; треба обміркувати, кому я повинен передати редакторство і право на видання. [...]

Коли, повернувшись з-за кордону, я в перший раз прийшов до редакції і побачив Матушевського, то аж ахнув: він страшенно зблід, поживк, виглядав зовсім хворою людиною. [...]

Інша редакційна братія жила собі як поденщики, аби день до вечора, аби побільше дістати гонорару. Коли я не видержав якось і сказав:

— Люди добрі, як же можна, домагатися побільшення гонорару, коли газета дає страшні втрати, треба ж мати совість.

То Грінченко, образившись, кинув мені:

— Я двадцять літ робив дурно на користь українського народу, а капіталісти наші, визискуючи той нарід, придбали собі гроші, то повинні вони тепер платити за мою працю як слід.

Ну що ти йому скажеш на це? Не доведи Господи робити яке-небудь гуртове діло з такими прямолінійними людьми! Грінченко прекрасний робітник, але, мовляв М. В. Лисенко, «треба, щоб він собі працював на необитаємому острові».

Коли Леонтович заявив, що він передає редакторство Матушевському, то у всіх полегшало на душі, мов якась вага зсунулася з плечей. Коли оформилося діло, настав у редакції спокій, і я теж з спокійною душею виїхав на літо в Кононівку, тим паче що С. О. Єфремов був уже на волі, а значить газета була забезпечена з літературного боку. [...]

І так газету Леонтович перевів на мене, а сам зовсім відсахнувся від неї, навіть не хотів, щоб йому нагадували про неї. [...]

В першу половину 1906 року «Громадську думку» передплатувало 4 093 душі, а тепер [перед закриттям газети владою у серпні 1906 р.] залишилося всього 1 509 душ передплатників. Мало не п'ять тисяч душ зацікавилось нашою газетою і передплатувало її, хто на місяць, хто на три, хто на пів року, і тільки душ коло 500 цілком свідомих передплатували на весь рік. Очевидно, вона задовольнила тільки невелику частину, а решта через щось покину-

ла її передплачувати. Грінченко доводив, що «Громадська думка» не має успіху тому, що вона зовсім не українська газета, а російська, тільки писана українською мовою, і обвинувачував Матушевського в тому, що він не надає їй українського характеру, веде її взагалі нецікаво і не може бути редактором. Матушевський відповідав, що спеціально українськими питаннями цікавиться не більше тисячі душ свідомих українців, а решта вимагає від газети загальноросійських вісток, якими тепер нервово живе вся Росія. Дехто завважав, що неуспіх газети залежить від того, що наші звістки систематично спізняються, що «Київська думка» тільки завдяки великій кількості телеграм від власних кореспондентів побила рекорд над усіма київськими газетами; але для цього треба багато грошей, яких видавці не вважають потрібним затрачувати. На це я відповів:

— Газета наша єдина на всю Україну і хоч би вона друкувалася вся по телеграфу, то й тоді вона спізнялася б проти російської газети, бо в Харкові, Катеринославі, Одесі і т. д. наші передплатники раніше дізнаються новини з місцевих російських газет, ніж поки до них з Києва дійде наша газета. По-моєму мале розповсюдження газети найбільше залежить від того, що публіка, як інтелігентна, так і неінтелігентна, не звикла зовсім до української газетної мови. [...]

Саме під час нарад [щодо видання нової газети] приїхав зі Львова проф. М. С. Грушевський. Після того, як у нашій газеті з'явилася редакційна стаття, написана Грінченком, в якій зганьблено галичан за їхню неукраїнську мову і відмовлено було надрукувати статтю проф. С. Томашівського про десятилітній ювілей Грушевського, Грушевський, як я казав уже, дуже образився на наш редакційний комітет і тепер мало цікавився газетою, а підняв питання про журнал. Він приїхав із звісткою, що рішив перенести з 1907 року «Літературно-науковий вісник» до Києва.

Мені хотілося з'єднати «Нову громаду» і «Літературно-науковий вісник» в одно видання. Очевидно було, що «Нова громада», яка за рік придбала ледве 400 передплатників, не зможе окупити себе на той рік, а грошей добути для неї я не сподівався; у мене всі думки були про те, як би знайти грошей хоч на видання газети.

Грушевський спочатку піддержував мене в пропозиції з'єднати обидва журнали в одно, але коли побачив, що проти цього рішуче повстає Грінченко, то вже й не настоював і мене просив не підіймати більше мови про з'єднання. Він мотивував це тим, що коли спільний журнал не піде, то Грінченко і його друзі будуть в цьому обвинувачувати «Літературно-науковий вісник» і галицьких співробітників, а коли піде, то причину успіху приписуватимуть собі, і в редакції неминує виникнуть непорозуміння і т. ін.

З цим не можна було не згодитися: Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства, булави, не попустить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, що претендували на гетьманство, як, наприклад, Науменко та Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди «Літературно-наукового вісника» переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роль серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення «ЛНВ» до Києва ще в кінці 1905 року і тепер, але Грушевський рішуче заявив, що вже з нового року [1907] «Вісник» буде виходити в Києві, хоч би там що, з тих самих мотивів, про які він писав нам рік тому назад, себто щоб не виробилося двох літератур: галицької та української [наддніпрянської]. [...]

[Думка про запрошення редактором нової газети О. Русова]. Я захопився гаряче за цю думку: я певен був, що ім'я О. О. Русова вплине і на розповсюдження газети і от з яких причин: скільки мені доводилося помічати, то майже всі старші свідомі українці, а про соціал-демократів і казати нічого, холодно або навіть вороже ставилися до газети; майже всі вважали «Громадську думку» органом не всеукраїнським, а органом маленького гуртка, який вони називали «Грінченко і К^о», а його недолюбливали скрізь, як найстаріші, так і наймолодші. По всіх більших містах українці намагалися заснувати свій орган і зовсім не дбали про розповсюдження нашої газети. Я певен був, що коли на чолі газети стане

Русов, всіма поважана людина, то українці вже не вважатимуть нашої газети гуртковим органом, а всеукраїнським, і дбатимуть про її розповсюдження. Окрім того я вже знав, що В. Леонтович ні копійки не дасть на газету, коли в ній Грінченко гратиме ту саму роль, та певне і Смирненко відмовлятиметься, а коли на чолі стоятиме Русов, то, може, він не ворогуватиме з газетою. [...]

А тим часом ми знайшли квартиру на Підвальній ч. 6. і почали випускати «Раду». За офіційного видавця був Грінченко, а редакторство він зараз же передав на ім'я М. І. Павловського, фактичним редактором поки що згодився бути Матушевський. [...]

Тоді я рішив піти до небіжчика проф. В. Антоновича, який тоді недавно повернувся з Криму. В. Антонович, можна сказати, єдиний з старих киян, що з самого початку існування газети ставився до неї з великим інтересом і спочуттям. Він залюбки читав її, стежив за всім, що там писалося, раз у раз висловлював певне задоволення газетою і підсміювався з киево-старинців*, що, як він знав, мало не вороже ставилися до «Громадської думки». Правда, і він раз у раз морщився, коли при ньому згадували Грінченка, називав його раз у раз «кулешиком» (маленький П. Куліш), «бактерією розложенія» і висловлював побоювання, як би через нього не розпалася компанія, що веде газету, але все-таки роль Грінченка в газеті не відвернула його від неї, як інших старих. Я розказав йому ситуацію справи і просив, аби він вплинув на Смирненка, щоб той підтримав газету і в 1907 році. [...]

[Справа збирання коштів на видання «Ради» у 1907 році за участі Є. Чикаленка, М. Грушевського, В. Леонтовича тощо]. Про результати цих наших нарад я розказував Матушевському та Грінченкові і взагалі всім, хто особливо цікавився долею газети. Я казав, що на ведення газети на тих основах, які були в 1906 році, грошей видавці не дають, а керуватимуть самі з Грушевським на чолі, але всіх попередніх членів редакційного комітету запросять до газети як співробітників. Матушевський, д-р М. Левицький та інші дуже радісно прийняли звістку, що газета не вмере, а буде виходити і на той рік. Грінченко ж явно був незадоволений тим, що

* Членів Старої київської громади та прибічників «Киевской старины».

Грушевський став спільником і взявся за газету. Він з обуренням висловлював мені, що видавці порушили своє слово, бо обіцяли давати кошти редакційному комітетові на три роки.

— Слава Богу, — кажу, — що й так склалося, що й на таку комбінацію згодилися, та й то через те тільки, що за неї гаряче взявся Грушевський і що за редактора згодився бути Русов. Добре, що вдалося врятувати газету, а вже з журналом, себто «Новою громадою», кажу, як самі знаєте, так і рішайте, я за неї не клопочусь, бо у всякім разі у нас журнал буде, бо «Літературно-науковий вісник» Грушевський переводить до Києва.

Але Грінченка це не тішило, він ставився до мене явно вороже. Помітивши це, я йому якось сказав:

— Я готовий порвати всі особисті приятельські відносини, аби врятувати газету; я готовий зо всякою компанією працювати, аби не дати пропасти газеті, а про журнал мені байдуже. Коли знайдеться компанія, що візьметься видавати «Нову громаду», то я, фактичний і юридичний видавець, охоче передам їй права на видання.

Грінченко дуже шкодував, що Єфремов сидить у тюрмі, а через те не знати, чи зможе «Вік» взятися за видання журналу, але він у всякім разі поспробує зібрати декого і буде радитися. [...]

Грінченко ж клопотався, щоб не дати вмерти «Новій громаді», але Єфремова не було і в нього не було на кого опертися. Матушевський зробив був спробу зібрати «вічан»*, але без Єфремова вони нічого не могли рішити, та мабуть таки й не посходилися.

Тоді Грінченко якось на нашому редакційному зібранні «Ради» виступив з таким планом: організувати товариство на паях або зібрати хоч таку суму грошей, щоб оплатити друк і папір; до письменників звернутися з проханням працювати тим часом дурно, а коли з'явиться можливість і буде якийсь прибуток від видання, то тоді й їм виплачуватиметься, який припадає, гонорар. Зараз же він почав опитувати присутніх, хто згоджується взяти пай. Коли дійшла черга до мене, то я сказав те саме, що й на нараді за «Київську старину»:

* Співробітників видавництва «Вік».

— Я всі свої зайві гроші вкладу в газету, бо вона єдина, а журналів на 1907 рік уже є два: «Україна» і «Літературно-науковий вісник», то нащо ж видавати третій, краще ж з'єднати всі сили і поставити добре ці два.

Коли Грінченко довідався, що «Київська старина» перетворилася в «Україну» і що В. М. Доманицький пообіцяв привабити до неї молодші літературні сили, тобто підтримувати той журнал, то втратив усяку надію на свій журнал і зо всією своєю пасією напав на Грушевського за те, що він переводить «Літературно-науковий вісник» до Києва; розпалившись, почав обвинувачувати Грушевського в некоректності, але раптом одчинилися двері і ввійшов Грушевський. Грінченко замовк, насупився і так уже й сидів увесь час, але видко було, що він себе ледве здержує.

З того часу у нас з Грінченком установилися холодні, навіть ворожі відносини. В редакцію він майже не заходив, а коли заходив, то холодно привітавшись до мене, виходив у другу кімнату.

Нарешті прийшла від губернатора резолюція, що «Рада» переходить від Грінченка до мене, і треба було вже друкувати в газеті оповістку на новий рік. Грушевський склав коротенький проспект, що газета буде безпартійною, поступово-демократичною і т. д.

С. 279–309.

ДИСКУСІЯ Є. ЧИКАЛЕНКА ТА С. ЄФРЕМОВА В ЇХНЬОМУ ЛИСТУВАННІ ЩОДО ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ Б. ГРІНЧЕНКА У ЧИКАЛЕНКОВИХ «СПОГАДАХ»

Листування Євгена Чикаленка з Сергієм Єфремовим 1925–1927 років містить цінний матеріал для дослідження механізмів створення, поширення та сприйняття мемуарних текстів загалом і конструювання мемуарного образу Бориса Грінченка зокрема. На час написання листів Чикаленко перебував в еміграції й мешкав у чеському місті Подєбради, де став співробітником Української господарської академії, а Єфремов жив у Києві й працював у Всеукраїнській академії наук.

Друкується за: Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. К. : Темпора, 2010. 384 с.

С. Єфремов — Є. Чикаленку
29–30 червня 1925

[...] Згадки я перечитав з величезним інтересом, у багатьох місцях просто з хвилюванням, бо мало не половина з того, про що в них говориться, проходила й у мене на очах, я його переживав разом з Вами й іншими дорогими людьми, духом од яких повівають Ваші згадки. Отже, не треба перед Вами розводитися про те, як вони мене захопили та й нагадали і самому багато чого з того, про що давно не згадував, і що, може, почало навіть примерхати в пам'яті. І, читаючи, я часто — вибачте, любий — досадував на Вас за те, що Ви так подекуди коротко пишите, що Ви даєте, як кажете на початку, лиш конспект свого життя [...]. Хотілося б ширших згадок, більше побутового матеріалу (особливо в перших розділах) і докладніших характеристик людей та подій (у дальших). Я пригадую багато з Ваших устних оповідань і, рівняючи їх до написаного, бачу, що конспективність їм дуже пошкодила і подекуди надала вигляду якоїсь анекдотичності — на шкоду типовості. [...]. Отже, найперше і загальне моє ба-

жання — щоб Ви розробили свої згадки не як конспект чи вступ до чогось іншого, а самі по собі, — тоді вони будуть ще цікавіші.

А тепер по ряду виложу Вам те, що я собі одзначав, читаючи.

[...] Справу з «Словником» переказано несправедливо щодо Грінченка* і з фактичного боку не так, як було. Науменко нічого не редагував. Він тільки лишив був за собою А і Б, але за два роки не зібрався їх обробити, і їх зробив Грінченко. Тоді тільки й стало питання, чи має стояти на словнику й ім'я Науменка. Отже «радості» для Грінченка в Чернігові не могло ще бути ніякої. На мою думку, Грінченко, зробивши цілий словник, мав повну рацію вимагати, щоб одне тільки його ім'я й стояло на його праці.

[...] Чи ж Грінченко справді вимагав, щоб звільнити Степаненка? Або хтось інший? Я певен, що серйозно цього ніхто не ставив. Ми частенько нарікали на Степаненка за деяку грубість з покупцями, за рутинність, але поважали за чесність і правдиву вдачу, так що про звільнення не могло бути й мови.

[...] В «Раді» не було ніяких «гострих виступів» Грінченка, та й взагалі писав він там мало. Ви, мабуть, розумієте статтю в 55 ч[ислі] «Громадської думки» — «До наших товаришів-галичан». Вона без підпису. Хто її писав, я не знаю, бо тоді сидів у тюрмі. Але знаю, що вся редакція поділяла виложені в ній думки: Федір Павлович [Матушевський], напр[иклад], не раз говорив навіть гостріше: «Галичанин. Гнать його в шию»**. То чому ж Ви винуватите самого Грінченка за «нетактовність»?*** Я оце допіру перечитав ту статтю — написано її дуже м'яко й умірковано. Не дивно, що тоді галичани розсердились, а дивно, що Ви й тепер той анонімний, значить, редакційний виступ трактуєте так суворо й робите за його винним одну людину.

[...] Всує й тут згадано автократизм Грінченка. Цей автократизм виявлявся хіба в невсипущій роботі, з найчорнішої починаючи.

* У мене розказано вірно. Науменко сам зрікся і Г[рінченко] вдруге редагував А-Г (Прим. Є. Чикаленка).

** Це говорив Ніковський (Прим. Є. Чикаленка).

*** Писав її Грінченко (Прим. Є. Чикаленка).

[...] Постанова про політичну програму [Загальної Української] Організації була зроблена, мабуть на літньому з'їзді 1903 р., а може й 1902 р. Постать Грінченка шаржовано.

[...] Є[фремов] «був тоді всеціло під впливом Грінченка, який ніколи не перечив Є[фремову], а навпаки похвалював усе, що той писав чи робив» — це не так*. За Кобилянську, напр[иклад], і Грінченко зо мною спорився і спорився дуже. Та й було те р[оку] 1902-го, і Ваші «гострі дорікання» не заважали нам бути приятелями. І холоднішим я до Вас не став, — остільки не став, що, напр[иклад], Грінченко вважав, що я під Вашим впливом «всеціло». Бачите, який курйоз виходить! А справа, мабуть, у тому, що я і тоді мав, і тепер маю (може й погану) звичку слухати кожного, хто, як мені здається, має рацію, а робити все ж як мені здається кращим. І це різні люде раз у раз ставили на карб чиємусь чужому впливові.

[...] Гектографована відозва вийшла раніше, р. 1902. І про які «дійсні гріхи» Грінченка вона говорила — не розумію. Там на Грінченка звальювали тільки те, що він як «підлий ліберал» вихвалявав «кнута» й запобігав перед урядом — видима дурниця. Фінал цієї дурної історії одбувся у Вас в хаті (пам'ятаєте Мушине: «Проф. Антонович»...?).

[...] Уступ про «самолюбство Грінченка» («його тішило, що він тепер є першою особою» і т. д.) — ох, як це прикро читати у Вас, любий Євгене Харламповичу.

[...] Якось плутанина з переговорами демократів і радикалів. Я тоді сидів у тюрмі і деталей не знаю. Але як міг Грінченко домагатися монополії на газету, як газета («Громадська думка») вже виходила?

[...] Журнал обстоював дуже не сам Грінченко, а й я, бо вважав себе більш здатним до журнальної, ніж до газетної роботи.

[...] Справа з газетою надто важлива, але багато сумнівів вона викликає в Вашій редакції. Про перший рік газети мені трудно говорити. Ви розповідаєте здебільшого про такі факти, яких свідком я не був і знаю їх тільки з чужого голосу (од Вас таки та й од другої сторони — Грінченків, Матушевського тощо). Розважив-

* Так! (Прим. Є. Чикаленка).

ши, скільки можу, об'єктивно ті суперечні посвідчення і надзвичайно складку ситуацію — думаю, що освітили Ви всеньку справу однобічно і неточно, а надто всюди виставляючи Грінченка якимсь лихим генієм, чорним духом^{*}, що все робив на капость та своє самолюбство тільки тішив. Це, розуміється, не так. Не забувайте взагалі тодішнього гарячого часу і його перебільшених надій. Не забувайте, що й ближчі до газети люде політично і соціально не були однодумцями. Не забувайте хоча б ролі тоді В. М. Леонтовича, що навіть таку м'яку й урівноважену людину, як Матушевський, доводив до крайньої міри гніву й обурення. А на всьому виходить — Грінченко винний?!

Ну та досить цих хаотичних уваг. Вам, певне, вже надокучило їх читати, як і мені писати. Більшість їх — дрібниця. Я й сам за найбільшу ваду у Ваших згадках уважаю Ваше освітлення постаті Грінченка. Про це я вже Вам писав, посилаючи Ваш рукопис, і дуже жалкую, що Ви тих моїх слів не взяли під увагу^{**} й дали образ людини дуже далекий од правди. Саме цими днями я читав (у рукопису) згадки В. Д. Степаненка — і він з таким пієтетом говорить про Грінченка... А у Вас читач набереється вражіння, що то був неможливий гдира, інтриган, самолюб, якась надзвичайно злостива фігурка. Ви ж самі знаєте, що це не так, і мені дуже було досадно й боляче, читаючи, що Ви не знайшли відповідного тону, щоб змалювати цю складну і, на мою думку, не оцінену в нас фігуру, варту кращого і теплішого відношення. Я зовсім не прихильник фарисейського правила, що *de mortuis nil nisi bene*; я знаю й хиби Грінченкові, але думаю, що навіть його хиби були ніби відпором проти наших громадських хиб, що причина конфліктів, зрештою на теперішню мірку дрібних і незначних, лежала не в йому часто, а в противній стороні. Коли я, напр[иклад], навпроти Грінченка поставлю «старогромадську публіку», то не вагатимусь сказати, на чиєму боці була правда. А ту сторону Ви не хочете цінити по заслузі... Ну, та справді вже досить. Треба нарешті кінчати. [...]

С. 239–247.

^{*} То він таким і був [Прим. Є. Чикаленка].

^{**} Я того листа не дістав [Прим. Є. Чикаленка].

Є. Чикаленко — С. Єфремову
1925. VII. 14. Подебради

[...] Якби я зовсім не одержав своїх записів за 1906-й рік («Перший рік укр[аїнської] щоден[ної] газети»), то про Грінченка написав би в далеко лагідніших тонах, бо все погане про нього був позабував, а пам'ятав тільки добре. Але читаючи ті записи свої, я знов пережив ті муки, які завдавали тоді мені Грінченко та Леонтович, і це відбилося на тому, що я надрукував; хоч три чверті негативного про Грінченка я викинув, в чому Ви можете упевнитись, коли матимете час і охоту звірити друковане з рукописом, який лежить у Івашка. Я намагався освітити людей якнайлагідніше, а все таки не вгодив багатьом. Ви обурені на мене за Грінченка і почасти за Кониського і закидаєте мені, що деякі факти я начебто повігдував, хоч свідком їх Ви не були; а тим часом жадного факта я не вигидав, але, можливо, що освітив суб'єктивно. Далі я відповідаю на Ваші уваги по пунктах і посилаюсь на свідків, таким чином Ви зможете перевірити, коли ті свідки ще живі. Так само як Ви за Грінченка, обурився на мене Леонтович за себе і перервав зо мною всякі зносини. Багато людей лають мене за негативне освітлення і навіть очернення таких осіб, як Лучицького, Стешенка, Винниченка, навіть Степаненка т. и. А тим часом Ви самі бачите, що я їх освітив в досить лагідних тонах, а Степаненка описував просто з любов'ю і не розумію, чому мене лають за нього.

На скільки оцінка людини — річ суб'єктивна, Ви можете судити по тому, що Шелухин при Д. Дорошенкові закидав мені, що я виставив Грінченка в рожевому світлі і він це колись доведе документами! Не знаю, які у нього є на те документи, але з цих похвалок Шелухина бачу, що я освітив Грінченка об'єктивніше, ніж Ви та Шелухин, і стою ближче до правди, ніж Ви обидва.

Ви бачите, що я виразно підкреслив позитивні риси Грінченка: його безмежну відданість відродж[енню] укр[аїнської] нації, його працьовитість, працездібність, його твердість, сміливість і його миле поводження в компанії, але, здається мені, в м'яких тонах освітив і його негативні риси характеру: честолюбність, абсолютизм, негромадськість; я завважив, що Грінченко був подібний по характеру до Куліша та Грушевського, але дрібніший за цих двох велетнів.

Тепер приступаю по пунктах до Ваших уваг; дрібні я поми-
наю, бо деякі з них виправлені в книжці, а інші виправляю, коли
доживу до другого видання.

[...] Справу з «Словником» я переказав *справедливо* [тут і далі
виділення є авторським]*. Я був одним з членів комісії і близь-
ко знав ту справу і переказав її так, як вона тяглася. Вся Грома-
да вважала, що ім'я Науменка повинно було стояти на заголовку
«Словника» і Грінченко з цим мусив згодитись, але сам Науменко
постіснявся виставити себе із-за двох літер (на «радість» Грін-
ченка). Ви знаєте добре, що я Грінченка завжди ставив безмір-
но вище, як укр[аїнського] діяча, за Науменка, але треба бути
об'єктивним і треба признати, що *душевно* Науменко був вищий
за Грінченка та Грушевського.

[...] Грінченко, а за ним Матушевський дійсно вимагали
звільнення Степаненка, цього останній не знав, але скаржився
мені, що Грінченко поводить з ним, як «хазяїн» з наймитом.
Це підтвердить Степаненко, коли Ви дасте йому прочитати мої
«Спогади», про що я дуже Вас прохаю, бо він, може й забув цю
дрібницю.

[...] «До наших тов[аришів]-галичан» написав Грінченко, про
що я довідався у Львові, коли вертався з Женеві і намагався за-
спокоїти обурених Грушевського, Франка та інших галичан і од-
вести їх від протесту.

[...] Жебуньов раз у раз скаржився мені на абсолютизм Грін-
ченка. Дивуюсь, що Ви отвергаєте у Грінченка автократизм, який,
як і у Грушевського, руйнував те, що вони самі організовували,
так само як і у Міхновського.

[...] У відозві про Грінченка [...] не все було неправдою; я не
пам'ятаю дрібниць, але пам'ятаю вражіння, яке вона на мене зро-
била, особливо після диспуту з Мухом у мене в хаті.

[...] Подробиці про журнал я викинув, бо вони вже занадто
погано освітлюють Грінченка, в чім Ви можете упевнитись, про-
читавши рукопис мій, що лежить у Івашка.

* Це підтвердить 3-й член комісії Є. Трегубов, коли живий, а Ви свідком цього
не були і не знаєте як посланник (Прим. Є. Чикаленка).

[...] Так само в газетній справі я викинув три чверті про Грін-
ченка, бо тепер я охолов, а тоді ганебне поводження Грінченка
обурювало мене до нервового хорування і я мусів виїхати в са-
наторію.

Ви самі кажете, що Вам про це трудно говорити, бо Ви не були
свідком; а я не тільки був, а й терпів від боротьби між Грінченком
та Леонтовичем і обурювався ними обома. Ніколи я не забуду,
як Грінченко, маючи запасний дозвіл на «Раду», після закриття
«Гром[адської] думки», не дозволяв мені подати оповістку про
«Раду», поки його ім'я стоїть як видавця. Але цього ганебного
вчинку його я не надрукував, а подробиці Ви знайдете в тому ж
моєму рукопису. Ну, та годі про це говорити, бо воно мене й те-
пер нервує. Хоч з деякими увагами Вашими і не згоджуюся, але
все таки дуже Вам дякую за них і постараюся використувати їх
для нового видання. [...]

С. 261–264.

Є. Чикаленко — С. Єфремову
1925. VII. 20

Я написав, дорогий, листа, як бачите ще 14-го, але почувши,
що сюди* приїде лікуватися купелями Олександр Гнатович [Ло-
тоцький], рішив перечитати йому Вашого листа і мою відповідь
в надії, що він внесе якісь поправки до написаного мною. Вчора
він дійсно приїхав і сьогодні ми разом з Модестом [Левицьким]
втрьох перечитали і Ваш, і мій листи. [...] О[лександр] Г[нато-
вич] завважив мені, що я майже негативно освітив особу Ко-
ниського, якого він любив і дуже високо ставив, і він постара-
ється в своїх споминах поправити мою помилку, а що до особи
Грінченка, то йому, як він висловився, «байдуже». Модест, не
знаючи особисто Кониського, нічого не завважив, а про Грін-
ченка висловився, що це «людина була [...] тяжка в громадсько-
му житті» і він «багато натерпівся від нього, працюючи з ним
в «Просвіті»». Модест цілком підтвердив мої слова, що при з'єд-
нанню дем[ократів] з рад[икалами] ще газети не було і вони

* До чеського курортного міста Подєбради.

ставили умовою, щоб ми добули їхній групі грошей на видання газети. Це саме може Вам підтвердити і другий живий свідок Тимченко та й Грушевський, який був тоді присутній як почесний гість. Дуже мені боляче, що Ви, не будучи свідком подій, закидаєте мені *неправдивий переказ їх*. Знов кажу, може я освітлюю суб'єктивно (та інакше і не можна), але фактів я *свідомо* не перекручую, хіба, може, позабував дещо, як, напр[иклад], роки, імена і т. д., але ці дрібниці легко можна виправити, а дещо вже й виправлено. [...]

С. 267–268.

С. Єфремов — Є. Чикаленку

5. VIII. 1925

[...] Те, що на деякі події й на деяких людей я дивлюся (і дивився) іншими, ніж Ви, очима — не заважає (і не заважало) мені глибоко Вас шанувати і сердечно — істинно сказав би: «серцем синовським» — любити. Багато — Ви самі це знаєте — з Вами пережилося незабутнього, що в'яже людей навіки і не залежить од хвилинних настроїв. Я взагалі в своїх стосунках до людей — однолюб і не міняюсь од будь-якої дрібниці. Тому, може, й до Грінченка я ставлюся і тепер так само, як ставився до його живого — себто перевагу бачу в його кращих і сильних його рис над другорядними вадами, твердо пам'ятаючи прекрасні слова з похоронної пісні: «несть человек, иже жив будет и не согрешит»... Отже, коли б мені — а цього я щиро не бажаю — довелося Вашого некролога писати, то думаю, написав би його з усією теплотою, на яку тільки спромігся б.

[...] Друге: і в думках не покладав я того, щоб накидати Вам, ніби ви *вигадуєте* факти. Я думав тільки, коли писав свого до Вас листа, що Ви дивитесь на факти своїми очима, а як очі (і мої, і Ваші) можуть іноді чогось не добачити, або помилитися, то і всеньке освітлення, *суб'єктивно* правдиве, *об'єктивно* буде непотрібним і часто разючим дисонансом навіть щодо самого автора. От у чому власне ми й розходимося з Вами, оцінюючи досі не оцінену як слід у нашій літературі — сміливо це кажу — постать Грінченка.

Деяких фактів я *свідком не був* — *це правда*, і я сам зробив цю оговорку, пишучи свої уваги. Але все таки я стою на тому, що моя оцінка Грінченка і об'єктивно, і суб'єктивно правдивіша, бо людяніша за Вашу. Ви посилаєтесь на небіжчика Жебуньова, на Мод[еста] Пилип[овича]*, навіть на Шелухина. Останнього не торкатимусь, бо думаю, — і Ви з цим згодитеся, — що оцінки цього чоловіка як надзвичайно однобічного і незабудькаватого на образи та скорого на погрози, жадної ціни не мають. Чим гнітив Грінченко в «Просвіті» Модеста Пилиповича — мені не відомо, хоч життя в «Просвіті» мені відомо добре**. Але візьмомо свідчення Жебуньова. Всі ми дуже любили цього неможливого гдиру, але всі ми знаємо, що суб'єктивнішого свідка, мабуть, важко було б знайти в цілому світі. І він міг гдирати на людину саме за те, що й сам робив. Це була його натура, і за цю натуру ми й любили цього «милого ругателя», але за свідка брати — мабуть, Євгене Харламповичу, Ви й самі його не взяли б.

Тепер про факти. Стаття «До наших товаришів галичан» — факт. Що написав Грінченко — нехай також факт. Але, перше, стаття була анонімна, отже редакційна, за неї відповідальність колективна, — значить, «безтактність» виявив не Грінченко, а всенька редакція. Друге — пишучи до Вас, я навмисне перечитав статтю і думаю, що коли б і Ви її *тепер* перечитали, то були б здивовані її лагідністю, делікатністю***. Проте я не дивую, що тоді галичани і Грушевський за неї образились: під гарячу руку чого не буває. А от дивно, що Ви тодішню образу галичан перенесли до теперішніх споминів, одбили тодішні хвилинні настрої в тому, що повинно мати, як і кожен монумент, далеко тривкіше значіння. Я вважаю це за помилку — не в музиці, а в тоні, який робить музику...

Другий факт — Мушина відозва. Вона лежить тепер перед мене. У Вас вражіння таке, що в ній про Грінченка «не все

* І на О. Г. Лотоцького (Прим. Є. Чикаленка).

** Даремно, бо всім відомо, що в громадських справах Грінченко був тяжкою людиною, а в особистих милою (Прим. Є. Чикаленка).

*** Тоді це було нетактовно, бо відштовхнуло людей від газети (Прим. Є. Чикаленка).

було неправдою»*. А я Вам кажу, що там усієї «правди» тільки й є, що вилаяно Грінченка (поруч Мордовця!) «підлим лібералом» та накинуто йому поклони перед нагайкою. Про те ж говорилося і у Вас у хаті, закидаючи Грінченкові співробітництво в «Киевской старині». Будьте ж справедливі, дорогий мій, і не накидайте на пам'ять Грінченка хоч того, чого — я певен — навіть теперішній Муха не зважиться обстоювати.

Третій факт — словник. Ви були членом словникової комісії, я ним не був. Деталі справи, напр[иклад], розмови в комісії, Ви краще за мене знаєте — це очевидно. Але все ж я не можу згодитися з Вашим освітленням і по-старому думаю, що моє незнання ширше охоплює цілу справу, ніж Ваша повна свідомість. Я міркую так. Питання про двох редакторів (Науменко — як символ) не могло бути негативно вирішене ще в Чернігові, бо ж Науменко лишив за собою дві (найлегші) літери, щоб мати формальне право на означення на словникові свого ймення**. Науменко тих двох літер не зробив і одмовився вже тільки в кінці роботи***. Їх зробив Грінченко. Логічно тільки тоді й могло повстати питання про те, що ймення людини, яка нічого не зробила, не повинно й стояти на словнику. Грінченко мав повну рацію, бо міркування представників Старої громади були сантиментального (чи назвіть це якось інакше), а не ділового характеру. І мені чудно читати у Ваших споминах: «Ми, члени комісії, підписавши його (договір), послали в Чернігів Грінченкові, який очевидно і не сподівався такої радості для себе, тепер на вічні часи громадський словник в публіці буде носити назву «Словник Грінченка», так воно й сталося». Сталося — по заслuzі. Бо громадський був не словник, а самі матеріали. А що з них зробив Грінченко — це показує рукопис словника, що переховується тепер в Академії. Я недавно переглядав ті зшитки з виправками і редакційною роботою Грінченка і можу сміливо сказати, що від попередньої

* Мені відомо добре (Прим. Є. Чикаленка).

** І потім сам зрікся (Прим. Є. Чикаленка).

*** Перші літери розіслані при «К[иевской] ст[арине]» 1897 р., редакції Науменка, були занадто нашвидку зроблені і невдалі, і їх рахувати неможна (Прим. Є. Чикаленка).

роботи (Науменка, Тимченка чи ще там кого) камня на камні не лишилось. По правді Словник носить назву Грінченкового.

Не маю часу детальніше спинятися на інших Ваших запереченнях (в деяких, може бути, маєте рацію), — дозвольте зробити загальний висновок. Помилка Ваша, любий Євгене Харламповичу, в тому, що Ви фразу з Модестового-Пилиповичевого анекдота — «Vater schickt mir Geld»* промовили занадто суворим тоном; її треба було вимовити м'якше, лагідніше — і правди життєвої було б тоді більше, і постать Грінченка не робила б того вражіння у Ваших споминах, якого вона не робила (принаймні на всіх, хто його знав, — а я ж знав його не менше за Вас) у житті. З листа Вашого мені ясно, чому так сталося. Ви пишете: «*ганебне*» поводження Грінченка обурювало мене до нервового хорування**. Ви підкреслили аж двічі слово «ганебне», а я зробив акцент на словах «нервового хорування»... Так, хороший мій друже, — Ваші тодішні нерви занадто перещорили у Вашій пам'яті факти і примусили ганебне побачити там, де була може сама вугловатість і незломність вдачі. Я, напр[иклад], дуже боюся, що коли б під час історії з журналом я був на волі, а не спочивав на Лук'янівці***, то Ви і про мене написали б те саме, що про Грінченка: я казав і кажу Вам, що будь я тоді між Вами — усіх сил би доложив, щоб «Нова Громада» не закрилася, і маю надію, що свого досяг би був. А Ви б мене тепер, може б, освітили як честолюбця, уперту й шорстку та неможливу людину. Трохи б, може, було б у цьому й правди, але не вся правда, бо, напр[иклад], на честолюбність, далекі, ніколи не хорував, хоч це з погляду наслідків роботи вважаю швидше за мінус, ніж за плюс. Як характер, Грінченка й рівняти неможна до Науменка чи Грушевського, особливо останнього: це ж просто нікчемна людина, не вважаючи на весь свій талант... [...]

С. 269–272.

* Батько надсилає мені гроші (нім.).

** Я багато повикидав з записаного мною в 1907 році, що свідчило про «ганебність» поводження Грінченка. Зрештою, в ім'я історичної правди треба ствердити, що В. Науменко також був невимовно амбітною людиною, «генеральствував» (Прим. Є. Чикаленка).

*** У Лук'янівській в'язниці.

Є. Чикаленко — С. Єфремову

1925. 20. VIII

Любий та дорогий Сергію Олександровичу!

Мені здавалося, що Грінченка я освітив об'єктивно; я ж в спогадах скрізь кажу, що він був людина розумна, дуже мила в приватних зносинах, працьовита, всеціло віддана відродженню укр[аїнської] нації, що я раз у раз згоджувався з тим, що він говорив і робив, але не міг переносити того тону, в якому він сперечався з людьми; в суперечках його з Леонтовичем, чи з Науменком, я згоджувався з Грінченком, але мене обурював його докторальний, високомірний тон, в якому він сперечався. Може це й відбилось на моїх спогадах про нього, бо й Левко мій завважив мені, що в них видно якусь особисту відразу до Грінченка. Але що ж Ви зробите, коли таке вражіння від Грінченка зосталося у мене по прочитанню моїх записів з 1907 року. Але фактів я нігде не записав неправдиво. Напр[иклад], про «Словник». Я пам'ятаю добре (бо це був перший раз, коли Грінченко обурив мене), що після довгих суперечок в комісії Грінченко згодився, щоб на словнику стояло і ім'я Науменка, але в алфавітному порядку, т. є. щоб його ім'я стояло наперед Науменкового. Науменко відмовився від редагування і від свого імені на словнику на засіданні громади, і ми ще умовляли його не робити цього, але він сам виправив умову з Грінченком, викинувши уступ про себе, і цим зробив Грінченкові «велику радість». Це факт, а не моє освітлення; і, певне, ота умова десь зберіглася і по ній можна перевірити той факт, що на ній говориться тільки про одного редактора — Грінченка.

Ви отрицаете той факт, що майже всі, хто працював в громадській роботі з Грінченком, висловлювалися, що він людина тяжка, автократична і працювати з ним було надзвичайно трудно і таких людей у нас багато: такий і Грушевський, і Винниченко, Петлюра і, нарешті, Микита Шаповал, що переважив всіх, не маючи плюсів вищезгаданих особ. Ви кажете, що й Ви, напевне, зробили б на мене таке саме вражіння під час історії з журналом, якби не сиділи тоді в тюрмі. Ні, дорогий, Ви не дійшли б до того, до чого дійшов Грінченко, не даючи мені дозволу видавати «Раду», поки

губернатор не затвердить перемену видавців! Я цей факт викинув з рукопису, але я досі не можу спокійно про нього говорити, такий він обурюючий.

Справді, не треба було мені писати спогадів, а коли написав, то вважав кращим видрукувати їх за свого життя, щоб не виглядало так, що оклеветав людей, а сам заховався в труну... [...] Але маю потіху в тому, що студенти тут* читають мої спогади з захопленням, бо тільки з них довідуються, що український рух почався не з 1917 року, як вони були певні, а струмочки його губляться десь в минулому. Не вражає їх і моє освітлення Грінченка, бо я не відкидаю його великих заслуг перед історією відродження укр[аїнської] нації, а, навпаки, підкреслюю їх, хоч і не закриваю, що це була автократична людина; вони цього навіть і не помічають, як ми з Вами не помічаємо того у Куліша, а тим часом сучасники його освітлюють так, як я Грінченка. Ну, та годі про це. Цього навіть і поправити не можна в другому видданю, бо воно вже написане в першому. [...]

С. 276–277.

С. Єфремов — Є. Чикаленку

4. X. 1925

Любий друже,

Простіть за довге мовчання. Роботи й клопоту стільки, що через голову ллється, то й не завжди можу бути акуратним у листуванні. Та, думаю, Ви мене розумієте, то й не сердитесь.

Щоб закінчити нашу спірку про Грінченка, я розшукав умову про словник і бачу, що я не помилився. В умові, підписаній 14 лютого 1902 р., п. 6 гласить: «Редактированию подлежат все буквы, кроме проредактированных В. П. Науменком», а п. 9-й: «на заглавном листе словаря после заголовка должно быть напечатано: “редактировали В. П. Науменко и Б. Д. Гринченко”». В першому додатку до умови, підписаному 7 листопада 1902 р., про це нема нічого, отже, змін тоді ще не було, і лиш у другому

* Ідеться про студентів Української господарської академії у Подєбрадах, де працював Є. Чикаленко.

додатку, датованому 28 листопада 1902 р., стоїть у п. 1, що «редактор словаря Б. Д. Гринченко принимает на себя обработку (редакцию и дополнения) первых четырех букв алфавита (А, Б, В, Г), которые в первом условии были исключены из его работы, как подлежащие редакции В. П. Науменка». Відповідно до цієї зміни, п. 3 того ж таки додатку встановляє, що «при представлении словаря в академию наук, и при печатном издании его, редактором словаря должен быть обозначен на заглавном листке один Б. Д. Гринченко». Отже, з цього бачите, дорогий, що справа мала свою довгу історію, а не вирішилась одразу, як виходить із Ваших споминів. Взагалі я ще раз кажу, що я й не думав накидати Вам, ніби Ви вигадуєте факти, або записували неправдиво. Просто дещо забулося, дещо підкрасилося тодішніми злобами дня — і в результаті вийшов, вибачите, викривлений образ людини, яка варта кращої оцінки. Левкова думка, про яку згадуєте в своєму листі, як людини тут цілком безсторонньої, особливо симптоматична, бо показує, яке вражіння од змальованої у Вас постаті Грінченка дістають люди.

А проте я дуже радий, що молодь захоплюється Вашими споминами, і Ви добре зробили, що їх написали. Дрібненькі огріхи майбутній історик нашого життя одвіє, а цінний матеріал використає, а того матеріалу, кажу без компліментів, у споминах дуже багато. На цьому дозвольте покласти крапку до цієї справи. [...]

С. 279–280.

Є. Чикаленко — С. Єфремову
1925. 16. X

[...] Щодо Грінченка, то можливо, що за давністю часу я переніс «радість» Грінченка на скільки місяців вперед, що постараюсь і виправити, коли буде друге видання. Але тут про нього й думати нічого [...].

С. 282.

Є. Чикаленко — С. Єфремову
1926. II. 15

[...] Петрусь хоче спробувати перевидати мої «Спогади», і на його прохання я послав йому виправлений примірник. Виправки поробив я відповідно Вашим увагам, прокорегованим Олександром Гнатовичем [Лотоцьким] та Модестом Пилиповичем [Левицьким]. Щодо Грінченка, то повикидав, здається, все, проти чого Ви протестували; принаймні повикидав все те, що можна назвати «читанням в серцях», що Вас найбільше обурило. Ще раз дякую Вам, що одверто висловили мені оте своє обурення і дали тим мені змогу, за життя свого, виправити те, що загостро і, може, несправедливо сказано мною про Грінченка. [...]

С. 283–284.

Є. Чикаленко — С. Єфремову
1927. 22. IX

Дорогий С[ергію] О[лександровичу]!

Дякую дуже за словник Грінченка, якого я оце одержав від Вас. В передмові до II т[ому] Ви подали документи*, з яких я побачив, що коли я писав в своїх «Спогадах» про громадський «Словник», в моїй пам'яті, за давністю літ, злилися до одного часу два моменти: 1) коли на перших переговорах з комісією Грінченко напосівся на тому, що він сам зредагує словник, аби на йому стояло одно його прізвище, а коли два, то його спереду (по алфавіту); 2) як на зібранні громади Науменко рішучо зрікся ставити своє прізвище і як ми його умовляли не зрікатися, бо під його ж керуванням складався той словник на протязі яких 20 років. Але він таки зрікся і сам зробив поправку в договорі (чи додаток) з Грінченком. З поданих Вами документів видно, що між цими двома моментами протекло скільки місяців, але вони були, і я їх з голо-

* Мовиться про часткове перевидання «Словника української мови» у 1927–1928 рр., одним з редакторів якого був С. Єфремов. У зв'язку з цим було опубліковано розвідку: Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. На підставі документів. В кн.: Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Т. 2. К., 1927. С. V–XXIV.

ви не вигадав; я тільки звів їх помилково до купи і тим підірвав правдоподібність написаного мною. Постараюся в 2-му виданні спогадів роз'єднати ці два моменти відповідно тому, як вони (протікали чи) відбувалися. Але тяжко мені це зробити докладно, коли я живу за 1000 км від місця, де буде друкуватися те видання.

[...] Все таки я застаюся при думці, що то словник Громадський, а не Грінченків; так само, як «Російсько-укр[аїнський] словник» не Кримського і не Ваш, а Академічний*.

Ваш серцем Євген.

С. 313–314.

* Ідеться про «Російсько-український словник», видання якого було підготовано у Всеукраїнській академії наук за редакцією А. Кримського та С. Єфремова.

ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Олександр Гнатович Лотоцький народився у 1870 році у подільському селі Бронниці (тепер це Вінницька область) у сім'ї православного священника. Навчався у Шаргородському духовному училищі, Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Київській духовній академії. Тривалий час перебував на службі у відомстві державного контролю, спочатку в Києві, а з 1900 року — в Петербурзі. Був одним із співзасновників видавництва «Вік», багато працював як письменник — вагомим є його внесок в українську дитячу літературу, чималий спадок залишив він і в публіцистиці. Друкувався в «Киевской старине», «Украинской жизни», «Літературно-науковому віснику» тощо. Під час Української революції 1917–1921 років належав до партії соціалістів-федералістів, наприкінці 1917 року обіймав посаду генерального писаря у Генеральному Секретаріаті Центральної Ради, а на початку 1918 року став державним контролером у складі Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. У добу Гетьманату Павла Скоропадського був міністром віровизнать. У 1919–1920 роках очолював дипломатичну місію Директорії УНР у Стамбулі. Багато зусиль докладав для прийняття та утвердження автокефалії Української православної церкви. На схилі життя мешкав у Варшаві, викладав у відділі православного богослов'я Варшавського університету, у 1930–1938 роках очолював Український науковий інститут, який був важливим осередком українознавчих студій у міжвоєнній Польщі. З-поміж праць інституту було опубліковано «Сторінки минулого» — чотиритомні мемуари Лотоцького. У 1966 році вони були перевидані у США. Помер Олександр Гнатович восени 1939 року у Варшаві, окупованій німецькими нацистами.

Друкується за: Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава: Український науковий інститут, 1932. 286 с.

Влітку 1894 року О. Лотоцький, на той час студент Київської духовної академії, відвідав разом з О. Кониським Чернігів і зустрівся з низкою тамтешніх громадських діячів і літераторів

В Чернігові ж, наче в якихсь українських Атенах*, пробувала тоді й друга літературна сила [перед цим мемуарист згадав В. Са-

* Мемуарист вжив назву «Афіни» («Атени») у переносному значенні, маючи на увазі культурний осередок, на кшталт античних Афін у Греції.

мійленка] — Б. Д. Грінченко [...]. З Грінченком познайомився ще в Києві, але бачився тоді з ним дуже побіжно. Зате в Чернігові я мав справді насолоду довгого та неодноразового з ним побачення. Ходив я до нього без О. Я. Кониського, з яким у нього увесь час були несмачні відносини, і удвох наговорилися ми досхочу. Його кабінет — се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчості найрізноманітнішого характеру — художні твори, прозою й віршом, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Розповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріали, — сій людині не вистарчало одного життя, в якому старався він не змарнувати й хвилини. Саме в той час була у нас з ним одна спільна ідея, що обох нас захоплювала, — видавництво для народу. В Києві у нас розпочиналося видавництво «Вік», а він у Чернігові розпочав видання серії народніх брошур на невеличкий капітал, який здобув у І. Череватенка. Перших кілька брошур він уже випустив і мав тепер найбільші труднощі з їх розповсюдженням. Будували ми різні плани з того приводу, але для переведення їх потрібно було значних коштів та великої організації, отже поки що я мав продати певну кількість видань Грінченкових київським книгарям. Але переведення сього наміру спричинило прикrostі обом нам. По повероті до Києва я совістно обійшов книгарів, що надавалися до того, але усі вони не мали звичаю брати книжки за готові гроші. Один з них, Ф. Йогансон, запропонував, що прийме на комісію по одній тисячі примірників, а од нього мали б уже й інші книгарі брати. Повідомив я Грінченка про ці немілі наслідки мого комісіонерства, і він, хоч і дуже розчарований, вислав мені на початку осені по тисячі примірників своїх книжок. Та коли я привіз їх з двірця до магазину Йогансона, на Прорізну вулицю, то власник магазину, мабуть, злякавшись дуже солідних розмірів скрині з книгами, раптом змінив своє рішення, згоджуючись взяти лише по сто примірників. Затявся він міцно, і довелося мені одвезти ту скриню до себе в інтернат* — саме в той час, коли недремане око швейцара Агафона та його підручних досліджувало

* Гуртожиток, де мешкали студенти духовної академії.

приготування до «генеральної випивки» в академії. Врешті більшість тих книжок довелося повернути назад у Чернігів. Грінченко був дуже незадоволений, лаяв у листах книгарів, психологічно, розуміється, значну частину того незадоволення переносив на мене. Але в дальших наших стосунках, листовних і особистих, та немила обставина затерлася.

С. 141–142.

Спогад про письменника Михайла Старицького

Як мало тоді організоване було українське громадянство та як бракувало елементарної солідарності тодішнім українським письменникам, видіти можна вже з того, що таких самих нападів [перед цим ішлося про цькування М. Старицького журналістом-українофобом І. Александровським] та — головню — в так само недопустимій формі, поруч і попліч з ворожими напасниками, допускалися і українські автори. В «Зорі» за 1897 р. Б. Д. Грінченко видрукував низку статтів, що стали приводом до третейського суду між ним і Старицьким*. Ті негромадянські зваводи

* Причиною конфлікту між Борисом Грінченком і Михайлом Старицьким, який набув широкого розголосу серед українських літераторів і громадських діячів, стали Грінченкові статті «Література й життя (Листи з України російської)» (підписана псевдонімом «М. Примач») та «З поводу „Малоросійського театру“ д. Старицького (конець)», опубліковані у львівському часопису «Зоря» 1897 року, в яких Грінченко заперечував літературну вартість драматичних творів Старицького та звинувачував його у плагіаті. Третейський суд між ними відбувся 23 серпня 1898 року. Обидві сторони мусили піти на поступки: Грінченко відмовився від заяви, що, мовляв, «літературна діяльність д. Старицького з погляду літературної етики — навіть просто мінус», а Старицький — від твердження, що його опонент поводився у цій справі «невідповідно національній і особистій честі» (Третейський суд. *Літературно-науковий вісник*. 1898. Т. IV. Кн. 12. С. 72). «Публічний конфлікт між Старицьким і Грінченком набув резонансу передовсім у колах українських діячів. Ті, хто був глибше обізнаний із суттю справи, як правило, ставали на бік Старицького...», — зазначав літературознавець Володимир Поліщук, який ґрунтовно вивчив сутність і контекст цього епізоду в житті двох визначних українських літераторів. Докладніше див.: Поліщук В. Т. Про взаємини Михайла Старицького та Бориса Грінченка (до історії одного конфлікту). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 12. С. 238–249.

між людьми, що в даних умовах зобов'язані були до солідарності, робили гнітюче вражіння. Вражіння ті довелося мені особисто пережити дуже боляче. М. П. Старицький запросив мене на суддю з його боку, і я мусів погодитись. З того часу М[ихайло] П[етрович] щоденно приходив до мене і з таким хвилюванням посвячував мене у подробиці своєї справи, що в мене не вистарчило сили витерпіти оті ворожі герці між сими обома близькими мені українськими письменниками, і я врешті зрікся участі в справі. М[ихайло] П[етрович] довго не міг мені того простити, але я так тяжко тоді перестраждав морально, що брати участь в тому прикрому суді було мені понад силу. Перше, ніж зректися, радився я з близькими людьми, як Кониський, Єфремов, і вони, бачивши мої переживання, признали мені рацію. Єфремов, бувши раз свідком розмови М[ихайла] П[етровича] зо мною, сценізував картину з Франкового «Лиса-Микити», коли той оповідає, як прийшов грізний медвідь

...З фуком, гуком,
З величезним в лапах буком,
Я ж — слабый, маленький звірь...*

Суд врешті відбувся (головою суду був М. Комаров, суддями з боку Грінченка — А. Верзилів та Гр. Коваленко, з боку Старицького — В. Антонович та О. Кониський) і, на загальне задоволення, закінчився миром.

С. 194.

* О. Лотоцький неточно, ймовірно по пам'яті, цитує уривок з поеми Івана Франка «Лис Микита»: «Та й до мене з криком, фуком, // з величезним в лапах буком — // Я ж малий, слабенький звірь» (Франко І. Повне зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 4: Поезія. К.: Наукова думка, 1976. С. 84–85).

ІВАН ЄРОФЕЄВ

ІЗ СПОГАДІВ ПРО БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Іван Федорович Єрофеев (Єрофеїв) народився 1882 року в селі Андрушівка Липовецького повіту Київської губернії (нині у складі Вінницької області), вищу освіту здобув у Києві на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. З юності захоплювався українознавчими студіями й на цьому ґрунті познайомився з Б. Грінченком. За радянських часів займався викладацькою і науковою роботою, працював у царинах історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, пробував свої сили в історичній белетристиці. Помер у 1953 році у Ворзелі під Києвом.

Друкується за: Єрофеев І. Із спогадів про Бориса Грінченка. Україна. 1945. № 7–8(28–29). С. 34.

Коли на дверях невеличкої 3-ої аудиторії філологів восени 1904 року при самому початку семестру вивісили список курсових тем, то для трьох нас, — студентів-філологів Є. А. Ткаченка-Петренка, Д. М. Ревуцького та автора цих рядків — було ясно, що іншої теми, крім тої, що була першою в списку: «Питання про походження українських дум», і не треба брати. Ця тема наче для нас вигадана. Ми були дітьми села, саме того літа записували лірницькі пісні, самі співали, кохались в українській музиці з малих літ. А тут ще, в Києві — вплив М. В. Лисенка, чутки про бандуристів Кравченка, Пархоменка. Тут, у самім університеті, ми бачили й слухали видавця й коментатора дум В. Б. Антоновича.

Ми всі троє так і записались на цю тему. Правда, незабаром Д. М. Ревуцький взяв якийсь інше питання, але все ж таки згодом, після довгочасного студіювання, подав хорошу науково-популярну роботу «Українські думи та пісні історичні» з докладним зразковим покажчиком літератури.

Тему про думи, таким чином, мали писати ми вдвох. Доводилось радитись з В. М. Перетцем та В. Б. Антоновичем, і обом їм ми були дуже вдячні. [...]

Робота моя потроху просувалась вперед. Доводилося стежити за тим, щоб не пропустити варіантів дум.

— А ви підіть до Грінченка, — сказав мені одного дня проф. Перетц. Грінченко користувався авторитетом як фольклорист. У славі був його показчик фольклору, а ще більше — «Этнографические материалы». Але Грінченко був і письменник. Середня і вища школа та батьки мої виховали в мене почуття великої поваги до представників літератури. Батько бачив Гоголя, знав Лескова, багато розповідав про колишнє письменство.

З великим інтересом ставилось до Грінченка в наші часи студентство.

Грінченко цікавив нас і як людина невтомної праці — вчитель, публіцист, етнограф, фольклорист, видавець, популяризатор.

Пам'ятаю добре, ми часто повторювали його, здається, улюблене твердження: «На те то й лихо, щоб з ним боротися». Перед нами був письменник, поет, його думки зачіпали глибоко те, «що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим життям, натомленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя»^{*}.

Нас вабила лінгвістична праця Грінченка, ми дивувались, скільки сил він поклав на свій «словник» та «Этнографические материалы» з показчиком українського фольклору.

Дуже цікавила нас і видавнича діяльність Грінченка — розповсюдження популярних брошур, так званих метеликів, його переклади з класиків, уміння вибрати й авторів, й теми: щиро кажучи, ці майстерні переклади були цікавіші, ніж його особиста лірика, начебто трохи наївна й застаріла...

Незручно було турбувати таку зайняту людину. Це був перший письменник, з яким мені треба було познайомитись. Але я таки наважився й пішов.

Грінченко мешкав поблизу Старого міста. Прийняв мене він у своєму кабінеті. Відчинив двері сам, з пером у руці — на письмовім столі лежали аркуші списаного паперу.

Він був високий, огрядний. Привертав увагу його великий блідий лоб. Борис Дмитрович справляв враження типового вчителя

^{*} Цитата з оповідання Б. Грінченка «Серед темної ночі».

сільської міністерської школи, вихованця вчительського інституту^{*}. У кімнаті на полицях — мало не до стелі — стояли книжки. Вони й лежали всюди — на стільцях, на канапі. Але що мене дуже зацікавило — це велика гравюра: високо на стіні, просто дверей, висіла картина Їжакевича — старий лірник з поводирем виходить з села. Вгорі над ними суне чорна хмара.

Я довго стояв перед картиною.

— Ой, і змочить же їх у дорозі дощ! — мимохіть сказав я, захоплений реальністю малюнку.

Грінченко засміявся.

— Ого, яка у вас фантазія! Сподобалась картина?

— Дуже.

— І мені вона подобається.

Я сказав, чого прийшов до нього. Грінченко швидко познаходив чимало видань і записів дум, почав коментувати. Багато забулося, що саме він казав — давно вже було, — але всі його вказівки я в роботі використав. Однак, добре пам'ятаю, він запитав мене, як я дивлюсь на думу про смерть козака-бандуриста (її, між іншим, подано в «Записках о Южной Руси» Куліша). Я сказав, що вважаю її за штучну, принаймні індивідуального походження.

— Цілком з вами погоджуюсь, — відповів Грінченко.

— Не всякий бандурист може скласти таку думу.

— Не всякий, — швидко підхопив він.

У ті часи (та й пізніше) точилися між фольклористами суперечки про походження цієї думи.

Коли я прощався з ним, він просив заходити до нього.

Вернувся я додому у піднесенні: Грінченко розв'язував наукові питання ясно, без зайвої наукової термінології, просто — ознака знавця-спеціаліста, — прийняв мене дуже привітно. А картина, яку я в нього бачив на стіні, так і стояла у мене перед очима.

Через якийсь час я вдруге зайшов до письменника.

^{*} «Міністерськими» йменувалися початкові школи, засновані й утримувані коштом Міністерства народної освіти, крім яких існували ще школи земські та церковнопарафіяльні. Учительські інститути призначалися для підготовки педагогів для початкових шкіл.

Грінченко знов таки вийшов з пером у руці, навіть, здавалось, у тім самім чорнім піджаку, у вишитій сорочці.

Я розповів йому про те, що встиг зробити. Борис Дмитрович порадив мені студіювати народну поезію взагалі — «Запишіть усі пісні свого села». Я виконав цю пораду. Збірник — понад 200 пісень — я відіслав 1907 року до Львова В. Гнатюкові. Записав і мотиви, як мені радив Грінченко.

Пробув я останній раз у нього довгенько. Розмова точилася навколо літературних питань. Легко і цікаво було з ним про це розмовляти. Висловлюючи свою любов до його балади про Хвесья — преславного гайдамаку, я сказав, що у нашій місцевості ходить прислів'я: «Радуйся, Хвесю», яким висловлюють іронію. Грінченко ув'язав прислів'я із змістом балади: «Це дуже ймовірно, факт історичний, занотований і в архівних справах» — і додав ще одне прислів'я: «Увесь — Хвесь», тобто красень.

Кінець балади написав він під впливом Лермонтова, якого дуже любив.

На прощання Грінченко чудово прочитав мені свій переклад «Лісового царя».

Його дуже зацікавили мої спогади про товаришів по сільській міністерській школі, де я почав свою науку. Я розповів, скільки здібних людей там училось. — «А що їх чекає, отих здібних? — запитав наче самого себе Грінченко, — сільські затуркані вчителі, писарці по «волостных правлениях», поштовики... Гірко згадаєте їх»...

Більше я не бачив Грінченка.

1908 року я надіслав йому свою першу друковану статтю, присвячену пам'яті В. Б. Антоновича («Крим у старій українській поезії, переважно в думах»).

Він подякував листівкою.

Довелось потім чути про його тяжку хворобу. Сумно було читати, як він, довгий час збираючись перекладати Пушкіна «Брожу ли я вдоль улиц шумных», міг це зробити лише незадовго до смерті (переклав, за порадою І. Білоусова, в с. Будаївці біля Боярки*).

У 1910 р., заїхавши до Києва, я вклонився його могилі.

* Див. спогади І. Білоусова у цьому виданні.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

МОЇ СПОМИНИ ПРО ДАВНЄ МИНУЛЕ (1901–1914 РОКИ)

Дмитро Іванович Дорошенко, визначний український громадський діяч і науковець-історик, нащадок старовинного козацько-старшинського роду, народився у 1882 році. Дитинство Дорошенка пройшло у Вільнюсі, де служив його батько, в Литві, що належала Російській імперії. Дмитро Іванович навчався у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах. У студентські роки долучився до українського національно-культурного та громадського руху. Після університетських студій викладав у катеринославських і київських середніх освітніх закладах. Співробітничав в українській пресі, активно працював у київській та катеринославській «Просвітах», став членом Товариства українських поступовців. У 1917 році, після Лютневої революції, призначений крайовим комісаром Галичини та Буковини, потім губернським комісаром Чернігівщини, був членом Центральної Ради та приєднався до партії соціалістів-федералістів. Прибійник гетьмана Павла Скоропадського, з травня до листопада 1918 року обіймав посаду міністра закордонних справ Української Держави. Після повалення Гетьманату емігрував, мешкав у Чехословаччині й Німеччині, працював в Українському вільному університеті у Празі та очолював Український науковий інститут у Берліні. Ще замолоду наукові зацікавлення Дорошенка зосередилися на дослідженні української історії. Він є одним із засновників державницького напрямку в українській історіографії, йому належить низка фундаментальних наукових розвідок, зокрема «Огляд української історіографії» (1923 р.) і двотомна «Історія України» (1932—1933 рр.). Помітне місце в його творчій спадщині належить мемуаристиці: «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)», видані у 1923–1924 роках, і «Мої спомини про давнє минуле», опубліковані 1949 року. Обидві праці є цінними історичними джерелами й неодноразово перевидавалися. Помер Дмитро Іванович у Мюнхені 1951 року.

Друкується за: Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). К. : Темпора, 2007. 167 с.

Революційний Київ восени 1905 року. Дискусія Б. Грінченка з М. Поршем щодо аграрного питання

А в Києві українське життя вже кипіло як у котлі. Я раз ураз залишав батька самого в отелі й біг на різні збори та засідан-

ня, які відбувалися вже зовсім вільно, без огляду на якусь там конспірацію. Десять коло половини жовтня було оповіщено, що в університеті відбудеться українське віче. Це мало бути перше українське віче в Києві. Відбулося воно в одній з найбільших аудиторій університету. Коли я прийшов туди, то зала вже була заповнена людьми і багато стояло в коридорі попід вікнами (вікна зали виходили з одного боку на коридор) і в дверях. Зійшовся весь український Київ. Кого там тільки не було! Загальну увагу звертав на себе козак з довгими вусами, в мальовничому вбранні, що стояв, спершись на кий. Це був відомий у Києві за тих часів Куцевіл, що служив за натурщика (модель) для малярів, як справді тип козака або чумака. Я побачив багато знайомих — зі старшого громадянства і з молодих. Головою віча був Дмитро Антонович, син знаменитого історика, один з основників Революційної української партії. Я застав таку картину: на одній стороні зали під стіною стояв на стільці Борис Грінченко, а на протилежному боці, також під стіною, стояв Микола Порш, і вони провадили понад головами присутніх спір: Грінченко боровив засади аграрної реформи в програмі Української радикальної партії (що перед тим була заснована), а Порш боровив програму соціал-демократії^{*}. Сперечалися довго і завзято, а пу-

^{*} Програма Української радикальної партії містила вимогу створення в Україні «крайового земельного фонду», до якого мали увійти, по-перше, землі державні (скарбові), удільні (маєтності царської родини), монастирські й церковні та, по-друге, примусово викуплені у приватних власників, для котрих передбачалося запровадити обмеження площі сільськогосподарських угідь, які їм могли належати. Крім того, води та ліси мали перейти у суспільну власність. З цього фонду мали забезпечуватися землею безземельні й малоземельні селяни. Передбачалося заохочувати «товариське використання землі». Законодавство мало забезпечити поліпшення становища селян-орендарів (урегулювати на їхню користь розмір орендної платні тощо). Зрештою, на селянство мали поширюватися всі права найманих робітників (як у промисловості) — 8-годинний робочий день, заборона праці дітей до 14 років, пенсійне страхування тощо (Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. Тернопіль, 1991. С. 60–61). Українські соціал-демократи обстоювали значно глибші соціально-економічні перетворення, насамперед повне скасування приватної власності на засоби виробництва, зокрема й на землю (Там само. С. 70). Докладніше про цей епізод див. у спогадах С. Єфремова.

бліка слухала. Мене дивувало, що в такий момент іде суперечка не за якісь засади загально-політичного або загально-національного значіння, а за партійні ріжниці. Але такий вже був тоді дух часу. Не пам'ятаю, хто переміг у цій спорі, але симпатії молоді явно були по стороні Порша.

С. 101–102.

Поява української преси та партійні угруповання наприкінці 1905 року

Між російським урядом і революціонерами ще раз зав'язалася боротьба, в якій і цим разом уряд переміг. Організація українського політичного й культурного життя відбувалася саме в розпалі цієї боротьби, яка надзвичайно утруднювала розвиток українського життя: скрізь було заведено як не військовий стан, то стан «надзвичайної охорони» з військовою цензурою, військовими судами й взагалі з необмеженими повноваженнями адміністрації. Вже було здобуто концесію на видавання щоденної газети «Громадське слово» й місячника «Нова громада». Обидва видання зорганізував Євген Чикаленко при матеріальній співучасті Василя Симиренка і Володимира Леонтовича. Редактором газети мав бути Федір Матушевський, місячника — Борис Грінченко. І газета, і місячник видрукували вже докладні плакати в дусі програми Української радикальної партії: автономія України й земельна реформа. Вже було найнято доволі велике помешкання для редакції на Михайлівській вулиці ч. 8, умебльовано, і там щодня сходилися члени й прихильники партії, до якої все більше схилявся й я: мене ще перед тим розчарувала відмова Української революційної партії від постулату самостійної України, тому як партія перетворилася в соціал-демократичну. Знов же таки й діячі Української радикальної партії були мені особисто симпатичні, такі як Єфремов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ними, хоч формально й не вступив до Української радикальної партії. А Грінченко поводився щодо мене так, наче я вже прилучився до радикалів, і доручав мені різні ризиковані справи. Напри-

клад, одного разу, коли я зайшов увечері до нього, він сказав, що сподівається вночі поліційної ревізії[†] й просив забрати в нього і примістити десь на схованку транспорт заборонених брошур, виданих нелегально у Петербурзі і привезених до нього В. Щербаківським [...].

С. 106.

Становище української преси в Києві на зламі 1906–1907 років

В грудні 1906 р. приїхав до Києва М. Грушевський і привіз проект реорганізації української преси. Мабуть цей проект був уже наперед обміркований з видавцем «Ради» Є. Чикаленком і полягав він головно в тому, що «Рада» з початком 1907 р. мала змінити свій характер напівпопулярної газети^{**} і стати органом чисто політичним, обрахованим на інтелігентних читачів, «Нова Громада» мала перестати виходити, а натомість до Києва мало бути перенесено зі Львова видання «Літературно-наукового вісника» — під претекстом концентрації літературних сил. Це все означало, що тепер загальне керівництво переходило до Грушевського, і само собою, що Грінченко, який заступав так би мовити популярний напрям «Ради», мусів усунутись, тим більше, що він позбавлявся й свого органу «Нової Громади».

С. 120.

Б. Грінченко й київська «Просвіта»

Грінченко, залишившись без свого органу, яким була «Нова Громада» і почасті «Рада», звернув усю свою енергію на працю в київській «Просвіті», яка повстала восени 1906 року, головно

[†] Йдеться про обшук.

^{**} Газети, зорієнтованої на масового читача, передовсім на селянство.

з його ж ініціативи^{*}. В той час у Києві було троє людей, з яких кожен був лідером окремої групи, кожен мав свою особливу «парафію», і кожен хотів мати коли не свій власний орган, то хоч стояти на чолі осібної установи. Це були: М. Грушевський, Б. Грінченко і В. Науменко. Безперечно, Грушевський користувався найбільшим впливом і авторитетом, маючи у Києві в своїх руках «Раду» і «Літературно-науковий вісник», мав він і найбільшу «владу». Науменко мав «Україну» і гурт її ближніх співробітників. Грінченко мав тепер «Просвіту». Всі троє були люди сильної, авторитарної вдачі, і особисті відносини поміж ними були досить холодні. Грінченко зібрав біля «Просвіти» певний гурт членів радикально-демократичної партії, яка фактично, як партія, в 1907 році вже не виявляла політичної діяльності, натомість об'єдналася в «Просвіті»

^{*} Установчі збори київської «Просвіти» відбулися 25 червня 1906 року в Народній аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська, 26) за участі визначних представників української громадськості — Ф. Матушевського, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Шемета, А. Жука та ін. Докладніше див.: Бонь О. Борис Грінченко і створення київської «Просвіти» // Київ і кияни в соціокультурному просторі Києва ХІХ–ХХ століть: доба Бориса Грінченка: матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22 травня 2013 р. К.: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка, 2013. С. 48–56. Б. Грінченко, що головував на установчих зборах, звернувся до присутніх з програмовою промовою, в якій визначив своє бачення мети та завдань діяльності київської «Просвіти»:

«Нема потреби говорити тут про вагу культурно-просвітніх товариств взагалі. Треба зазначити тільки два пункти, які роблять заснування нашого товариства особливо важним. Перше, — що ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси, як діяльні, а не пасивні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які даватимуть освіту, знання тим масам, які запомогатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезна.

Другий пункт — той, що товариство наше повстає у Києві, тому осередкові, звідкіля почалося наше культурне життя. Був час, коли з цього міста хвилі просвіти, хвилі розумового життя розливалися не тільки на всю Україну, але й на всю Східну Європу, зачіпаючи й Західну. Настало потому лихоліття, Київ занепав, але ж і після того він завсіди залишався для нашого народу тим духовним центром, до якого поверталися наші очі, куди поривалося серце кожного на нашій землі. Наступає час, коли ми зможемо вернути нашому культурному центрові те саяво культурної поваги, яка одна тільки дає нації право на місце серед інших націй. І се накладає на наше товариство велику відповідальність» (цит. за: Бонь О. Борис Грінченко і створення київської «Просвіти». С. 50).

на ґрунті національно-культурної праці. Це були: Ол. Волошин, В. Дурдуковський, Модест Левицький, В. Страшкевич, до них же прилучився й С. Єфремов, коли його було випущено з тюрми. Зібрався в «Просвіті» й доволі численний гурт студентської молоді, який постачав кадри лекторів для популярних викладів, і молодих артистичних сил, які давали від «Просвіти» театральні вистави і концерти. «Просвіта» поділилася на секції: видавничу, лекційну, бібліотечну і артистичну, на чолі видавничої секції стояв сам Грінченко, і вже в 1907 році «Просвіта» видала ряд популярних книжок і календарів. Лекційна секція уряджала популярні виклади на периферії міста, на Курінівці, Лук'янівці, Деміївці. Лекторами виступали здебільшого студенти Політехнічного інституту, з яких деякі згодом визначилися на науковому полі, як наприклад П. Холодний, Ів. Феценко-Чопівський, Яната та ін. Бібліотечна секція взялася енергійно до збирання книжок, і вже за пару літ «Просвіта» мала бібліотеку з яких 10 000 томів. Найбільш була помітна назверх діяльність артистичної секції: вона уряджала кожного місяця великий літературно-артистичний концерт в Народній аудиторії (на Бульварно-Кудрявській вулиці), присвячуючи майже кожен з них якомусь українському письменникові з нагоди його ювілею або смерті. В цих концертах виступали найкращі музично-вокальні й артистичні сили, хор «Просвіти», а перед початком концерту виголошувало відповідний реферат. Так, пригадую, один такий концерт-академію було влаштовано в пам'ять Марка Вовчка, що померла в 1907 році. Відсвятковано й ювілей 25-літньої діяльності Грінченка. На обох цих академіях мені довелося виголосити реферати. Час від часу «Просвіта» уряджала театральну виставу, де грали учні школи Лисенка під орудою М. Старицької. В тих виставах, як і в концертах, постійно виступала моя жінка*. Взагалі в праці «Просвіти» довелося мені взяти близьку участь, бо мене весною 1907 р. було обрано її секретарем. З самим Грінченком та з його дружиною виробилися у нас з жінкою дуже приязні відносини. Пані Грінченкова листувалася з нами аж до 1928 р. (вона померла в тім році), коли ми перебували на емігра-

* Наталія Михайлівна Дорошенко.

ції. Працювати з Грінченком було не так то й легко; з його був невсипущий, невтомний робітник, який не знав для себе спочинку, але за те вимагав такої ж праці і від своїх співробітників. Натомість прохолоди трохи мої відносини з Грушевським, який взагалі недооцінював особистих відносин і не в'язався ними.

С. 124–126.

Б. Грінченко, І. Франко та видавнича комісія київської «Просвіти»

[...] в «Просвіті» мало бути засідання видавничої комісії, де головував Грінченко. Ми всі зібралися в призначену годину, але Грінченко довго не приходив, хоч він був звичайно дуже точний. Нарешті він явився разом з пані Грінченковою — і з Франком. Виявилося, що Франко зайшов до Грінченків, і це їх затримало. Сталося так, що того дня комісія мала розглядати рукопис книжки В. Доманицького «Про Галичину». Звичайно кожен рукопис давано комусь для оцінки перед ухвалою до друку. Коли Грінченко звернувся до присутніх, запитуючи, хто візьме на себе зрецензувати рукопис, Франко озвався, кажучи, що він прочитає рукопис і дасть рецензію. Звичайна річ, що кращого рецензента й бути не могло, бо хто ж краще від Франка знав Галичину, але на лихо Франко був хорий і навіть тримати рукопису в руках не міг. Але з пошани до великого письменника всі присутні заявили, що комісія буде лиш рада мати такого компетентного рецензента, але що хотіла б мати рецензію по змозі швидше. На це Франко заявив, що він буде готовий за два дні. Тоді призначили надзвичайне засідання комісії на третій день, і всі зійшлися вдруге. Яке ж було здивування нас усіх, коли Франко проказав нам (усно) прекрасну рецензію, яка свідчила, що він вповні зберіг пам'ять і всі свої великі знання. Його високий інтелект виявився в повнім блиску, і здавалось, що тяжка хвороба не відбилася на ньому. Франко признав, що рукопис Доманицького написаний дуже гарно і цілком заслуговує друку. Ще того самого 1909 р. книжка Доманицького була видана «Просвітою».

С. 133.

* * *

Вплив Грінченкових творів на українське селянство й заснування філії «Просвіти» у селі Діївка на Катеринославищині 1913 року

Хочу пригадати також і відкриття філії «Просвіти» в селі Дієвці. Це село лежало зовсім близько до Катеринослава, на правому березі Дніпра (Мануйлівка була на лівому березі), всього одну станцію їзди залізницею. Цікава була історія, як взагалі прийшло до заложення в Дієвці «Просвіти», і варто про неї тут розповісти. З Дієвки забирали молодих рекрутів до війська й посилали їх відбувати військову службу аж до Сибіру, де аж за Байкальським озером. Отож післали туди разом з іншими і молодого селянина Павла Білецького, вже жонатого. І от його жінка здала одну хату в найми Татаринів, члену Мануйлівської «Просвіти», який служив на залізничних майстернях на двірці в Катеринославі. Татарин був, як я вже згадував, надзвичайно зручний національний агітатор. В його завжди були українські книжки, серед них — повість Б. Грінченка «Під тихими вербами». Читав він уголос цю повість у гурті сусідів-селян, слухала і молодиця — жінка Білецького, а сама вона неписьменна. Дуже вподобалась їй ця книжка. Ото як мусів покидати в неї квартиру Татарин, бо перейшов працювати на другий завод, — далеко йому з Дієвки, молодиця і просить: «Покиньте мені цю книжку, ось скоро вернеться мій чоловік “на побивку” (урльоп, відпустку) з москалів*, то хай прочитає». — «Добре», — каже той, залишив книгу. Прибув молодий «москаль», — звісно, як москаль: «штока» (себто говорить уже по-московськи), на «хохлів» як на «мужиків репаних» дивиться. Прочитав, задумався. Подивився: яка ціна? «На, — каже жінці, — п'ять злотих, передай тому постояльцеві через його товаришів, хай собі нову таку саму купить, а я візьму її з собою». Скоро треба було знов рушати на службу в далеку сторону. Минуло два місяці, і приходять поштою з Сибіру до молодиці два карбованці. Це чоловік просить, щоб йому купити й вислати ще книжок Грінченка. За якийсь там час присилає п'ять карбованців, уже не від

* Йдеться про солдатів російського війська, в тому числі й українського походження.

себе тільки, а ще від трьох товаришів-москалів: просять вислати Грінченкових творів. І лист прийшов — уже українською мовою. «У нас тепер тільки, — пише, — розкрилися очі, хто ми такі, чий сини; тепер тільки зрозуміли ми, що рідну мову треба любити й шанувати, бо веде вона до світла, до науки, навчає любити рідний край і братів своїх. Розкрилися в нас очі...» За пів року випи-сано було в далекий Сибір молодими москалями аж на 40 рублів українських книжок, цілу бібліотеку. Знайшлося багато земляків, які прозріли на чужині і тільки там збагнули, що таке рідний край і рідна мова. Вернулося до Дієвки з служби четверо москалів — уже вони свідомі українці.

Вони захопили своїм ентузіазмом ще кількох молодих дієвців, і то наслідком їх старань з'являється в раді головної «Просвіти» делегація з проханням від численного гурту селян відкрити у них філію «Просвіти». Багато я бачив на своїм віку людей, щиро відданих українській справі, але мало зустрічав навіть серед інтелігентів таких, які були б настільки захоплені українською ідеєю, як селянин Білецький. Він, можна сказати, жив нею, віддаючи їй всі свої помисли, всі свої сили і свій час. Адміністрація дала дозвіл на філію в кінці січня 1913 року, за місяць відбулися установчі збори, які обрали раду товариства, якій доручено було придбати пляц і дерев'яну будуву, що вже стояла на ньому, а на літо возити цеглу, щоб збудувати тепле помешкання на зиму. Гроші постановлено позичити в котромусь банку під заставу ґрунтів членів ради. Визначено гроші на передплату десятка українських часописів.

На початку березня відбулося урочисте відкриття «Просвіти». На свято прибуло багато гостей: з Катеринославу прибуло кілька членів ради, прибули звичайні члени «Просвіти», представники товариства «Народна торгівля», всього більше 30 людей; прибула трохи не вся рада Мануйлівської «Просвіти», а також гості з Запорожжя-Кам'янського і з с. Лоцманської Кам'янки. Була неділя, і людей зійшлося дуже багато — набився повний будинок, і кругом на дворі та на вулиці стояла велика юрба. Казали, що було людей коло тисячі. На сцені було намальовано могилу Шевченка і висіли уквітчані рушниками портрети Шевченка, Драгомано-

ва і Грінченка. Місцевий пан-отець відправив молебень, співав церковний хор. Після молебна я, як товариш* голови Катеринославської «Просвіти», оповістив офіційно відкриття філії, сказав привітання від Катеринославської ради і висловив молодому товариству побажання, щоб воно з малого вогника, ледве помітного для чужого ока, зробилося цілим багаттям і своїм світлом розганяло народну темряву. Промовляли ще член катеринославської ради лікар Павловський і голова Мануйлівської «Просвіти» Хома Сторубель. Відповідав на промови і дякував Павло Білецький — уже голова діївської «Просвіти». Потому відчитано привітання, надіслані поштою і телеграфом. Прийшли телеграми з Києва, Кам'янця-Подільського, Кубані, Варшави та других міст — від тамошнього громадянства, від студентських громад, від редакцій українських часописів, від цілого ряду письменників і громадських діячів, прийшли десятки листів. Після читання привітів зроблено на нову «Просвіту» збір грошей, який дав понад сотню рублів.

С. 172–175.

* Заступник.

ГРИГОРІЙ ГРИГОР'ЄВ

У СТАРОМУ КИЄВІ

Життя Григорія Прокоповича Григор'єва від початку й до кінця було пов'язане з Києвом — тут він народився у 1898 році, тут же й помер 1971-го. Був театральним актором, працював на Київській кіностудії, займався літературною працею. Не оминув його сталінський терор — він пережив ув'язнення. Після звільнення вчителював. В останні роки життя зосередився на літературній творчості й, зокрема, видав дві книги своїх спогадів — «У старому Києві» (1961 р.) і «Що було, те бачив» (1966 р.), які містять чимало цікавих свідчень про Київ часів дитинства та юності Григор'єва, себто про початок ХХ століття. З дитячих років Григор'єв був великим шанувальником театрального мистецтва й завдяки цьому познайомився з Б. Грінченком. Розповідь про це він включив до своєї книги «У старому Києві».

Друкується за: Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. К. : Радянський письменник, 1961. С. 207–209.

Одного вересневого сонячного дня 1909 року я пішов на ранкову виставу до Троїцького народного дому. Взяв з собою папку з листівками — 207 фотографіями письменників і артистів. Присів на вільне місце скраю в партері, роздивляючись листівки. Хтось торкнувся мого плеча.

— І я попав у добру компанію? — посміхаючись, спитав мене вродливий чоловік середніх років в українській вишиваній сорочці. Я придивився й пізнав письменника і драматурга Б. Д. Грінченка. Але він був дуже блідий та худий. Важка хвороба вже кілька років переслідувала його. Сьогодні вранці в театрі мала йти його п'єса «Степовий гість», і він скористувався добрим теплим днем, приїхав на виставу в улюблений театр. Грінченко помітив своє фото. Його зацікавило, для чого мені така колекція. Випадково це чи, може, мене вабить театр, література та їх діячі. Чверть години пройшла непомітно, в антрактах він розмовляв з кількома знайомими. Все ж підійшов до мене на хвилинку,

запросив до себе додому, якщо, звичайно, є охота. Він дав мені свою візитну картку з адресою. Сказав, що краще за все прийти до нього в наступну неділю вранці. У неділю я прийшов до нього. Зрадив, що вперше в моєму жебрацькому житті я побачив багато книжок, затишні дві кімнати, прикрашені вишиваними рушниками і селянськими саморобними ковдрами. На стінах — портрети видатних письменників. Запамяталися величний Шевченко, поруч Пушкін, Шекспір. Борис Дмитрович підкорив мене зразу вже тим, що говорив зі мною як з дорослим, серйозно про серйозне, про все, що мене цікавило. Я показав йому свої колекції: тут були листівки, фотопортрети, вирізані з програм, журналів, що продавалися в фойє театрів. Тут я запитав мого уважного співбесідника:

— Чи правда, що у Заньковецької, Комісаржевської і Дузе є щось спільне?

Він довго дивився на знімки.

— Вірно.

— Ось я не можу зрозуміти, що саме.

— Подивіться на їх очі... В них написано страждання. Ці жінки зазнали багато горя. — Він помовчав. Ще раз подивився на знімок Заньковецької і сказав:

— Здається, відбиток вірний, і все ж артистка відзначена в один якийсь момент... Досить часто буває, що ні фотографія, ні портрет не можуть дати уяву про душевне обличчя людини, відображене у зовнішньому портреті.

Добре запам'яталися мені слова відомого, вже тяжко хворого письменника. Далеко пізніше, коли до мене потрапила репродукція з етюда М. В. Нестерова «Заньковецька — Харитина»^{*}, я побачив справжню Заньковецьку, з її очима, промовляючими без слів, зосереджено-задумливими, просякнутими ніжністю і сумом.

^{*} Йдеться про твір художника М. Нестерова «М. Заньковецька в ролі Харитини у виставі "Наймичка" І. Карпенка-Карого» (1884 р.).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ НАВЧАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ СТУДЕНТІВ

Питання для дискусій

- Яке значення мають мемуарні джерела в історичній біографістиці?
- Чому про одну й ту ж саму людину мемуаристи пишуть по-різному?
- Як верифікувати свідчення, які містяться у мемуаристиці?
- Що поєднує мемуаристику з художньою літературою?
- Що спільного мають мемуарні, автобіографічні, епістолярні та щоденникові тексти? А чим вони відрізняються одне від одного?

Схема аналізу мемуарних джерел

Враховуючи особливості мемуарів, спогадів і щоденників та аналізуючи їх, дослідникові слід використовувати загальні принципи та методи внутрішньої та зовнішньої критики, які застосовуються щодо них:

- Встановити ім'я автора, знайти біографічні відомості, адже дарма кажуть: який спосіб життя людини, такий і напрям її думок. Слід ретельно вивчити особу мемуариста (його біографію, еволюцію поглядів).
- З'ясувати причини написання мемуарів, завдання, точку зору автора, позицію в оцінці подій.
- Встановити час написання мемуарів та міру впливу часу на пам'ять мемуариста.
- Врахувати масштаби використання автором джерел і ступінь знання ним подій, про які він пише.
- Виявити роль мемуариста у подіях, які він описує. Чи був автор учасником або сучасником подій? Якщо мемуарист часто використовує діалоги, описуючи певні епізоди, після значної перерви, то потрібно залишити місце сумнівам у їх автентичності, бо скоріш за все автор подає діалог як форму драматизації своєї розповіді.

• Звернути увагу на стилістику оформлення мемуарів, адже подеколи схильність мемуариста до певного літературного напрямку дуже впливає на його спогади.

• Зіставити та перевірити подану у мемуарах інформацію з іншими джерелами. Адже, наприклад, в епоху царату видавці часто не могли точно передати всього авторського тексту через існування цензури.

• Виявити і зіставити всі авторські редакції мемуарів, проаналізувавши їх у передмові або коментарях (якщо мемуари потрібно видати, то перед їх публікацією має бути підготовлений науково-довідковий апарат).

• Показати мету та обставини написання мемуарів, дати їх джерелознавчу та архівознавчу оцінку.

• Дати оцінку місця цих мемуарів серед інших джерел на цю тему.

• Обґрунтувати вибір тексту мемуарів, особливості оформлення, недоліки мемуарів.

• Прокоментувати та пояснити деякі факти, терміни, думки автора, вказати на помилки, неточності мемуариста.

• Подати біографічні довідки про учасників подій, присутніх в мемуарах.

Теми для есе, курсових і дипломних робіт

• Грінченкове комунікативне поле на межі XIX–XX століть: рідні, друзі, співробітники, опоненти.

• Словник української мови за редакцією Бориса Грінченка: лексикографія у національно-культурному контексті.

• Борис Грінченко та політично активна українська молодь на початку XX століття: стосунки поколінь з конфліктом «батьків і дітей».

• Ідейне становлення українського народолюбця (за спогадами про Бориса Грінченка).

• Читання як засіб формування особистості: випадок Бориса Грінченка.

• Доля сільського вчителя в Україні наприкінці XIX ст. (на основі спогадів про Бориса Грінченка).

• Міста у долі Бориса Грінченка (за сторінками спогадів).

• Просвітницька діяльність Бориса Грінченка.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ (ДЛЯ ДОДАТКОВОГО ЧИТАННЯ)

Про Бориса Грінченка

• Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / А. Животенко-Піанків. — К. : Просвіта, 1999. — 174 с.

• Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. — К. : Видавництво «Ліра», 2017. — 204 с.

• Неживий О. І. Борис Грінченко: вартість рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. — Вид. 2-ге, доп. — Луганськ : Знання, 2007. — 188 с.

• Неживий О. І. Борис Грінченко у дослідженнях і спогадах: навчальний посібник-хрестоматія. — Луганськ : Янтар, 2013. — 454 с.

• Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. — К. : Дніпро, 1988. — 268 с.

• Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.: питання ідейно-естетичної еволюції / А. Г. Погрібний. — К. : Либідь, 1990. — 229 с.

Про мемуари як історичне джерело (теоретичні та методичні засади їх використання в історичних дослідженнях)

• Войцехівська І. Мемуаристика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник; навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. — К. : Либідь, 2008. — С. 359–366.

• Киридон А. Історик в культурній топографії пам'яті // *Україна–Європа–Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. — 2012. — Вип. 10. — С. 82–93.

• Корольов Б. І. Писемні джерела: джерела особового походження // Історичне джерелознавство: підручник / авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред. С. В. Головка. — К. : Либідь, 2002. — С. 413–419.

• Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // *Українська біографістика*. — 2010. — Вип. 7. — С. 66–104.

- Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій // *Українська біографістика*. — 2020. — Вип. 19. — С. 101–120.
- Любовець Н. І. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 2010. — Вип. 28. — С. 493–507.
- Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 2009. — Вип. 24. — С. 277–291.
- Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації // *Українська біографістика*. — 2016. — Вип. 13. — С. 28–50.
- Острянюк А. Джерела особового походження: семантика поняття // *Ейдос*. — 2011. — Вип. 5. — С. 230–242.
- Черкашина Т. Ю. Мемуарна, автобіографічна, мемуарно-автобіографічна проза: термінологічний аспект // *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. — 2014. — Вип. 1. — С. 210–214.

Про історичну біографістику

- Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. — Київ, 2022. — Вип. 1. — 237 с.
- Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання / В. І. Попик, Н. І. Любовець, О. М. Яценко, С. М. Ляшко. — Київ : НБУВ, 2016. — 272 с.
- Воропаєва Т. С. Роль особистості в українській історії крізь призму біографістики // *Українська біографістика*. — 2016. — Вип. 14. — С. 50–70.
- Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе // *Українська біографістика*. — 2011. — Вип. 8. — С. 27–50.
- Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури // *Українська біографістика*. — 2020. — Вип. 19. — С. 15–32.
- Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К. : БМТ, 1996. — 239 с.

ГЛОСАРІЙ

- Бабрати* — бруднити, замазувати.
- Брульйон* — чернетка (листа абощо).
- Вериги* — ланцюги або інші важкі металеві речі, які носили на тілі християни, що відзначалися винятковою аскетичною побожністю, переносно — тяжкий добровільний обов'язок.
- Волость* — адміністративно-територіальна одиниця, у межах якої здійснювалося селянське самоврядування. Волостю інколи йменували й будівлю, де засідали селянські урядовці.
- Гільйотинування* — страта через відтинання голови за допомогою особливого пристрою — гільйотини, переносно — знищення людини.
- Гдира* — завжди невдоволена людина, буркотун, причепа.
- Двірець* — залізничний вокзал.
- Десятник* — урядовець, обраний з-поміж селян для нагляду за порядком і для допомоги поліції.
- Економія* — поміщицьке господарство, в якому використовувалася праця найманих робітників.
- Законовчитель* — викладач закону божого (християнського богослов'я).
- «Землячки»* — іронічне найменування уродженців України, байдуже чи вороже налаштованих щодо українського національно-визвольного руху. Назва була поширена з другої половини XIX століття у текстах українських народників і запозичена ними з поеми Т. Шевченка «Сон»: «...І землячки // Де-де проглядають. // По-московській так і ріжуть, // Сміються та лають // Батьків своїх...».
- Земський начальник* — урядовець, призначений з числа поміщиків, до обов'язків котрого насамперед належав нагляд за селянством.

Інспіратор — натхненник.

Каламар — чорнильниця.

Картонаж — декоративний виріб з картону.

Кватира — квартира, житлове приміщення.

Комбед, комнезам — комітет бідноти, комітет незаможних селян; органи влади, які більшовики створювали на селі; відіграли важливу роль у встановленні в Україні комуністичної диктатури.

Лубочне видання — дешева література, розрахована на невибагливі смаки читачів з низів суспільства (селян тощо), що видавалася масовими накладками.

Маршалок — предводитель дворянства, який відігравав важливу роль у місцевій адміністрації, зокрема головував у повітовій шкільній раді, що займалася розвитком народної освіти.

Неофіт — людина, яка перейнялася новими ідеями та стала їх завзятим прибічником і поширювачем.

Опричнина — опричне військо, створене московським царем Іваном IV Грозним у 1565 році, яке відрізнялося жорстокістю та особистою відданістю володарю.

Перехрест — людина, що змінила віровизнання, найчастіше від юдаїзму перейшла до християнства.

Перія — ряд будинків або бік вулиці.

Пиняво — мляво, повільно, неквапливо.

Помпадур — іронічне прізвисько адміністратора-самодура, поширене в ліберальних і демократичних колах інтелігенції завдяки творам російського письменника Михайла Салтикова-Щедрина, автора нарисів під назвою «Помпадури та помпадурши» (1860-ті–1870-ті роки).

Пристав — посадовець, який керував поліцейською дільницею.

Просурень — рослина — крокус.

Розстригтися — розстриження — вихід священнослужителя з духовного сану.

Синкліт — зібрання поважних осіб (урядовців, церковних достойників тощо), переносно й іронічно — збіговисько.

Сироко — гарячий вітер у Середземномор'ї, який віє з північно-африканських та арабських пустель, переносно — те, що випаляє, знищує.

Сторчова шахта — копальня, напрямлена вертикально вниз.

Троглодити — «печерні люди», переносно — дикуни.

Урядник — поліцейський службовець.

Ушкуйники — уродженці Новгородської землі (теперішньої північно-західної Росії), які впродовж XIV–XV ст. розбійничали на річках (Оці, Камі, Волзі, Північний Двіні тощо).

Філіппіки — грізні, викривальні промови, на кшталт тих, які давньогрецький оратор Демосфен виголошував проти македонського царя Філіппа II.

Холодна — приміщення для арештантів.

Чарівний ліхтар — пристрій для проєкції зображень, який наприкінці XIX ст. використовувався для навчання та розважання дітей.

Шеляг — назва старовинних монет різного ґатунку, переносно — гроші взагалі.

Агафон — служник у гуртожитку Київської духовної академії, де мешкав О. Лотоцький 280.

Алексеев Л. — співробітник часопису «Русское богатство» 22.

Алімович — прикажчик поміщицької економії у с. Василівка на Катеринославщині 170, 172, 173, 175–178.

Алчевська, Христина Данилівна (1841–1920) — дружина підприємця О. Алчевського, організаторка народної освіти; у школі, яку вона заснувала у с. Олексіївка, замолоду вчителював Борис Грінченко 6, 38, 118–126, 129–131, 134, 137–140, 142–148, 150, 153–155, 157–168, 170–189.

Алчевська, Христина Олексіївна (1882–1931) — донька О. К. і Х. Д. Алчевських, письменниця і громадська діячка 145, 149, 150, 165, 189.

Алчевський, Іван Олексійович (1876–1917) — син О. К. і Х. Д. Алчевських, співак, громадський діяч 145, 147.

Алчевський, Олексій Кирилович (1835–1901) — підприємець (фінансист, засновник гірничо-металургійних підприємств на Луганщині), громадський діяч, чоловік Х. Д. Алчевської 123, 131, 133, 134, 143–145, 148, 159, 172, 180–182.

Андреевський, Євген Костянтинович (1847–1917) — чернігівський губернатор у 1893–1903 рр. 58, 67–69.

Андрієвська, Ганна — завідувачка земської книжкової крамниці у Чернігові 192.

Андрієвський, Василь Трохимович (?–1918) — чернігівський громадський діяч 193.

Андрій — дід-пічник, що мешкав у родині Грінченків на х. Вільховий Яр 14.

Антонович, Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археолог, археограф, етнограф, професор Київського університету, визначний громадський діяч 198, 204, 205, 243, 244, 260, 265, 282, 283, 286.

Антонович, Дмитро Володимирович (Муха) (1877–1945) — син В. Антоновича, історик, мистецтвознавець, активіст РУП й УСДРП, державний діяч Української Народної Республіки, дипломат, в еміграції мешкав у Чехословаччині, викладав в Українському вільному університеті у Празі 203–206, 215, 216, 242, 265, 268, 271, 272, 288.

Афанасьєв, Георгій Омелянович (1848–1925) — керуючий київською конторою Державного банку, громадський діяч, історик і літератор 209.

Багалій, Дмитро Іванович (1857–1932) — український історик, професор і ректор Харківського університету, академік Всеукраїнської академії наук, автор численних історичних розвідок, здебільшого присвячених історії Слобідської України 159.

Бажаєв, Володимир Гаврилович (1865–1916) — професор Київського політехнічного інституту 209.

Байрон, Джордж Гордон (1788–1824) — англійський поет-романтик 13, 14, 17.

Барбар, Аркадій Олексійович (1879–1937) — лікар, український громадський діяч 213.

Бебель, Август (1840–1913) — німецький соціал-демократ 30.

Беренштам, Вільям Людвігович (1839–1904) — український громадський діяч, педагог, активний член Старої київської громади 231–233, 235, 236, 238–240.

Бернс, Роберт (1759–1796) — шотландський поет 17.

Белінський, Віссаріон Григорович (1811–1848) — російський літературний критик, публіцист демократичного напрямку, співробітник часопису «Отечественные записки» 15.

Б'єрнсон, Б'єрнстєрне (1832–1910) — норвезький письменник, популярний в Україні на межі XIX–XX ст. 37.

Білецький, Павло — селянин, мешканець с. Діївка Катеринославського повіту, ініціатор заснування тамтешнього осередку «Просвіти», поціновувач Грінченкових літературних творів 294–296.

Білик, Іван — див. Рудченко І. Я.

Білозерський, Василь Михайлович (1825–1899) — громадський діяч, літератор, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, редактор часопису «Основа» 228.

- Білокопитов, Микола Олексійович** — інспектор народних училищ на Харківщині 89, 112, 136.
- Білоусов, Іван Олексійович** — російський літератор (біографію див. на с. 49) 286.
- Боборикін, Петро Дмитрович** (1836–1921) — російський письменник-белетрист 13.
- Бойков** — інспектор земських шкіл на Сумщині 112, 113, 117.
- Бокль, Генрі Томас** (1821–1862) — британський історик, один з фундаторів позитивізму в гуманітарних науках 15.
- Брандт, Олександр Федорович** (1844–1932) — вчений-біолог, педагог, професор Харківського університету 159, 160.
- Бруско** — селянин з Олексіївки на Катеринославщині 133, 143, 177.
- Брусиха, Параска** — селянка з Олексіївки на Катеринославщині 119, 120, 129, 132, 146.
- Бунаков, Микола Федорович** (1837–1904) — педагог, автор підручників і навчальних посібників 135.
- Бурдюг** — учень школи в Олексіївці на Катеринославщині 126
- Василівський, Сидір Васильович** — член української громади у Чернігові 193
- Верзилов, Аркадій Васильович** (1867–1931) — історик, громадський діяч, член української громади у Чернігові, діяч чернігівського міського самоврядування 193, 282.
- Винниченко, Володимир Кирилович** (1880–1951) — український письменник і громадсько-політичний діяч, соціал-демократ, один із провідників Української революції 1917–1921 рр., помер в еміграції у Франції 203, 212, 267, 274.
- Вінні, Альфред де** (1797–1863) — французький письменник-романтик 13, 14.
- Волошин, Олександр Федорович** (1855–1933) — український етнограф і фольклорист, педагог, громадський діяч 292.
- В'язлов, Андрій Григорович** (1862–1919) — правник, член І Державної думи від Київської губернії (1906 р.), член української думської громади, згодом член товариства «Просвіта» у Києві й Товариства українських поступовців, державний діяч Української Народної Республіки та Гетьманату П. Скоропадського 246.
- Гаврилей Юхим Никифорович** (1868–1931), вчитель, фольклорист, громадський діяч (есер), жертва сталінських репресій 18.

- Галенковська, Ольга Георгіївна** — російська письменниця і перекладачка 146.
- Галька** — дружина діда Андрія, що мешкала зі своїм чоловіком у Грінченків 14.
- Гарфілд, Джеймс** (1831–1881) — президент США у 1881 р., республіканець, виходець з незаможної родини, який завдяки наполегливій праці та ґрунтовній освіті став визначним політичним і державним діячем 18.
- Гейне, Генріх** (1797–1856) — німецький поет-романтик 16, 50.
- Гете, Йоганн Вольфганг** (1749–1832) — німецький літератор-романтик 16, 17.
- Гіршфельд, Григорій Васильович** — виконувач обов'язків помічника чернігівського поліцмейстера 68.
- Глібов, Леонід Іванович** (1827–1893) — український письменник-байкар, педагог, мешканець Чернігова 191.
- Глібов, Олександр Леонідович** — син Л. Глібова, член Чернігівської української громади 191.
- Гнатюк, Володимир Михайлович** (1871–1926) — галицький фольклорист та етнограф, співробітник Наукового товариства ім. Т. Шевченка 286.
- Гоголь, Микола Васильович** (1809–1852) — літератор, писав російською мовою, але українські теми та сюжети посідали важливе місце в його творчості 13, 14, 226, 284.
- Гомер** (VIII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, автор поем «Іліада» й «Одіссея» 17.
- Гомолинський, Степан Іванович** — київський видавець лубочної літератури 42.
- Горпина** — дівчинка з с. Олексіївка на Катеринославщині, подружка Насті Грінченко 149.
- Грабовецький Аркадій Федорович** (1865–?) — робітник-залізничник, член І Державної думи від Київської губернії 246.
- Гребінка, Євген Павлович** (1812–1848) — український письменник-байкар 14, 18.
- Грінченко, Анастасія Борисівна** (1884–1908) — донька Б. Грінченка, письменниця, перекладачка, громадська діячка 30–34, 57, 72, 83, 84, 114, 128, 137, 149, 150, 153, 165, 169, 225, 234.

Грінченко, Дмитро Якович — батько Б. Грінченка 14, 20–22, 31, 34, 38, 45–48, 87, 118, 141, 143.

Грінченко, Марія Миколаївна (1863–1928) — дружина Б. Грінченка, вчителька, письменниця та громадська діячка 5, 6, 7, 20, 21, 27, 31–35, 41, 42, 45–48, 50, 51, 53, 57, 63, 70, 72, 84, 100, 105, 107, 108, 117, 118, 125–128, 136, 143, 150–152, 157, 158, 164–172, 176, 185, 187, 190, 200, 211, 222, 234, 250, 254, 292, 293.

Грінченко (уроджена Літарева), Поліксенія Миколаївна — мати Б. Грінченка 14, 21, 22, 32, 46, 47.

Грушевський, Михайло Сергійович (1866–1934) — український історик і громадський діяч, професор Львівського університету, член і керівник львівських і київських науково-дослідних та громадських інституцій (Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського наукового товариства тощо), один із провідників Української революції 1917–1921 рр. (голова Української Центральної Ради), академік Всеукраїнської академії наук, автор фундаментальних наукових праць з історії України 10, 225, 237, 252, 258–262, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 290, 291, 293.

Губанов, Тимофій Олександрович — московський видавець лубочної літератури 42.

Гутенберг, Йоганн (1400–1468) — німецький першодрукар 18.

Гюго, Віктор (1802–1885) — французький письменник-романтик 13, 14, 17.

Данилевський, Василь Якович (1852–1939) — вчений-фізіолог, педагог, професор Харківського університету 159.

Дашкевич — спільний знайомий Б. Грінченка та Х. Д. Алчевської 173, 174.

Дашкевич, Василь Володимирович — правитель канцелярії київського губернатора 253.

Дашкевич, Любов Іродіонівна — племінниця О. К. Алчевського 159, 160, 162.

Дикарев, Митрофан Олексійович (псевдонім — М. Крамаренко) (1854–1899) — фольклорист, етнограф і мовознавець 28.

Дияконов, Василь — священник у с. Василівка на Катеринославщині 122, 123, 125, 135, 137, 140, 157, 163, 173, 174, 184.

Діккенс, Чарльз (1812–1870), популярний англійський письменник 17.

Дмитрієв, Микола Андрійович (1867–1908) — правник, уродженець Харкова, громадський діяч на Полтавщині, журналіст (засновник популярного українського часопису «Рідний край») 198.

Добролюбов, Микола Олександрович (1836–1861) — російський літературний критик демократичного напрямку 15.

Долгоруков, князь — власник копальнь на Луганщині 130.

Доманицький, Василь Миколайович (1877–1910) — український громадський діяч, співробітник видавництва «Вік», активіст українського кооперативного руху, журналіст 262, 293.

Дорошенко, Дмитро Іванович (біографію див. на с. 287) 8, 10, 267.

Дорошенко, Наталія Михайлівна (1888–1970) — театральна акторка та громадська діячка, дружина історика й мемуариста Д. Дорошенка 292.

Драгоманов, Михайло Петрович (1841–1895) — визначний український інтелектуал з лівими суспільно-політичними переконаннями, викладач Київського університету, член Київської української громади, політичний емігрант, мешкав у Женеві (Швейцарія), де видавав часопис «Громада», останні роки життя провів у Софії (Болгарія), автор наукових праць з історії та фольклористики, публіцист («Передне слово до “Громади”», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час. Українці під Московським царством» тощо), полемізував з Б. Грінченком («Листи на Наддніпрянську Україну») 22, 211, 212, 227, 228, 295.

Дуже, Елеонора (1858–1924) — італійська акторка 298.

Думитрашко, Костянтин Данилович (1814–1886) — український письменник, етнограф, фольклорист, викладач Київської духовної академії 14.

Дурдуківська, Онисія Федорівна (1869–1950) — сестра В. Дурдуківського, дружина С. Єфремова 225.

Дурдуківський, Володимир Федорович (1874–1938) — український громадський діяч, один із засновників видавництва «Вік», літератор-публіцист, педагог, директор Першої української гімназії у Києві, створеної 1917 р. (згодом — трудова школа ім. Т. Шевченка), страчений під час сталінського терору 211, 234, 250, 292.

- Дюма, Олександр (батько)** (1802–1870) — популярний французький письменник-белетрист 13.
- Езоп** (VII–VI ст. до н. е.) — давньогрецький байкар 17.
- Еркман-Шатріан**, спільне творче ім'я французьких письменників Еміля Еркмана (1822–1899) і Шарля Шатріана (1826–1890), популярних у Франції та за її межами у 1860-х–1870-х рр. 13.
- Есхіл** (525–456 до н. е.) — давньогрецький драматург 17.
- Ємченки** — селянська родина з Олексіївки на Катеринославщині 139.
- Ємченко, Юхим** — селянин 146, 154.
- Єфименко, Олександра Яківна** (1848–1918) — дружина П. Єфименка, дослідниця історії України (перша жінка у Російській імперії, котра за свої праці здобула ступінь доктора наук), тривалий час мешкала у Харкові, де брала активну участь в українському громадсько-культурному житті, викладачка Бестужевських вищих жіночих курсів у Петербурзі, загинула на Харківщині від рук бандитів 25.
- Єфименко, Петро Савич** (1835–1908) — український історик і громадський діяч, учасник революційного руху, відбував заслання на півночі Росії, де захопився фольклорно-етнографічними дослідженнями, згодом мешкав у Харкові, брав участь у житті Харківської української громади 227.
- Єфремов, Йоаннікій** (у миру — Іван Сергійович) (1863–1914) — вчитель, згодом церковний достойник, єпископ, брат С. Єфремова 196.
- Єфремов, Михайло Олександрович** — брат С. Єфремова 196.
- Єфремов, Сергій Олександрович** (1876–1939) (біографію див. на с. 195) 6, 8–10, 12, 33, 51, 196–225, 234, 236, 240–243, 245, 247–255, 257, 261, 263–278, 282, 289, 292.
- Єфремов, Федір Олександрович** (1867–1920-ті) — педагог, громадський діяч, брат С. Єфремова 196.
- Жаворонков, Микола Григорович** — директор народних училищ Харківської губернії 98, 102, 106, 117.
- Жебуньов, Леонід Миколайович** (1851–1919) — український громадський діяч, з катеринославської дворянсько-поміщицької родини, замолоду приєднався до народницького руху, неодноразово перебував у ув'язненні, приєднався до Харківської

- української громади, згодом брав участь в українському суспільно-політичному житті Полтави та Києва 268, 271.
- Железнов, Володимир Якович** (1869–1933) — приват-доцент Київського університету св. Володимира, економіст 209.
- Житецький, Павло Гнатович** (1836–1911) — український громадський діяч, мовознавець і педагог, член Київської української громади 233.
- Журавльов, Леонтій Данилович** — брат Х. Д. Алчевської 147–149.
- Заньковецька, Марія Костянтинівна** (справжнє прізвище — Адамовська) (1854–1934), українського акторка, визначна представниця реалістичного напрямку в театральному мистецтві 288.
- Земборський, Микола** — двоюрідний брат Б. Грінченка 21, 22, 48.
- Зільбер, Марія** — дівчина, долею якої переймалася Х. Д. Алчевська 183.
- Зіньківський, Трохим Аврамович** (1861–1891) — український письменник, фольклорист, приятель Б. Грінченка, котрий підготував до друку посмертне зібрання його творів (Зіньківський Т. Писання / ред. та авт. передм. Василь Чайченко. — [Львів]: Друк. наук. т-ва ім. Шевченка, [1893]) 18, 29, 158.
- Зозуля, Іван Іванович** (псевдонім — Іван Спілка) — педагог, етнограф і фольклорист, письменник, харківський приятель Б. Грінченка 21, 25–27, 37–39.
- Іван** — служник у маєтку Алчевських в Олексіївці на Катеринославщині 147, 148.
- Іванов, Василь Васильович** (1856/57–1944) — громадський діяч, фольклорист, етнограф, секретар Харківського губернського статистичного комітету в 1893–1903 рр. 158, 159.
- Іванов, Олексій Ілліч** — чернігівський земський лікар 194.
- Іжакевич, Іван Сидорович** (1864–1962) — український маляр 285.
- Йогансон, Франц Олександрович** (1851–1908) — київський книготорговець, видавець російської та української літератури, власник «Южно-Русского книжного издательства» 280.
- Калмикова, Олександра Михайлівна** (1850–1926) — громадська діячка у царині народної освіти; мешкаючи у Харкові, співпрацювала з Х. Д. Алчевською 142.
- Карамзін, Микола Михайлович** (1766–1826) — російський літератор та історик, автор «Історії Російської держави» 13.

- Карпенко-Карий, Іван Карпович** (справжнє прізвище — Тобілевич) (1845–1907) — український драматург, визначний представник реалістичного театрального мистецтва 232.
- Карр, Альфонс** (1808–1890) — французький письменник 13.
- Катренко, Олександр** (Катрухін, Олександр Михайлович) (1859–?), український письменник, харківський приятель Бориса Грінченка 39.
- Каутський, Карл** (1854–1938) — австрійський та німецький соціал-демократ 30.
- Квасницький, Юхим Олександрович** — український літератор і громадський діяч 240.
- Квітка-Основ'яненко, Григорій Федорович** (1778–1843) — письменник, мешканець Слобожанщини, основоположник художньої української прози 14, 18, 191.
- Клейгельс, Микола Васильович** (1850–1916) — київський генерал-губернатор у 1903–1905 рр. 220.
- Книшенко, Єгор** — мешканець с. Олексіївка на Катеринославщині, сторож у тамтешній школі 122, 129–132, 139.
- Кобилянська, Ольга Юліанівна** (1863–1942) — письменниця, значна представниця модернізму в українській літературі 265.
- Ковалевський, Микола Васильович** (1841–1897) — український громадський діяч, член Київської та Одеської громад, педагог, історик 192.
- Коваленко, Григорій Олексійович** (1868–1937) — медик за фахом, український літератор, автор науково-популярних писань з історії України, («Оповідання з української історії» тощо), белетристичних творів, друкувався у періодичних виданнях 191, 193, 282.
- Козловський, Всеволод Олександрович** (1877–?) — український громадський діяч, журналіст, співробітник періодичних видань («Громадської думки», «Ради», «Літературно-наукового вісника» тощо), вчений-бібліограф і бібліотекознавець 214, 222, 250.
- Кольцов, Олексій Васильович** (1809–1842) — російський поет 13.
- Комаров (Комар), Михайло Федорович** (1844–1913) — літератор, бібліограф, член української громади в Одесі 227, 228, 243, 282.

- Комісаржевська, Віра Федорівна** (1864–1910) — російська театральна акторка 298.
- Кондратьєва, Валентина Петрівна** — вчителька, яка працювала в Олексіївській школі після Б. Грінченка 189.
- Кониський, Олександр Якович** (1836–1900) — український літератор, біограф Т. Шевченка, київський громадський діяч народницького напрямку 81, 197, 228, 267, 269, 280, 282.
- Коновал, Петро** — селянин з Олексіївки на Катеринославщині 169, 170.
- Кордуба, Мирон** (1876–1947) — український історик, належав до львівської історичної школи М. Грушевського, співробітник Наукового товариства ім. Т. Шевченка 236.
- Косач, Петро Антонович** (1841–1909), урядовець і громадський діяч, чоловік Олени Пчілки, батько Лесі Українки 33.
- Косик** — управитель у цукрозаводчика І. Г. Харитоненка 103, 104.
- Костомаров, Микола Іванович** (1817–1885) — український історик, етнограф, фольклорист, визначний представник романтизму в українській історіографії, викладач Київського й Петербурзького університетів, громадський діяч (член Кирило-Мефодіївського товариства тощо) 14, 228, 229, 233.
- Котляревський, Іван Петрович** (1769–1838) — письменник, автор класичних творів української літератури — бурлескно-трагедійної поеми «Енеїда» та п'єс «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» 14, 17, 18, 189, 191, 236.
- Котляревський, Микола Володимирович** — гласний Чернігівських губернських земських зборів 58.
- Коцюбинський, Михайло Михайлович** (1864–1913) — визначний український письменник, тривалий час жив і працював у Чернігові 58, 60, 68–70, 74, 75, 78, 198.
- Кошовий, Василь** — громадський діяч, земський статистик 198.
- Кравченко, Василь Григорович** (1862–1945) — етнограф і фольклорист 18.
- Кравченко, Михайло Степанович** (1858–1917) — бандурист 283.
- Кримський, Агатангел Юхимович** (1871–1942) — український вчений, член Всеукраїнської академії наук, орієнталіст, мовознавець, загинув під час сталінського терору 278.
- Кудрявцев** — товариш Б. Грінченка за часів навчання у Харківському реальному училищі 20, 48.

- Кузьма** — хлопчик-посильний у видавництві «Вік» 208, 209.
- Куліш, Олександра Михайлівна** (псевдонім — Ганна Барвінок) (1828–1911) — українська письменниця, дружина П. Куліша 80.
- Куліш, Пантелеймон Олександрович** (1819–1897) — український громадський діяч (член Кирило-Мефодіївського товариства тощо), письменник (історичний роман «Чорна рада» та ін.), мовознавець (розробник української фонетичного правопису — «кулішівки»), етнограф, фольклорист, історик та видавець, одна з чільних постатей в українському національному русі XIX ст. 10, 14, 22, 74, 79, 228, 238, 260, 267, 275, 285.
- Лавденков, Олександр** — священник у с. Нижня Сироватка на Сумщині 102, 106–113, 116–118, 123.
- Лажечников, Іван Іванович** (1792–1869) — російський письменник, автор історичних романів 13.
- Левитський, Микола Васильович** (1859–1936) — український громадський діяч, представник ліберального народництва, активіст кооперативного руху (організатор сільськогосподарських і ремісничих артілей) 198.
- Левицький, Модест Пилипович** (1866–1932) — лікар, український письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч 198, 210, 212, 221, 222, 225, 240–242, 245–250, 260, 269, 271, 273, 277, 292.
- Левицький, Орест Іванович** (1848–1922) — український історик, член Старої київської громади 248.
- Леонтович, Володимир Миколайович** (1866–1933) — український громадський діяч, письменник, землевласник Лубенського повіту на Полтавщині, брав участь у земському самоврядуванні, один з організаторів української преси на Наддніпрянщині, видавець газети «Громадська думка», племінник і помічник мецената-патріота В. Смиренка 221–224, 249–251, 253–257, 260, 266, 267, 269, 274, 289.
- Лепетюк, Максим Романович** — інспектор народних училищ на Катеринославщині 134–137, 142, 143.
- Лермонтов, Михайло Юрійович** (1814–1841) — російський письменник доби романтизму 286.
- Лесков, Микола Семенович** (1831–1895) — російський письменник, його життя і творчість значною мірою були пов'язані з Україною 284.

- Лисенко, Микола Віталійович** (1842–1912) — визначний український музикант і громадський діяч, член Старої київської громади 198, 230, 234, 235, 238, 244, 257, 283, 292.
- Лисенко, Сергій Іванович** — чернігівський громадський діяч 193, 194
- Літарев, Микола Миколайович** — дядько Б. Грінченка, харківський урядовець 21, 47, 88.
- Литвинов, Іван Якович** — інспектор народних училищ на Харківщині 98, 101.
- Лободовський, Михайло Федотович** (1841–1919) — український громадський діяч, активний член харківської української громади, письменник, перекладач, етнограф, фольклорист 23, 89, 96, 101, 118, 182, 226, 227.
- Лотоцький, Олександр Гнатович** (біографію див. на с. 279) 269, 271, 277, 279–282.
- Лукашевич, Платон Якимович** (1809–1887) — поміщик Переяславського повіту на Полтавщині, етнограф і фольклорист 18.
- Лукич, Василь** (псевдонім, насправді — Володимир Левицький) (1856–1938), український письменник, літературознавець, редактор галицьких періодичних видань, альманахів, календарів «Просвіти» тощо 16.
- Лучицький, Іван Васильович** (1845–1918) — історик, фахівець з історії Франції, професор Київського університету, громадський діяч, публіцист, член партії кадетів, депутат III Державної думи 209, 267.
- Майков, Аполлон Миколайович** (1821–1897) — російський поет 16.
- Малевинський, Анемподист Йонович** — директор народних училищ Катеринославської губернії 134.
- Маркс, Карл** (1818–1883) — філософ, економіст, політичний теоретик 203.
- Марко Вовчок** (уроджена Марія Олександрівна Вілінська, у першому шлюбі — Маркович, у другому — Лобач-Жученко, 1833–1907) — українська письменниця 14, 41, 292.
- Масе, Жан** (1815–1894) — французький педагог, видавець науково-популярної та навчальної літератури для дітей, засновник Ліги народної освіти, знайомий Х. Д. Алчевської 18, 146.

Матушевський, Федір Павлович (1869–1919) — український громадський діяч, один із засновників видавництва «Вік», публіцист, редактор газет «Громадська думка» та «Рада», представник Української Народної Республіки у Греції, де й помер 211, 212, 222, 223, 242, 247, 250–255, 257, 258, 260, 261, 264–266, 268, 289.

Мельницький — письменник 16.

Мирний, Панас (псевдонім, насправді — Панас Якович Рудченко) (1849–1920) — український письменник, автор роману «Хіба ревуть воли, як ясна повні?», молодший брат І. Рудченка (Білика) 196.

Миролюбов, Іван — священик у с. Михайлівка на Катеринославщині 122, 151, 157, 163.

Михайлов (Шеллер-Михайлов), Олександр Костянтинович (1838–1900) — російський письменник, популярний у демократично налаштованій молоді 1860-х–1870-х рр. 15.

Михальчук, Костянтин Петрович (1840–1914) — український громадський діяч, мовознавець та етнограф 231, 233.

Мільгоф — управитель поміщицької економії у с. Василівка на Катеринославщині 179.

Міхновський, Микола Іванович (1873–1924) — український громадський та політичний діяч, правник, ідеолог незалежності України (автор твору «Самостійна Україна»), лідер Української народної партії, учасник Української революції 1917–1921 рр. 212, 268.

Молчановський, Никандр Васильович (1858–1906) — історик, урядовець, правитель канцелярії київського генерал-губернатора 253.

Мольєр (псевдонім, насправді — Жан Батист Поклен) (1622–1673) — французький драматург 17.

Мопассан, Гі де (1850–1893) — французький письменник 77.

Мордовцев (Мордовець), Данило Лукич (1830–1905) — літератор-белетрист, писав українською і російською мовами, автор популярних творів на історичні теми 41, 272.

Мороз — чернігівський домовласник, в будинку котрого мешкала родина Грінченків 67.

Мосьпанка — мешканка Змієва 98.

Мотря — учениця школи у с. Олексіївка на Катеринославщині 155.

Настя В. — приятелька Марії Гладиліної, майбутньої дружини Б. Грінченка 27.

Науменко, Володимир Павлович (1852–1919) — український громадський діяч, педагог, філолог, лідер Старої київської громади на початку ХХ ст., страчений більшовиками 198, 200–202, 209, 229–240, 243, 244, 251, 259, 264, 268, 272–277, 291.

Некрасов, Микола Олексійович (1821–1877) — російський поет, редактор демократичних часописів «Современник» та «Отечественные записки» 13, 16.

Нестеров, Михайло Васильович (1862–1942) — російський маляр 298

Нечипоренко, Марко — учень Б. Грінченка у школі у Нижній Сироватці 118.

Нечуй-Левицький, Іван Семенович (1838–1918) — український письменник, визначний майстер реалістичної прози в українській літературі другої половини ХІХ ст. 14, 15, 196, 210.

Ніковський, Андрій Васильович (1885 — 1842) — український громадський та політичний діяч, журналіст, співробітник «Ради», «Літературно-наукового вісника» та інших періодичних видань, учасник Української революції 1917–1921 рр., перекладач і літературний критик, у добу комуністичного терору пережив ув'язнення 264.

Одубон, Джон Джеймс (1785–1851) — американський орнітолог, мандрівник, письменник 13.

Олександр II (1818–1881) — російський імператор у 1855–1881 рр. 68.

Олександров (Александров), Володимир Степанович (1825–1894) — військовий лікар, член української громади у Харкові, автор численних популярних літературних творів (оперети «Не ходи, Грицю, на вечорниці» тощо) 23, 25, 42, 89, 227.

Олександров (Александров), Степан Васильович (кін. ХVІІІ ст.–1846), священик, український письменник, батько В. С. Олександрова 42.

Павлик, Михайло Іванович (1853–1915) — український галицький письменник, громадський діяч, один з організаторів (разом з І. Франком) Русько-української радикальної партії 211.

- Павловський, Мефодій Іванович** (1876–1957) — журналіст, співробітник газет «Громадська думка», «Рада» 260.
- Павловський Юхим Арсенович** (1872–1956) — лікар, активіст катеринославського товариства «Просвіта» 296.
- Павловський** — лікар, який оглядав хворого Титона Проведенка 177.
- Паньківський, Костянтин Федорович** (1855–1915) — галицький громадський діяч, видавець часописів «Зоря», «Батьківщина», «Дзвінок» тощо 16.
- Партицький, Омелян Йосипович** (1840–1895) — галицький мовознавець, етнограф, педагог, редактор часопису «Зоря» 16.
- Пархоменко, Терентій Макарович** (1872–1910) — бандурист 283.
- Перетц, Володимир Миколайович** (1870–1935) — філолог, професор Київського університету 283, 284.
- Пернерсторфер, Енгельберт** (1850–1918) — австрійський соціал-демократ 30.
- Петлюра, Симон Васильович** (1879–1926) — український громадський та політичний діяч, журналіст, один з провідників Української революції 1917–1921 рр. 274.
- Пильчиков, Дмитро Павлович** (1821–1893) — педагог, громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського товариства, в останні роки життя належав до української громади Харкова 89, 226, 227.
- Писарев, Дмитро Іванович** (1840–1868) — російський публіцист і літературний критик, популярний у колах демократично налаштованої молоді 1860-х–1870-х рр. 15.
- Плеве, В'ячеслав Костянтинович** (1846–1904) — російський міністр внутрішніх справ у 1902–1904 рр., прибічник реакційної внутрішньої політики, вбитий терористом-есером 66.
- Плещеев, Олексій Миколайович** (1825–1893) — російський літератор, популярний поет 16.
- Познякова, Марія** — учениця Олексіївської школи на Катеринославщині 122, 138, 143, 154, 162, 163, 183.
- Полевой, Петро Миколайович** (1839–1902) — літературознавець, автор «Історії російської літератури у нарисах і біографіях» 13.
- Полонський, Яків Петрович** (1819–1898) — російський поет 16.
- Поляков, Хома Юхимович** — вчитель співу в школі с. Олексіївка на Катеринославщині 123, 132.

- Порш, Микола Володимирович** (1879–1944) — український політичний діяч, соціал-демократ, активний учасник Української революції 1917–1921 рр., помер в еміграції у Німеччині 215, 216, 288, 289.
- Проведенко, Тит (Титон)** — селянин з с. Олексіївка на Катеринославщині 169–177, 182–185, 189.
- Проведенко, Уляна** (по чоловікові — Кумейко) — учениця Олексіївської школи на Катеринославщині 122, 138, 148, 162, 163, 169, 170, 172, 182.
- Пузаков** — учитель у Верхній Сироватці 116, 117.
- Пушкін, Олександр Сергійович** (1799–1837) — російський літератор 13, 51, 52, 286, 298.
- Ратнер, Марк Борисович** (1871–1917) — адвокат, публіцист, діяч єврейського соціалістичного руху 213.
- Ревуцький, Дмитро Миколайович** (1881–1941) — фольклорист, музикознавець 283.
- Ромашкевич (Горб-Ромашкевич), Феодосій Кузьмич** (1857–1907) — правник, економіст, збирач українського фольклору 18.
- Ротмістров, Григорій Григорович** — український громадський діяч на Полтавщині 243.
- Рудов, Микола Петрович** — полковник, начальник Чернігівського губернського жандармського управління 68.
- Рудченко, Іван Якович** (псевдонім — Іван Білик) (1845–1905) — український етнограф і фольклорист, старший брат письменника Панаса Мирного, співавтор низки його художніх творів, урядовець у російських державних установах, фахівець з соціально-економічних проблем 14, 196.
- Русов, Олександр Олександрович** (1847–1915) — організатор земської статистики на Чернігівщині, член Чернігівської української громади 193, 230, 231, 259–261.
- Савич, Павло Сергійович** (1857–?) — генерал-майор, київський губернатор у 1903–1906 рр. 253.
- Салаєва** — харківська домовласниця 87.
- Самійленко, Володимир Іванович** (псевдонім — Сивенький) (1864–1925) — український поет, автор сатиричних віршів, член Чернігівської української громади, співробітник періо-

дичних видань, зокрема газет «Громадська думка» та «Рада» 69, 82, 140, 222, 225, 279, 280.

Сахаров — студент, приятель Д. Антоновича 204–206.

Сахнов — фельдшер 176.

Свидницький, Анатолій Патрикійович (1834–1871) — український письменник, автор роману «Люборацькі» 196.

Сидір — учень Б. Грінченка у с. Введенське на Харківщині 93.

Симиренко, Василь Федорович (1835–1915) — підприємець-цукрозаводчик, меценат, матеріально підтримував українську пресу на Наддніпрянщині, зокрема газети «Громадська думка» та «Рада» 221, 223, 246, 249, 250, 260, 289.

Сипягін, Дмитро Сергійович (1853–1902) — російський міністр внутрішніх справ у 1900–1902 рр., провідник реакційної внутрішньої політики, вбитий терористом-есером 66.

Скоропис-Йолтуховський, Олександр Філаретович (1880–1946) — український громадсько-політичний діяч, член РУП, згодом соціал-демократ, під час Першої світової війни приєднався до Союзу визволення України, учасник гетьманського руху (прибічник П. Скоропадського), член Українського союзу хліборобів-державників, в еміграції мешкав у Німеччині, наприкінці Другої світової війни затриманий радянськими каральними органами, помер в ув'язненні 204, 205.

Скотт, Вальтер (1771–1832) — визначний британський літератор-романтик 13, 17.

Славінський, Максим Антонович (1868–1945) — український літератор, журналіст, державний діяч і дипломат за часів Української революції 1917–1921 рр., в еміграції мешкав у Чехословаччині, наприкінці Другої світової війни затриманий радянськими каральними органами, помер в ув'язненні 221, 222, 251.

Слонимський, Леонід Зиновійович (1850–1918) — публіцист, автор розвідок з соціально-економічних, політичних та історичних проблем 203.

Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) — педагог, викладач історії, член української громади в Одесі 227, 228.

Солонина, Петро Миколайович (1843–?) — член Чернігівської губернської земської управи 194.

Софокл (V ст. до н. е.) — давньогрецький драматург 17.

Спілка, Іван — див. Зозуля І. І.

Старицька, Марія Михайлівна (1865–1930) — донька М. Старицького, племінниця М. Лисенка, театральна акторка та режисерка 292.

Старицький, Михайло Петрович (1839–1904) — письменник, автор численних прозових і поетичних творів, визначний драматург, перекладач, театральний діяч, член Старої київської громади 198, 228, 233, 281, 282.

Стебницький, Петро Януарійович (1862–1923) — громадський діяч, письменник, публіцист, тривалий час мешкав у Петербурзі, належав до Петербурзької української громади, член уряду Української Держави за часів гетьманату П. Скоропадського, в останні роки життя був співробітником Всеукраїнської академії наук 243.

Степанківський, Володимир Якович (1885–1957) — український громадський діяч, член РУП та УСДРП, помер в еміграції у США 212.

Степаненко, Василь Пилипович — завідувач українською книгарнею при редакції часопису «Киевская старина» 9, 18, 210, 217, 236, 264, 266–268.

Стешенко, Іван Матвійович (1873–1918) — письменник, літературознавець, діяч у царині народної освіти за часів Української революції 1917–1921 рр. 198, 204, 209, 236, 239, 240, 244, 267.

Сторубель, Хома — селянин, мешканець с. Мануйлівка Катеринославського повіту, керівник тамтешнього осередку «Просвіти» 296.

Страшкевич, Володимир Михайлович (1875–1962) — член Старої київської громади, мовознавець, ув'язнений за часів сталінського терору, згодом перебував на викладацькій роботі 234, 292.

Стрижаків, Михайло Прокопович — учитель у Нижній Сироватці на Харківщині 108–118.

Суєтенков, Ілля Іванович — управитель маєтку Алчевських у с. Василівка на Катеринославщині 134, 170, 171, 173–179, 181, 188.

Тарновський, Василь Васильович (молодший) (1838–1899) — можливий поміщик, власник маєтку в с. Качанівка на Чернігівщині, аматор мистецтва й історії України, його колекція стала основою Музею українських старожитностей у Чернігові 193.

- Татарин, Трифон Дементійович** (1886–?) — катеринославський робітник, дописувач українських періодичних видань, активіст товариства «Просвіта»
- Терешко** — селянин з Олексіївки на Катеринославщині 119–121, 129, 131, 133, 138.
- Тимошенко, Сергій Прокопович** (1881–1950) — архітектор, громадський діяч, член РУП і УСДРП, учасник Української революції 1917–1921 рр., викладач українських освітніх закладів у Чехословаччині, згодом мешкав на Волині, у Польщі та Німеччині, після Другої світової війни оселився у США 212.
- Тимченко, Євген Костянтинович** (1866–1948) — український мовознавець, автор наукових праць з фонетики, граматики, лексикографії, діалектології та історії української мови, співробітник Всеукраїнської академії наук, викладач, репресований під час сталінського терору, після звільнення в останні роки життя працював в Інституті мовознавства Академії наук Української РСР 201, 202, 229, 231, 234, 236, 241, 244, 245, 270, 273.
- Тишинський, Олександр Амфіанович** (1835–1896) — чернігівський громадський діяч 191.
- Ткаченко-Петренко, Євген Арсентійович** — історик і фольклорист 283.
- Толстой, Лев Миколайович** (1828–1910) — російський письменник 26, 147.
- Томашівський, Степан** (1875–1930) — галицький український історик і громадський діяч, учень М. Грушевського, співробітник Наукового товариства ім. Т. Шевченка, викладач середніх і вищих шкіл, визначний представник державницького напрямку в українській історіографії 258.
- Трегубов, Єлисей Купріянович** (1848–1904) — педагог, член Старої київської громади, співробітник часопису «Киевская старина» 231, 233, 235.
- Тургенєв, Іван Сергійович** (1818–1883) — російський письменник 104, 147.
- Уманець, Федір Михайлович** (1841–1917) — голова Чернігівської губернської земської управи з 1896 р., історик 58, 59, 190.
- Ухтомський, Еспер Есперович** (1861–1921) — князь, видавець газети «Санкт-Петербургские ведомости» 191, 192.

- Успенський, Гліб Іванович** (1843–1902) — російський письменник, близький до народництва 147.
- Ушинський, Костянтин Дмитрович** (1823–1870) — педагог 15, 135.
- Федір** — кучер у маєтку Алчевських в Олексіївці на Катеринославщині 148.
- Фещенко-Чопівський, Іван Андріанович** (1884–1952) — вихованець, а згодом викладач Київського політехнічного інституту, вчений-металург, політичний діяч доби Української революції 1917–1921 рр., мешкав в еміграції у Польщі, наприкінці Другої світової війни схоплений радянськими каральними органами, помер на засланні 292.
- Філіппов, Костянтин** (помилково — Філіп'єв, ?–1883) — студент Харківського університету, член революційного народницького гуртка у Харкові, вчитель юного Б. Грінченка, якого знайомив з нелегальною літературою, наприкінці 1879 р. втік з Харкова до Києва, де був заарештований, доправлений до Харкова й восени 1880 р. засуджений Харківським військово-окружним судом до заслання у Сибір; помер у Сургуті 47, 48.
- Флоринський, Василь Маркович** (1834–1899) — лікар, професор, автор популярного посібника з медицини 140.
- Флоринський, Тимофій Дмитрович** (1854–1919) — мовознавець й історик, фахівець з історії слов'ян та Візантії, професор Київського університету, відзначався українофобськими поглядами 204.
- Франко, Іван Якович** (1856–1916) — український літератор, вчений-ерудит — філолог, історик, етнограф, галицький громадсько-політичний діяч 16, 73, 192, 196, 211, 237, 252, 268, 282, 293.
- Франковський, Владислав Андрійович** (1819–1895) — харківський лікар 158, 171.
- Франс, Анатоль** (1844–1924) — французький письменник 34.
- Харитоненко, Іван Герасимович** (1822–1891) — підприємець-цукрозаводчик, уродженець с. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії 103.
- Хвостик, Никанор** — шкільний сторож у Нижній Сироватці 118.
- Хижняков, Василь Михайлович** (1842–1917) — громадський діяч, голова Чернігівської губернської земської управи у 1886–1896 рр. 190, 194.

- Холодний, Петро Іванович** (1876–1930) — український маляр-імпресіоніст і громадський діяч 292.
- Хома** — селянин з Олексіївки на Катеринославщині, заступник учителя у тамтешній школі 125, 126.
- Чалий** — селянин з Олексіївки на Катеринославщині 183.
- Череватенко, Іван Якович** (1865–1893) — письменник (автор водевілью «Чорноморець» тощо), залишив по собі капітал, завдяки якому Б. Грінченко зміг надрукувати низку популярних видань 18, 28, 29, 230, 280.
- Чернявська, Віра** — донька мемуариста М. Чернявського 84.
- Черняхівська (уроджена Старицька), Людмила Михайлівна** (1868–1941), донька М. Старицького, дружина О. Черняхівського, українська письменниця та громадська діячка 241.
- Черняхівський, Олександр Григорович** (1869–1939) — київський лікар і громадський діяч 241.
- Чехівський, Володимир Мусійович** (1876–1937) — український громадський та політичний діяч, освітянин, член РУП та УС-ДРП, активний учасник Української революції 1917–1921 рр., голова уряду Української Народної Республіки з грудня 1918 до лютого 1919 р., мешкав в Українській СРР, брав участь у житті Української автокефальної православної церкви, страчений під час сталінських репресій 240.
- Чикаленко, Євген Харламович** (1861–1929) — український громадський діяч, мемуарист 6, 8–10, 12, 198, 204, 207, 212, 217, 221, 222, 226–278, 289, 290.
- Чикаленко, Іван Євгенович (Івашко)** (1902–1974) — син Є. Чикаленка, мешкав у СРСР 267, 268.
- Чикаленко, Левко Євгенович** (1888–1965) — син Є. Чикаленка, громадський діяч, археолог й антрополог, з 1920 р. в еміграції, мешкав у Чехословаччині, Франції, Польщі, Німеччині, після Другої світової війни оселився у США 274, 276.
- Чикаленко, Петро Євгенович (Петрусь)** (1892–1928) — син Є. Чикаленка, мешкав у СРСР, помер в ув'язненні 277.
- Шаповал, Микита Юхимович** (1882–1932) — есер, член Української Центральної Ради та уряду Української Народної Республіки, в еміграції у Чехословаччині, брав активну участь у суспільно-політичному та культурному житті емігрантів

- українців (головавав в Українському громадському комітеті тощо) 274.
- Шахматов, Олексій Олександрович** (1864–1920) — російський філолог, член Петербурзької академії наук, ліберал, визнавав право українців на вільний культурний розвиток, сприяв скасуванню чинності «Валуєвського циркуляру» й «Емського указу», а також публікації словника української мови за ред. Б. Грінченка 230.
- Шаховської, Михайло Львович** (1846–1912) — князь, за дорученням Чернігівського губернського земства завідував бюро з оцінки нерухомості, згодом голова «Російських зборів» («Русского собрания») — монархічної консервативної громадської організації 68.
- Шашков, Серафім Серафимович** (1841–1882) — російський публіцист, автор праці «Історичні долі жінок» 15.
- Шевченко, Тарас Григорович** (1814–1861) — літератор, художник, громадський діяч, що став головною символічною постаттю модерного українства 14, 16, 20, 46, 50, 54, 57, 80, 81, 143, 191, 193, 196, 295, 298.
- Шекспір, Вільям** (1564–1616) — англійський драматург 17, 298.
- Шелухін, Сергій Павлович** (1864–1938) — правник, судовий урядовець, на початку ХХ ст., мешкаючи в Одесі, активно включився в український національний рух, член Української Центральної Ради, обіймав відповідальні посади в Українській Народній Республіці й Українській Державі за часів гетьманування П. Скоропадського, емігрував і мешкав у Чехословаччині, продовжуючи брати участь в українському громадському та культурному житті 233, 241, 267, 271.
- Шемет, Сергій Михайлович** (1875–1957) — український громадський діяч, полтавський землевласник (Лубенський повіт), видатний представник лубенського осередку українського національно-визвольного руху, в еміграції мешкав у Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, помер в Австралії 212.
- Шерр, Йоганнес** (1817–1886) — німецький історик і літературознавець, автор праці «Комедія всесвітньої історії: Історичний нарис подій з 1848 по 1851 рік» 15.

Шерстюк — вчитель у Нижній Сироватці 103–107.

Шерстюк, Григорій Пилипович (1882–1911) — педагог, співробітник українських періодичних видань, зокрема газети «Рада», один з організаторів видавництва навчальної літератури «Український учитель», редактор педагогічного часопису «Світло», спільно з Б. Грінченком й іншими українськими громадськими діячам взяв участь у створенні Всеукраїнської учительської спілки 103.

Шиков, Василь Васильович — директор Харківського реального училища, в якому навчався Б. Грінченко 86, 87.

Шиллер, Фрідріх (1759–1805) — німецький письменник-романтик 16, 17.

Шиманов, Андрій Львович — адвокат, член харківської української громади 88.

Шліхтер, Олександр Григорович (1868–1940) — революціонер-більшовик, згодом радянський державний та партійний діяч 213, 214, 217.

Шраг, Ілля Людвігович (1847–1919) — правник, земський діяч на Чернігівщині, член Чернігівської української громади 69, 70, 190, 193, 194, 197, 231, 232, 243, 245, 253.

Штейнгель, Федір Рудольфович (1870–1946) — барон, український громадський діяч німецького походження, волинський землевласник, сприяв розвитку волинського краєзнавства, депутат І Державної думи, член Товариства українських поступовців, за часів правління гетьмана П. Скоропадського був українським послом у Берліні, на початку Другої світової війни, після захоплення Волині радянськими військами, переселився до Німеччини 246.

Шухевич, Володимир Осипович (1849–1915) — галицький громадський діяч, педагог, редактор часопису для юнацтва «Дзвінок» і газети «Учитель», співробітник багатьох періодичних видань, етнограф, дослідник Гуцульщини 16.

Щербаківський, Вадим Михайлович (1876–1957) — український археолог й історик, в еміграції викладач Українського вільного університету в Празі й Мюнхені, помер у Великій Британії 290.

Щербінін — лікар, що оглядав хворого Титона Проведенка 177.

Юркевич, Осип (Йосиф) В'ячеславович (1855–1910) — лікар, співробітник українських періодичних видань («Ради» тощо), член Старої київської громади 240.

Явдоким — селянин з Олексіївки на Катеринославщині 154.

Яната, Олександр Алоїзович (1888–1838) — вчений-агроном, ботанік, здобув освіту в Київському політехнічному інституті, у студентські роки приєднався до українського національно-культурного руху, займався науковою та викладацькою роботою, загинув під час сталінського терору 292.

Яновський — завідувач школи у Нижній Сироватці 103–106

Янчевський — спільний знайомий Б. Грінченка та Х. Д. Алчевської 173, 174.

Яригін, Олексій Капітонович — правитель канцелярії чернігівського губернатора 68.

Ярошевський, Богдан Ромуальдович (1869–1914) — український громадський діяч польського походження, журналіст, лідер Української соціалістичної партії 31, 222, 225.

- «**Батьківщина**», львівська газета, призначена здебільшого для селянства, видавалася у 1879–1896 рр. 16, 22, 25.
- «**Бібліотека для молодіжі**» («Ілюстрована бібліотека для молодіжі, селян і міщанства»), чернівецький часопис для юнацтва, що видавався у 1885–1914 рр. товариством «Руська бесіда» 16, 17.
- «**Буковина**», чернівецька газета, орган буковинських народовців, видавалася у 1885–1918 рр. 16, 22, 25.
- «**Вестник Европы**», російський літературно-політичний часопис ліберального спрямування, видавався у Петербурзі впродовж 1866–1918 рр. 13, 14.
- «**Вік**», видавництво, засноване у Києві наприкінці XIX ст. за участі Василя Доманицького, Володимира Дурдуківського, Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького, Федора Матушевського, молодих на той час літераторів і громадських діячів, уродженців Правобережної України. Видавництво поширювало твори класиків української літератури 6, 83, 197, 208, 210, 221, 234, 250, 261, 280.
- «**Громадська думка**», щоденна українська політична, економічна та літературна газета, виходила у Києві з 31 грудня 1905 р. до закриття урядом у серпні 1906 р. (190 номерів). Постала завдяки піднесенню українського національно-визвольного руху на тлі революції 1905–1907 рр. у Російській імперії. У виданні брали участь Євген Чикаленко, Володимир Леонтович, Федір Матушевський, Борис Грінченко 67, 224, 254–260, 264, 265, 269.
- «**Дело**», російський науково-літературний часопис демократичного спрямування, став продовженням закритого владою «Русского слова», видавався у Петербурзі у 1869–1888 рр. 13.
- «**Діло**», українська газета, що видавався у Львові впродовж 1880–1939 рр., друкований орган галицьких народовців, згодом Української національно-демократичної партії 15, 16, 251.

- Державна Дума**, законодавчий, представницький орган Російської імперії, який діяв у 1906–1917 рр. й утворився завдяки революції 1905–1907 рр. 243, 244, 246, 255, 256.
- «**Дзвінок**», український ілюстрований часопис для дітей та молоді, видавався у Львові у 1890–1914 рр. 16, 17.
- Есери** (соціалісти-революціонери, с.-р.), російська політична партія, яка діяла й на теренах Наддніпрянської України. Під час революції 1905–1907 рр. утворилася Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Однією з основних вимог есерів була націоналізація (усуспільнення) землі як засіб ліквідації поміщицького землеволодіння 223, 249.
- «**Житє і слово**», громадсько-політичний часопис, видавався у Львові у 1894–1897 рр. за редакцією Івана Франка 191.
- Загальна Українська Організація (ЗУО)**, українське громадсько-політичне об'єднання, засноване у 1897 р. у Києві за ініціативою Володимира Антоновича та Олександра Кониського. Ставила собі за мету згуртування усіх українських громадських діячів в одній політичній структурі. У 1904 р. на основі ЗУО утворилася Українська демократична партія 197, 198, 209, 210, 212, 235–240, 246, 264.
- «**Земский сборник Черниговской губернии**», друкований орган Чернігівського губернського земства, що видавався впродовж 1869–1915 рр. У виданні брали участь видатні українські науковці та громадські діячі, які мешкали у Чернігові, зокрема й Борис Грінченко 18, 35, 190, 192, 193, 230.
- «**Зеркало**», ілюстрований гумористично-сатиричний часопис, видавався у Львові впродовж 1882–1908 рр. (з перервами) 16.
- «**Зоря**», львівський літературно-науковий часопис, видавався у 1880–1897 рр., першим редактором (до 1885 р.) був Омелян Партицький 15, 16, 34, 37, 38, 191, 281.
- Кадети** (конституційно-демократична партія, «Партія народної свободи», к.-д.), російська ліберальна політична партія, що діяла й на теренах Наддніпрянської України, обстоювала перетворення Російської імперії на конституційну монархію. Визнаючи право націй на самостійний культурний розвиток, кадети виступали проти автономізації чи федералізації Росії 246.

Київська (Стара) українська громада, організація української інтелігенції Києва, яка займалася громадською та просвітницькою діяльністю. Існувала з межі 1850-х–1860-х рр. У різний час до Київської громади належали визначні українські науковці, літератори й мистці, зокрема Микола Лисенко, Михайло Старицький, Вільям Беренштам, Володимир Науменко 57, 199–201, 210, 228–235, 238, 240, 241, 244, 260, 266, 268, 272, 274, 277.

«**Киевская мысль**», російськомовна газета ліберального спрямування, видавалася у Києві впродовж 1906–1918 рр., одне з найпопулярніших провінційних періодичних видань у Російській імперії за кількістю читачів 258.

«**Киевская старина**» («**Україна**»), історико-етнографічний та літературний часопис, видавався російською мовою у Києві впродовж 1882–1906 рр. З-поміж редакторів часопису були Феофан Лебединцев (у 1882–1887 рр.) і Володимир Науменко (з 1893 р.). У виданні брали участь члени Київської (Старої) громади, а також чимало визначних дослідників української культури. У 1907 р. замість «Киевской старины» постав часопис «Україна» 59, 77, 141, 200, 204, 205, 206, 227, 231, 233, 238, 241, 251, 252, 260–262, 272, 291.

Ліга народної освіти, французьке педагогічне товариство, засноване 1866 р. Жаном Массе для поширення освіти, вільної від клерикалізму (впливу церкви). З лігою співпрацювала Христина Алчевська, засновниця школи у с. Олексіївка на Катеринославщині, де вчителював Борис Грінченко 146.

Літературно-наукове товариство імені Шевченка, українська громадська установа, що постала у Львові 1873 р. з метою поширення у Галичині українських друкованих видань, 1892 р. перетворена на Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), яке на межі XIX–XX ст. стало провідною українознавчою науково-дослідною інституцією. У роботі товариства брали участь як галицькі, так і наддніпрянські українські вчені та громадські діячі 16.

«**Літературно-науковий вісник**», часопис, видавався з 1898 р. у Львові (у 1907–1914 та 1917 рр. також у Києві). На сторінках видання публікувалися художні літературні твори, публіцистика, наукові українознавчі розвідки 16, 167, 251, 252, 258, 259, 261, 262, 290, 291.

Маніфест 17 жовтня 1905 року, законодавчий акт, підписаний російським імператором Миколою II у розпал революції 1905–1907 рр. Згідно з ним Російська імперія мала перетворитися на конституційну монархію, було передбачено створення парламенту (Державної Думи), гарантувалися громадянські права і свободи, зокрема недоторканість особи, свобода слова, свобода зібрань. Це створювало сприятливіші умови для посилення українського національно-визвольного руху порівняно з тими, які були до революції 217, 248.

Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського – науково-дослідна й культурно-просвітницька установа. Створена у Чернігові у 1902 р. В основу фондів і експозицій було покладено колекції історичних і мистецьких пам'яток В. В. Тарновського (молодшого). Б. Грінченко уклав каталог музейного зібрання (Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Т. II / Сост. Б. Д. Грінченко. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1900. 367 с.) 56, 57, 63, 71, 75, 80, 193.

«**Нова громада**», літературно-науковий часопис, видавався у Києві 1906 р. за редакцією Бориса Грінченка (вийшло 12 номерів) 31, 67, 224, 254, 258, 261, 289, 290.

«**Основа**», український часопис, видавався у Петербурзі впродовж 1861–1862 рр. за участі Василя Білозерського, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова тощо. У часопису друкувалися твори художньої літератури, а також наукові та публіцистичні статті. «Основа» відіграла важливу роль у піднесенні українського національно-визвольного руху на початку 1860-х рр. 14, 228, 229.

«**Отечественные записки**», російський літературний часопис демократичного спрямування, видавався у Петербурзі. Керівником його впродовж 1868–1877 рр. був поет Микола Некрасов, а після його смерті – сатирик Михайло Салтиков-Шчедрін. У 1884 р. видання було припинено через його опозиційність щодо консервативної урядової політики 15.

«**Правда**», український часопис, видавався у Львові у 1867–1898 рр. (з перервами) і був друкованим органом галицьких народоців. У «Правді» публікувадтсь і твори літераторів з Наддніпрянської України 16, 191.

- «**Просвіта**» (галицька), товариство, засноване у Львові 1868 р., яке займалося популяризацією української національної культури в Галичині через поширення друкованих видань, мистецькі заходи тощо 16.
- «**Просвіта**» (дівська), філія катеринославського товариства «Просвіта», створена у с. Діївка Катеринославського повіту за ініціативою місцевих селян (Павла Білецького тощо) 294–296.
- «**Просвіта**» (київська), товариство, засноване у Києві 1906 р. на чолі з Борисом Грінченком для підтримки української національної культури. Поширювало українські друковані видання, популяризувало літературу, музику та театр як важливі засоби формування української національної ідентичності. Закрито владою у 1910 р. 19, 25, 26, 31, 34, 247, 269, 271, 290–293.
- «**Рада**», українська газета, видавалася у Києві у 1906–1914 рр., була продовженням забороненої владою «Громадської думки». Висвітлювала суспільно-політичне та культурне життя в Україні та світі 254, 260–262, 264, 269, 274, 290, 291.
- Революційна українська партія (РУП)**, перша українська політична партія (нелегальна) на Наддніпрянщині, створена у 1900 р. у Харкові активістами українських студентських громад Дмитром Антоновичем, Михайлом Русовим, Левком Мацієвичем та ін., згодом до партії приєдналися Микола Порш, Володимир Винниченко. Члени РУП дотримувалися соціалістичної ідеології (обстоювали передачу селянам поміщицьких земель тощо). У 1905 р. на основі РУП утворилася Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) 202, 203, 211–213, 215, 216, 241, 242, 246, 288, 289.
- «**Ремесленная газета**», московське періодичне видання, існувало впродовж 1871–1877 рр., а з 1873 р. було ілюстрованим часописом, в якому публікувалися матеріали з літератури, мистецтва, природознавства, ремісництва та промисловості 13.
- «**Русское богатство**», петербурзький часопис народницького спрямування, видавався у 1876–1918 рр. 22.
- «**Русское слово**», петербурзький часопис демократичного спрямування, видавався у 1859–1866 рр. Провідним публіцистом у ньому був Дмитро Писарев 15.

- «**Санкт-Петербургские ведомости**», російська газета, яка існувала ще з XVIII ст., у 1896–1917 рр. її редагував князь Еспер Ухтомський, прибічник поміркованого консерватизму 191.
- «**Світ**», львівський ілюстрований часопис, видавався у 1881–1882 рр., орган галицьких радикалів, редагований Іваном Франком. Це видання першим опублікувало художні літературні твори молодого Бориса Грінченка 15, 23.
- «**Свобода**», українська газета, що видається у США з 1893 р. 16.
- «**Словарь української мови**» за редакцією Бориса Грінченка, словник живої української мови, підготований до друку Б. Грінченком, вперше виданий у Києві у чотирьох томах у 1907–1909 рр., згодом неодноразово перевидався, є визначною пам'яткою української лексикографії 59, 60, 66, 70, 75, 76, 198–202, 227–235, 264, 268, 272–275, 277, 278, 284.
- «**Современник**», петербурзький часопис, керівником якого з 1847 р. був Микола Некрасов. У цьому виданні публікувалися визначні російські літератори – Іван Тургенєв, Іван Гончаров, Олександр Герцен, Лев Толстой тощо. На межі 1850-х–1860-х рр. поруч з Некрасовим редакційну політику визначали Микола Чернишевський та Микола Добролюбов – ідеологи революційно-демократичного напрямку в російській суспільно-політичній думці. Часопис було закрито урядом у 1866 р. 15.
- «**Сын Отечества**», петербурзька газета, яка наприкінці 1905 р. була органом партії есерів і тоді ж закрита урядом 209, 249.
- «**Україна**» – див. «Киевская старина»
- Українська демократична партія**, утворена 1904 р. на основі Загальної Української Організації (ЗУО); політична платформа партії містила вимоги розвитку представницької демократії, федералізації Росії та надання автономії Україні, дотримання громадянських прав і свобод (недоторканості особи, свободи слова тощо), скасування станових привілеїв, відокремлення церкви від держави, урахування інтересів трудящих (обмеження тривалості робочого часу, запровадження системи соціального захисту), викупу державою засобів виробництва у великих власників (сільськогосподарських угідь, промислових підприємств), передачі викуплених земель у користування селянам 210–212, 240–246, 265, 269.

Українська народна партія (УНП), заснована 1902 р. у Харкові за ініціативою Миколи Міхновського; засадничою ознакою ідеології її прибічників було визнання національної окремішності українців. Партія мала соціалістичне спрямування і вважала себе представницею інтересів українського сільського та міського пролетаріату (трудящих). Партійна програма передбачала скасування усіх форм соціальної нерівності та експлуатації трудящих, націоналізацію землі та промислових підприємств, запровадження громадянських прав і свобод, розвиток представницької демократії та утворення незалежної української республіки 212.

Українська радикальна партія, створена 1904 р. Борисом Грінченком та його прихильниками, її політична платформа була близькою до програми демократичної партії та містила вимоги федералізації Росії та автономії для України, запровадження представницької демократії та громадянських прав і свобод, забезпечення вільного розвитку української національної культури, впровадження української мови в адміністративних установах, судочинстві та в освітніх закладах, націоналізації землі та промислових підприємств через викуп 210–213, 216, 223, 240–246, 265, 269, 288, 289.

Українська радикально-демократична партія, постала 1905 р. завдяки об'єднанню радикальної та демократичної партій, чий політичні платформи значною мірою збігалися. Об'єднана партія обстоювала демократизацію державного ладу, перетворення Росії на федерацію та надання Україні автономії, гарантування вільного розвитку української національної культури, запровадження громадянських прав і свобод, захист прав трудящих; водночас партія заявляла, що має «соціалістичний ідеал» і пропагувала націоналізацію землі та промисловості за допомогою викупу, а також усебічний захист прав й інтересів трудящих 245–247, 249, 250, 291.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), створена 1905 р. на марксистській ідеологічній основі (з визнанням класової боротьби та ін.), основу її політичної платформи склали вимоги соціально-економічних і політичних перетворень, зокрема націоналізації земель великих власни-

ків (без викупу), гарантування прав трудящих, упровадження державного соціального страхування (пенсій за віком, втратою працездатності тощо), повалення у Росії монархії та утвердження республіканського державного ладу, надання Україні автономії та розвиток місцевого самоврядування. Визначними діячами української соціал-демократії на початку XX ст. були Дмитро Антонович, Микола Порш, Симон Петлюра, Володимир Винниченко 242, 288.

Українська соціалістична партія (СУП), утворена 1900 р. у Києві на чолі з Богданом Ярошевським, котрий перебував під впливом польських соціалістів; партійна програма включала вимоги повалення російської монархії, перетворення України на демократичну республіку, націоналізацію землі й промисловості. У 1903 р. СУП ненадовго увійшла до РУП, а 1905 р. взагалі припинила існування, більшість її членів приєдналася до Польської соціалістичної партії 207, 211.

Учений комітет Міністерства народної освіти, підрозділ Міністерства народної освіти Російської імперії, головною функцією якого було схвалення до використання в освітніх установах навчальної та методичної літератури (підручників, посібників тощо) 152, 153.

«Утро», газета ліберального спрямування, видавалася у Харкові впродовж 1906–1916 рр., один з друкованих органів партії кадетів 34.

«Учитель», львівський педагогічний часопис, орган Руського (Українського) педагогічного товариства 16.

Харківська казенна палата, губернська адміністративно-фінансова установа, в якій служив Борис Грінченко 13, 21, 24, 88.

Харківська українська громада, гурток інтелігенції, зорієнтованої на культурницьку працю (літературну творчість, історичні, фольклорно-етнографічні дослідження тощо), який існував у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст. До його чільних діячів належали Дмитро Пильчиков, Михайло Лободовський, Володимир Олександров, Петро Єфименко 143, 226, 227.

Харківське реальне училище, середній навчальний заклад, відкритий у 1873 р., в якому перевага надавалася викладанню точних

і природничих наук; у 1874–1879 рр. в училищі здобував освіту Борис Грінченко 20, 21, 35, 38, 47, 71, 86, 87.

Чернігівська українська громада, неформальне об'єднання інтелігенції, яка брала участь в українському національно-культурному русі впродовж другої половини XIX – початку XX ст. З-поміж його членів були визначні громадські й культурні діячі – Ілля Шраг, Аркадій Верзилов, Софія та Олександр Русови, Володимир Самійленко 69, 70, 72, 190–194, 231, 232.

Чернігівське губернське земство, орган місцевого самоврядування, створений на Чернігівщині внаслідок земської реформи 1864 р.; складався із земських зборів і земської управи (виконавчого органу); до кола повноважень земства входили заходи, спрямовані на піднесення економіки, поширення освіти та охорони здоров'я, збирання статистичних матеріалів; у земських установах працювало чимало ліберально й демократично налаштованої інтелігенції 13, 58, 190–192, 230, 231.

Школа у с. Введенське Зміївського повіту Харківської губернії, де Борис Грінченко викладав у 1881–1882 рр. 26, 90–95.

Школа у с. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії, в якій Борис Грінченко вчителював у 1884–1885 рр. 26–28, 103–118.

Школа у с. Олексіївка Слов'янського повіту Катеринославської губернії, попечительскою якої була Христина Алчевська й де Борис Грінченко викладав у 1887–1893 рр. 39, 43, 118–189.

Школа у с. Олексіївка Зміївського повіту Харківської губернії, де Борис Грінченко вчителював у 1883–1884 рр. 98–102.

Школа у с. Троїчате Зміївського повіту Харківської губернії, де Борис Грінченко працював у 1882–1883 рр. 95–97.

Родинне коло Бориса Дмитровича Грінченка: батько Дмитро Якович Грінченко, стоїть крайній справа, мати Поліксена Миколаївна, уроджена Літарева, сидить зліва, дружина Марія Миколаївна, сидить справа, донька Анастасія Борисівна, стоїть у центрі, та сестри. На звороті — напис олівцем рукою М. М. Грінченко: «На хуторі Борисові батька й мати, дві сестри, дочка і я. Р. 1895 чи 96». ІР НБУВ. Ф. 170. Оп. 1. Од. зб. 759.

Харківське реальне училище. Листівка початку XX ст.

Район Харкова Журавлівка, де в юності жив Б. Грінченко.
Світлина початку XX ст.

Борис Грінченко. На звороті напис олівцем рукою Марії Грінченко:
«Р. 1876. Реалістом фотографували жандарми, арестувавши».
ІР НБУВ. Ф. 170. Оп. 1. Од. зб. 743.

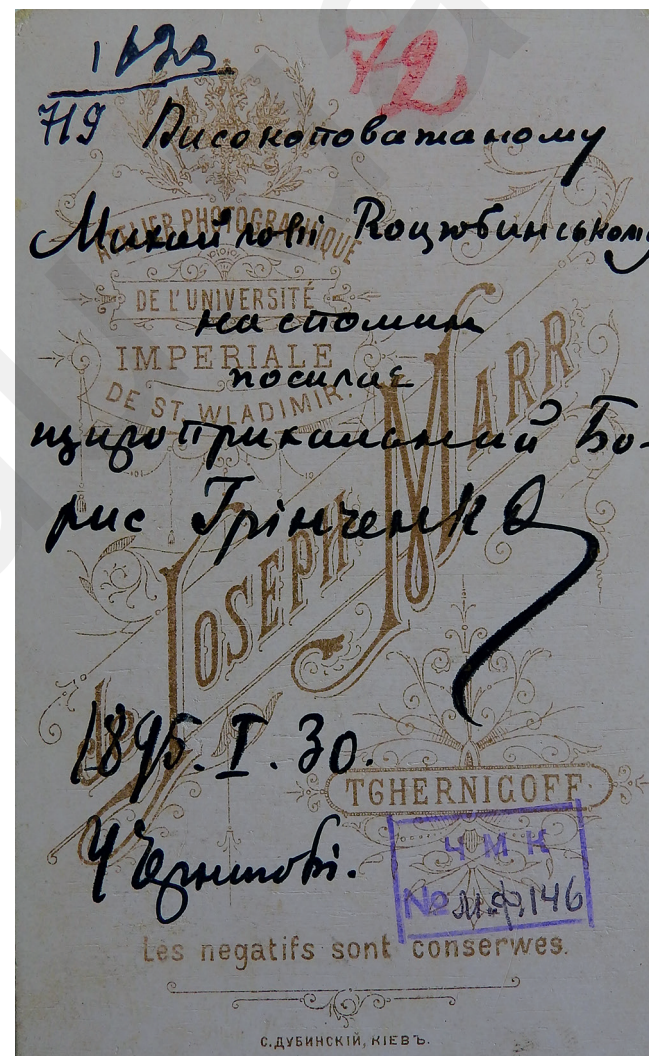
Марія Грінченко. Візитова світлина. Чернігів.
Середина 1890-х рр. ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 785.

Борис Грінченко. Візитова світлина. 1895 р.

На звороті — дарчий напис Михайлові Коцюбинському.

З фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника
М. М. Коцюбинського. Од. зб. МФ-146.

Анастасія Грінченко.
ІР НБУВ. Ф. 170. Оп. 1. Од. зб. 798.

Музей українських старожитностей В. В. Тарновського.

Чернігів. Будівля, де розміщувався Музей українських старожитностей
В. В. Тарновського. Листівка початку XX ст.

Борис Грінченко в Чернігові. Зліва направо стоять: В. Степаненко, М. Коцюбинський, Б. Грінченко; сидять: О. Глібов, В. Самійленко. З фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського. Од. зб. МФ-51.

Чернігівська Українська громада. 1898 р. У першому ряду сидять: В. Коцюбинська, І. Шраг, М. Левицький, Ф. Шкуркіна-Левицька, Р. Сембратович. У другому ряду напівсидять і стоять зліва направо: Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, Д. Лукіянович, Г. Коваленко, І. Руденко, А. Верзилов, А. Балика, В. Доманицький, О. Глібов. З фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського. Од. зб. 176.

Київ. Міська дума. Листівка початку XX ст.

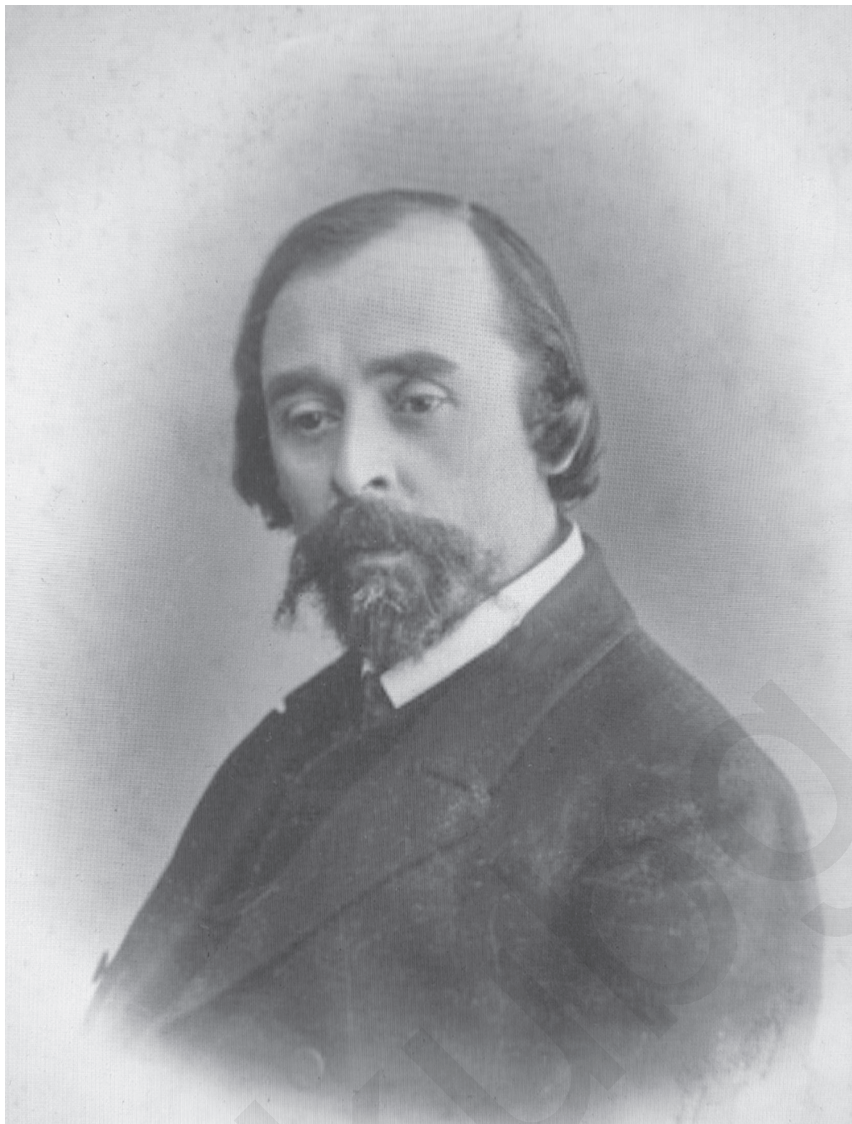
Київ. Хрещатик. Листівка початку XX ст.

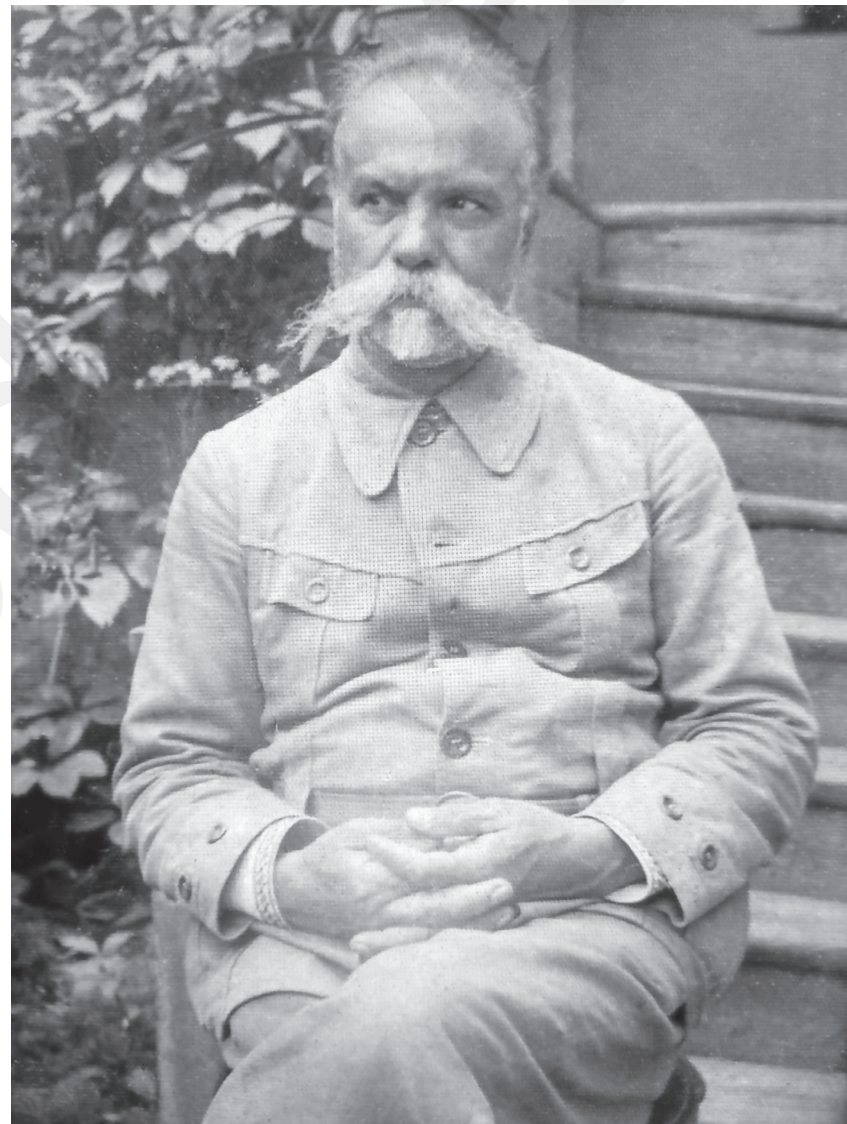
Члени гуртка видавництва «Вік» («віківці»). Сидять (зліва направо): О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов. Стоять: Ф. Матушевський, В. Дурдуківський. Київ, початок 1900-х рр.

Іван Липа, автор нарису «Ессе Ното (Пам'яті Бориса Грінченка)».

Іван Білоусов, автор начерку «Зі спогадів про Б. Д. Грінченка».

Микола Чернявський, автор спогадів про Бориса Грінченка «Кедр Ливана».

Сергій Єфремов, автор розповіді
про Бориса Грінченка у мемуарах «Про дні минулі».

Євген Чикаленко, автор розповіді
про Бориса Грінченка у «Спогадах».

Олександр Лотоцький, автор розповіді про Бориса Грінченка у мемуарах «Сторінки минулого».

Дмитро Дорошенко, автор розповіді про Бориса Грінченка у книзі «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)».

Наукове видання

БОРИС ГРІНЧЕНКО:

САМ ПРО СЕБЕ Й У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Хрестоматія

Упорядники:

Марина Будзар, Анна Гедьо,
Олег Іванюк, Євген Ковальов

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над випуском працювали:
О.А. Марюхненко, В.І. Скрябіна, Т.В. Нестерова

Підписано до друку 00.00.2023 р. Формат 70х90/16.
Ум. друк. арк. 20,93. Зам. № 3-65.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.